Проф. Лазо М. КОСТИЋ

СТОГОДИШЊИЦА I КРИВОШИЈСКОГ УСТАНКА

(1869-1969)

Историјска и правна расправа

ИЗДАТО ТРОШКОМ ДВА КРИВОШИЈАНИНА

Милоша Ковача, Сакраменто, Калифорнија и
Милоша Самарџића, Торонто, Канада

МИНХЕН 1970.

Štamparija: „Iskra", Ohlmüllerstr. 16, 8 München 90

Успомени

својих славних претходника и предака,

борцима из Кривошијског устанка 1869.

који су прославили и себе и целу Боку и цело Српство

посвећују ову књигу у синовљој оданости

Америка
1969. године

Милош Ковач и
Милош Самарџић

ВОЂЕ КРИВОШИЈСКОГ УСТАНКА 1869 ГОДИНЕ

С лева на десно:

Први ред (седећи став):
Кнез Филип Суботић, Кнез Томо Одаловић.

Други ред (седећи став)
Кнез Милан Радојичић, Кнез Петар Самарџић.

Трећи ред (стојећи став)
Симо Самарџић, Капетан Ђуко Самарџић, Кнез Тодор Лазовић.

ПРЕДГОВОР

I.

Сакупљајући материјал о свом родном крају, о Боки, ја сам био накупио и много података о можда најсјајнијем њеном гесту у историји, о тзв. Кривошијском устанку у години 1869. (названим и Први кривошијски устанак или просто Бокељски устанак). Било је баш некако 90 година од тог догађаја, и ја, не знајући да ли ћу стогодишњицу доживети, издах податке скупљене до тада. Трошкове је сносио Милош Ковач из Кривошија, тада у Ванкуверу, Канада. Иначе то дело не би изашло.

Судбина је хтела да доживим и стогодишњицу тога славног Устанка. У међувремену, за пуних десет година, ја сам прикупљао нови материјал и набавио још више тога новог материјала него га је било укупно у првој књизи. Све је било на време обрађено, предато у штампарију још почетком 1969, са обавезом да изађе на Преображење те године. Два Кривошијанина, чија се имена налазе на наслову књиге, обезбедила су била трошкове. Књига је имала још неколико недеља пре праве стогодишњице да изађе.

Непредвиђени догађаји су то спречили. Прво је убијен фактор штампарије где се књига имала да штампа, Ратко Обрадовић. Штампарија је била немоћна да ма какву књигу неко време узме у рад. Тражећи ко би то могао да преузме, штампари «Искре» су пронашли једног сопственика штампарије у Минхену српског порекла и овај је одмах узео рукопис и прву рату штампарији од 500 долара, коју је био послао Милош Ковач.

Он се обавезао формалним уговором да књигу изда до краја 1969, а тада се испоставило да он уопште нема ћирилска слова, већ их је тобоже поручио из Источног Берлина. Она никако нису долазила (мало је вероватно да су уопште наручена била), уговор је стално продужаван, штампар није хтео да поврати ни рукопис ни паре. Ја латиницом нисам хтео да објавим књигу и тако се то продужило у бесконачност. Ја сам бар сто писама писао, молио и богорадио, али су стално стизала лажна обећања, док напослетку није једном подвалом успело да се добије руко-

пис. Паре је штампар потрошио обилазећи Југославију (са туђим новцем) и једва је вратио половину (после стотине писама и претња).

Да се тако нешто може десити у културном свету, то једва ко може да верује, па чак и лица која су паре дала тешко могу да то приме, «Штампар» је познат и сви намештеници «Искре» знају његово име и адресу. Ја ћу их објавити ако не врати сав примљени новац.

Сад је штампарија «Искре» узела понова рад у своје руке, али пуну годину иза рока када је књига већ имала да се појави. Она није још увек надокнадила губитак свога осниваоца и главног фактора, али некако опет је у стању да штампа српске књиге. Разуме се уз далеко већу цену, јер је штампарски посао у међувремену поскупљен за више од 40%, а марка је подигнута за 10%.

Пошто је у питању тешком муком прибран материјал, на коме сам радио бар две хиљаде сати, то ми је стало било да књига изађе макар и са задоцњењем и са повећаним трошковима. То повећање трошкова (око трећине укупних трошкова) преузео сам на себе.

Ипак та књига не би изашла без пожртвовања двојице споменутих Кривошијанина, два Милоша и пријатеља, једног Ковача другог Самарџића. Било је покушаја да се и други Кривошијани заинтересују за ово дело, али без успеха. О другим Бокељима да и не говоримо.

Зато ја још једном од срца захваљујем овим мојим драгим пријатељима, који су увек на сваком српском послу спремни да прискоче и помогну.

Истина, њихови су преци били учесници у Устанку, али такође и преци других Кривошијана и осталих Бокеља који чак нису показали готовост да наруче један примерак књиге. За ова два мецене даћемо конкретне податке о учешћу њихових предака у Устанку.

Милоша Ковача ђед Стеван је погинуо у Устанку, а стриц Сава је био учесник.

Милоша Смарџића ђед Ћето Којов Самарџић учествовао је у устанку са своја два брата Ђуком и Станком. Станко је погинуо у Устанку а Ћето као кнез и Ђуко као капетан учествовали су

у склапању уговора са Аустријом на Кнежлазу. Они су били међу првима који се одлучили за дизање Устанка.

Нису ни њихови потомци били слабији. Они су се као четници борили у последњем рату против окупатора и њихових комунистичких савезника у гушењу свега што је српско у Боки.

II.

Рекох да у овој књизи има два пута, можда и три пута више материјала него у првој (у литератури означеној под[1]), материјала о самом Устанку. Опет има и посебних приказа читавих дела (сада и руских) и успутних «примјечанија». Гдегод сам нашао неки податак о Устанку, ја сам га преписао, превео и сад употребио. Ја чак мислим (бојим се да не претерам) да је скоро сав скоруп са публицистике о Устанку скинут и овде пренет. Не верујем да ће се ишта новог наћи још. Можда само каква ситница или понављање.

У земљи су се спремали да најсвечаније прославе тај догађај, па је био именован чак и одбор за прославу чији је председник, како сам читао, био нико мањи до Јосип Броз из хрватског Кумровца (какве везе он има са Устанком, други ће вероватно објаснити). Ја сам журио са својом едицијом пре других, да ми се не би приговорило да сам нешто из њихових издања преузео. До сада нисам добио никакву публикацију о прослави Устанка, па не знам да ли је шта и објављено. У сваком случају ја дубоко сумњам да би једна таква публикација могла да садржи и једну четвртину података које садржи ова овде. Јер су тамо радили разни комитети, плаћени и мажени, којима је све стојало на расположењу: од библиотека и новца, па до дактилографије и штампарије. Писцу ове књиге није нико ни најмање помогао, ни једним ретком. Немам коме ни да се захвалим. Али се овакве ствари не раде за новац и књиге писане без новца увек ће имати првенство над купљеном књигом.

Како ће, можда, изгледати званични југокомунистички, а нарочито црногорски прикази, тока и резултата Кривошијског устанка, нека послужи као предзнак један пожурени опис тога Устанка у «Политици» од маја 1969. ([192]), из пера познатог црно-

горског империјалисте и «заниекача» Срба у Боки Милана Вукелића. Разуме се да нећемо много простора употребити за ту неозбиљну работу, али ћемо на два-три места накнадно (рукопис књиге је давно био готов кад је изашао овај лажни извештај) илустровати како комунисти пишу.

Колико је овај посао заметан, тежак, дугачак и скуп, нека покаже ова околност. Десет година пре Кривошијског устанка била је битка на Грахову и освајање Грахова од стране Црногораца. Такође један од највећих и најјуначкијих подвига у српској историји. Грахово је погранично место са Кривошијама, њима најближе. Па ипак када је била стогодишњица те славне победе (1858) није у емигрантској штампи изашла нека слична књига о боју на Грахову, није изашла ни брошура, није ни једна студија, ни један озбиљан научни прилог. Писане су само фразе и славопојке, али то није трајно. За писање нечег трајног потребне су веће жртве.

И композиција дела је овде сасвим различита него у «првом издању». Материјал је друкчије распоређен, размештен, прегруписан. Не само нов материјал, већ и искуство писања ових дела, навело је писца на још адекватнију методу приказивања, на унутрашњу архитектуру која олакшава употребу и читалац сместа налази грађу. Али начин рада је исти као код свих мојих дела националне тематике: што је могуће више и чешће пустити друге да говоре, нарочито писце од ранга и имена, а посебно, гдегод је то могуће, странце и Несрбе. Ја се задовољавам улогом проналажења тих мисли, њиховог превода и повезивања у једну логичну целину коју свака књига стручно писана мора да садржи.

Овај мој начин рада нашао је признање једног компетентног лица у српској емиграцији. Баш поводом првог издања ове исте књиге писао је професор Влајко Влаховић (7): «По своме начину, боље рећи по свом обичају писац радије пушта да други говоре о предмету о коме расправља него да он сам — грубо речено — премеље заједнички сав материјал, па онда да из овога створи своју материју. Његов је рад, уствари, скуп краћих и већих цитата о Кривошијском устанку узетих од најбољих и најпозванијих аутора и онда распоређених по постављеним насловима. То не значи да се писац уздржава од својих објашњења.

Напротив, он то чини гдегод му неки навод изгледа нејасан за читаоца и где би читалац могао да се двоуми. . .»

III.

Све досад било је речи о подацима из Кривошијског устанка од пре сто година и о следствима његовим.

То је главни део излагања у овој књизи, али по месту то је други део књиге. Њему претходи један правни одн. правно-историјски део, посвећен питању бокељских привилегија, чија је повреда дала повода Устанку и чије је васпостављење био главни његов циљ. Сви спомињу те привилегије, али их нико не износи, још мање објашњава. Срећним стицајем околности писац овога дела је правник, чак правник — публициста (што значи правник из области Јавног права камо ова питања и спадају). Како се радило о привилегијама његове уже домовине, он их је са свим својим жаром проучавао. И ту је нашао недослућене податке.

То би, свакако, могла бити и засебна књига, али се некако лако укључује у материјал о Устанку и њега не само објашњава него и употпуњује. Ја сматрам да ове ствари, без насиља, заједно спадају.

Привилегије се односе на целу Боку, и крајеве где је Устанак вршен и друге. Јер устаници нису правили питање нити тражили да се привилегије само њима признају. Из њих је проговорила велика српска душа.

Због тога није речено да је ово «друго издање» првобитне књиге, већ је то сасвим нова књига са више од три четвртине материјала који није садржавала «прва књига». Из ње је пренето скоро све важније, али има и непренетих ствари, нарочито у предговору (зашто се говори Кривошијски устанак а не Бокељски устанак, зашто први итд.).

Тако књига садржи две публикације о Српском Приморју, расправља две теме, даје можда дефинитивне текстове у проблемима које испитује. Грађа о Српском Приморју биће несумњиво тиме обогаћена, наслаган материјал за враћање тих предела правом власнику, Српском народу, проширерн и подзидан. То ми је

налагала моја и опште национална и религиозно патриотска дужност. Радујем се што могу рећи да су и оба мецене истог гледишта као и ја.

Само излагање о вечној аутономији Боке могло би, кад би се о њеним интересима уопште водило рачуна у тој «републици» која ју је анектирала, бити и од практичне користи. Већ на основу овога могли би црногорски максималисти који неограничено Боком владају да јој дају бар толику аутономију коју су дали (истина на рачун Србије) Арнаутима на Косову. Итд.

А потомци оних који су се борили толико пута за очување својих «бривилеђа» (привилегија), чиниће то још неки пут кад устреба. Утолико ова књига може да има, у даном моменту, и практичан значај.

IV.

Иако је писац ове књиге пун одушевљења за ток и исход Кривошијског и Бокељског устанка које описује, он се старао да што мање даха пружи свом одушевљењу и да књигу одн. приказ стања напише што објективније и научније. Ово није тирада нити клик одушевљења. Ово је историјска расправа, при чијој се изради настојало да се одрже сви постулати научног расправљања. У земљи ће несумњиво бити тих «пригодних списа» и тирада доста: ми хоћемо да дамо ипак нешто друго, водећи рачуна о томе да можда сасвим дуго иза овога неће бити више писања о Кривошијском устанку. Зато се писац ове књиге трудио да дâ, ако не последњу реч, а оно један од завршних коментара. Јер, пре свега научник мора да говори истину, а затим кад се о Кривошијском устанку изнесе гола истина, он ће ипак бити толико славан да ће надмашити многе најчувеније догађаје наше историје. Шта треба таквој величини домећати још нешто?

Ја сам занет њиховим делима и изражавам и своје одушевљење само на овај начин. То је мој кармен секуларе (carmen saeculare) што рекао Хорације. Ја сам срећан што ми је Судба доделила могућност да то учиним.

Баден, Швајцарска Лазо М. Костић

Почетком 1969., коректура у Цириху крајем 1970.

ПРЕТХОДНИ ДЕО:
ИСТОРИЈСКА, ПРАВНА И СЛИЧНА ОБЈАШЊЕЊА

I. ПРОБЛЕМАТИКА

Свуда се говори, при опису или самом спомињању Бокељских устанака, *нарочито оних од 1869. и 1881*, да су настали у одбрани старих привилегија и аутономија. Ту су једнодушни сви који ове устанке описују, и пријатељи њихови и непријатељи. Али нигде нема објашњења тих њихових изузетних повластица: кад су настале, какве су биле, докле су допирале. То као да се претпоставља. А то смањује ефект расправе и читаоца чини недовољно обавештеним.

Ми смо ово питање додиривали у неколико својих дела, специјално дела посвећених Боки ([1], [12]), и намеравали смо да му посветимо посебну студију, тим пре што је материја правна, јавноправна, из наше уже области проучавања.

Али, како време одмиче, а човек све више стари, морали смо од многих пројектованих расправа да одустанемо. Да ипак не би сасвим пропао прикупљени материјал, ми смо нашли згодну прилику да га овде уврстимо, јер је заиста Кривошијски устанак, који је предмет нашег расправљања у овој књизи, еманација тога аутономног духа и чувања својих стечених повлестица од стране једног дела народа Боке. Некако се згодно уклапа то претресање у вези главне теме и служи као основа за њено пуно разумевање. Да ово не би испали фрагменти, већ ипак заокругљена целина, ми смо многе станове из напред наведених књига, специјално из књиге «О српском карактеру Боке Которске» ([12]) *и овде пренели, тако да се добије пуна слика стања* и прилика у том домену .Ко се буде специјално овим бавио, неће имати много шта нова да каже, већ само да допуни детаљима. Зато морамо захвалити дародавцима из Кривошија што су омогућили изношење и ових за разумевање прошлости Боке тако корисних података. (Највише су преузети подаци из млетачког доба, скоро никако из српског; они се овде први пут обрађују).

Бокељи су свуда и увек, у свим државним склоповима и свим вековима који се могу поуздано историјски обухватити, уживали

изузетан правни положај, који се заиста може правним језиком крстити повластицама или привилегијама. Привилегија у праву може бити и повољних и неповољних (privilegia favorabilia, privilegia odiosa). За Боку су важиле само повољне, на њихову корист одн. на њихово задовољство, издате скоро никад на њихов уштрб. Они су мажени и подмићивани само да остану на миру и да буду верни држави којој припадају.

Кад се говори о привилегијама Бокеља, не мисли се на једнака и укупна права свих становника Боке. Исто тако говорити о аутономији Боке, несумњиво је погрешно. Бока «као таква» Бока као целина није никад имала аутономију; имала су је само њена насеља: градови, општине, села, племена. Зато је далеко правилније говорити «Аутономија у Боки», него Боке. И кад се говори о привилегијама «Бокеља», треба под тим схватити привилегије становника појединих области, региона, насеља. Сви су, може се рећи, имали неке привилегије, али не сви једнаке. Само су неке биле заједничке свима, и то не признате истим актима за све, већ паралелним одн. истоветним за поједине крајеве.

Бока као целина, у данашњем смислу, појављује се и све више развија (учвршћујо) тек крајем XVII века. Области дотле под разним властима сједињују се у целину под истом влашћу. Али, било као целина, или као њени делови, *Бока је била увек крајина* (зато се нпр. и данас каже *Новска крајина* или *Крајина* од Паштровића (према Спичу одн. Бару). Сви крајеви Боке су били увек на периферији држава којима су припадали. Ту је била граница Рашке и Захумља, Млетака и Турске, Млетака и Црне Горе, Аустрије и Црне Горе, а такође и Турске итд. Била је често и трогранична, али увек гранична област. То је можда и разлог да јој је поклањана толика пажња од свих владавина којима је била подложна.

Пошто су Срби Бокељи, изузев два века под српским владарима, били стално под управом иноверних држава, они су умели да, заштићујући своје тобожње верске интересе, врше многе световне акте и испуњавају надлежност административног карактера. Они су умели да повежу сакралне компетенције са секуларним и сваку повреду прикажу као атак на њихову веру. У том погледу, опет, биле су иноверне власти опрезне. Не толерантне, али не отворено нападне. Тако су бокељски право-

славци (а то су најбучнији Срби) арогирали себи права и повластице које можда нису биле испочетка у програму врховне власти. Православна јерархија није то сузбијала: нити је могла нити је хтела да сузбија. Она је и онако била далеко од Боке (некад просторно а некад фактички), да и није могла спречавати народни утицај на верске послове. Специјално нпр. бирање попова.

Код католика је то било сасвим друкчије. Ђелчић нпр. говорећи о Котору под српском управом, каже ([20], с. 113): «Ревност Которана у пословима цивилне администрације произведе опреке између бискупа (Дојми) и грађана саветника, јер је први спадао искључиво у секуларну власт...» Тога код православних није било. Напротив, они су мало фермали владику у духовним стварима, а у цивилним никога. То је много допринело да се Бока одржи Српству, чистија можда од ма кога другог краја.

Своју слободу и своје привилегије Бокељи су будно чували. Нису се задовољавали простим «листинама», већ су тражили да се тако и у пракси поступа. Ако би дошло до повреде тих права и привилегија, они би се дизали на устанке и оружаним снагама враћали повређене привилегије. То је баш био случај са Кривошијским устанком који описујемо. Али је тих случајева у прошлости Боке било више, па и њих хоћемо да линирамо (на крају овог дела књиге).

У својој доктоској тези на Филозофском факултету у Берну, где је већ био докторирао теологију, доцнији прослављени владика Николај Велимировић је писао ([120], с. 10) поводом пропасти Млетачке републике и нове судбине Боке ово о Бокељима: «Ми овде имамо посла са једним народом који се осећа као целина за себе и опет као део веће народне породице, који има своју прошлост, који је био испуњен сталним настојањем својих предака за слободом, са једним малим народом, који ни једном суседу није био досадан и који од њих није ништа тражио него слободу мора и слободу крова на земљи... Ништа није одвратније било за њега него подјармљење једног народа, тиранија и тлачење. Слобода је за њега била и једнако потребна за живот као море и ваздух. Ову отмену особину су Бокељи показали кроз целу своју историју. Подјармљени нису били никад, али су прихватали заштиту час једне час друге силе. Тиме не само

што њихова слобода није била скучена, већ је била повећана и боље осигурана од пожуда најближих суседа...»

II. ЛОКАЛНЕ АУТОНОМИЈЕ ПОЈЕДИНИХ КРАЈЕВА БОКЕ

А) Под српском влашћу

Изузетан положај Боке и појединих њених насеља очитовао се у првом реду у локалним аутономијама или, како би данас рекли, у локалним самоуправама градова, општина, насеља итсл. (Реч самоуправа је новијег порекла, преузета из енглеског.)

Наслов дат овом одељку потпуно одговара, као што смо рекли, стварности у средњем веку. Не може се говорити о «аутономији Боке», како смо већ рекли, већ о аутономији *у Боки,* појединих насеља Боке. И ту није постојао један тип аутономије, већ је различита била у градовима, а опет различита у селима, друкчија под Србијом него под Херцеговином итд. Чак ни градске аутономије нису биле једнаке (нпр. у Котору и Будви), ни сеоске у суседним крајевима. Али, главно је то да су те аутономије свуда постојале, у овом или оном виду, са мањим или већим компетенцијама.

Прве сигурне податке имамо из доба српских владара у средњем веку, и то специјално за јужну Боку која је директно припадала српским владарима.

За стање пре српске власти не знамо много. Управо се зна само за градове, специјално Котор и Будву, који су имали градске статуте у којима је била загарантована аутономија. Католички которски свештеник Павао Буторац, говорећи о прошлости Боке до Немацића, каже [15], с. 128): «Немања није ни најмање дирнуо у нутарњу самоуправу града. Поготову не у судску аутономију. Суци бијаху и сами зкољни грађани из племенитејех породица... Племство је било носилац мјесне аутономне власти.. У њезино подручје није посегао Немања...»

Тако изгледа бар што се градова тиче, да је стање у средњевековној, у Немањићској Србији, било само продужење ра-

нијег стања које је српским традицијама о управљану градовима није било сасвим конформно. У селима пак развила се јамачно самоуправа српског типа и словенског происходоства. Можда је и ту било романског утицаја, али се он током времена изгубио и преобратио у српско обичајно право.

Као и увек досад, и свуда у оваквим делима, пустићемо друга, стручнија лица да о томе кажу своју реч. Ми смо их само брижно сакупили и дужност нам јо да их лојално и правилно пренесемо.

I.

У средњевековној Србији је било разних аутономних тела (градови, манастири, насеља странаца, рударска насеља, еснафи итд.). Али највећи степен аутономије уживале су *територијалне корпорације* на Приморју. Ево шта о томе лише *Стојан Новаковић* у предговору својих «Законских споменика српских држава средњег века» ([16]):

«Али је у Србији средњег века било и правих, потпуно аутономних области које су, стојећи само под врховном краљевском влашћу из Србије, потпуном самоуправом владале. То су били градови у Зети и Приморју, као Котор, Будва, Бар, Улцињ, Скадар, Дриваст, који су ови имали своје статуте. Власт је градска по тим статутима ишла често веома далеко, а те су статуте, порекла домаћег или старијега, српски владаоци признавали уговором или другом каквом погодбом онда када су примали врховну власт над тим градовима. Уз те градове ишла је увек њихова област, већа или мања, која се држала с градом и у којој је владала градска управа. Па не само то, него су у Приморју и поједина племена или жупе, као Грбаљ, Паштровићи, Крајина и др. имали своје аутономне уредбе, по којима су се на дому своме управљали... Има и реч, позније изгубљена у језику правина, којом су се та локална права, која су и самим селима припадала, обележавала. Као што су села и селишта имала своје правине, тако су их могла имати и племена, и области, и манастири, и градови.»

Новаковић сматра да је само услед тога утицаја са Приморја, српски владалац био ограничен уопште у власти. Он каже изрично:

«Колико је од великог значаја по српску културу овај минуципални и автономни тип управе који се развио у романском Јадранском Приморју, карактеристично је како је врховна власт у правој, унутрашњој (или загорској) Србији уређена била по угледу византијском. Воља владаоца била је углавном извор и утока сваке државне власти и снаге... Како је на другој страни Краљевине, у Приморју, по градовима владала договорна власт племића, ни у Србији се ипак никада није могла сасвим формално зацарити власт апсолутна автократска. Има пуно спомена који сведоче да су се српски владаоци договорили с властелом и свештенством, и на више се места то изреком наводи...»

У свом стручном и детаљном приказу тек појављене Историје Срба од Јиречка на немачком (пре икаквог српског превода) Стојан Новаковић је дао много посебних опсервација о «Српском проблему» и том приликом је казао ([17]) :«Краљеви Србије се привикоше да потврђују *привилегије* романских муниципија који су припадали њиховим приморским општинама... Ни момента нису помишљали да у својим краљевствима разметну (разбију) тај ред ствари. А романски муниципији су још мање помишљали да забаце (напусте, «проћердају») своје посебне интересе у корист Србије, нити да се измешају («побркају») са нероманским становништвом суседне краљевине. Котор је био аутономни муниципиј који је најдуже био чест (део) Србије. Он је врло добро умео тако удесити да сачува своју аутономију на начин да своје послове обавља по сопственој иницијативи заједно са осталим аутономним градовима, а сад још континуелно и са још живљом енергијом да сачува свој аутономни карактер према самој Србији. Которски статут нам пружа најубедљивије доказе такве афирмације. План 318 Статута је забрањивао свим грађанима Котора да се у месту користе краљевским дипломама Србије (повељама? ЛМК); наређено је напротив (сад Новаковић цитира на латинском оригинал прописа који би у преводу гласио) да ,никакав Которанин у нашем граду не би био слободан од данака, од царине, или каквог кулука општине, него да сви подједнако служе према својим могућностима. И ако

неко има какво писмо или повељу слободе (мислим екземпцује, ЛМК), нека је врати општини. Ко је не преда (врати) и не плаћа царину, порез или какав било јавни терет, платиће као казну нашој општини хиљаду *перпера*.'

Евидентно је да которски муниципиј, не могавши забранити краљевима Србије да деле милости и привилегије преко својих диплома (повеља?), искористио је своју аутономију да забрани примену тих привилегија на својој територији.

Иста чињеница се налази, са другог гледишта у члану 348 Статута, датираног 1301, под владом краља Милутина. Тај члан прописује казну за сваког которског грађанина који би ступио у службу српске државе или би припомогао против муниципалних слобода и привилегија Котора. Такав грађанин би био избачен из муниципалне заједнице ако не би имао средства да плати глобу од 50 перпера, а сваки други (грађанин) који би га примио (код себе) у граду, био би осуђен истом казном. Врло велика глоба од 1000 перпера била је чланом 1313 прописана против оних грађана Котора који би некога од својих (суграђана) изручили агентима краља Србије. Ова глоба је била подељена у два дела: половина је допала општини (муниципију) Котора друга је припадала повређеној особи (члан 349).

Ноторно је да су се људи Котора стално налазили у дворској служби краљева Србије. Има такође једна одредба у члану 425. Статута, према којој Которани не смеју никад код краља Србије радити против интереса градског муниципија, како се то често раније дешавало (пре доба од 1312-1340)...»

Стр. 450: «Приморске српске области са својим аутономним градовима, заокружене са неким пределом стављеним под њихову јурисдикцију, сачињавале су, дакле, области за себе (une region à part), по народности, бар делимично, по вери и такође по њиховој административној аутономији, која је била, како што произлази из наведених примера често веома широка...»

«Међутим на селима ван аутономних предела, већина је била словенска и живела је готово на исти начин као њихова браћа на противним стрменима планина...»

То значи да су живели бринући се прво мало или нимало за власт којој су били «потчињени». Градови, пак, као што се видело из предњих излагања били су лојални поданици српских

владара, али су најбуднији настојали да њихови грађани то не буду, већ да буду само њихови поданици.

II.

Ово друго је Стојан Новаковић писао у приказу «Историје Срба» од *Јиречка*, Чеха али професора Бечког универзитета. Међутим, имамо и од Јиречка лично сличник приказа околности које описујемо. Он се сматра као најбољи познавалац и приказивач српског средњег века, а као странцу признају му пуну објективност. Лично име му је било *Јосеф Константин*. Испочетка је употребљавао прво име, после стално и деценијама само друго. Оба заједно није употребљавао никад. У свом првом делу које овде цитирамо потписао се Јосеф, у осталима Константин. Вероватно је усвојио име Константин, јер му се и отац, угледни чешки научник и аустријски министар неко време потписивао само Јосеф.

Јиречек у једној од својих првих студија из наше историје је писао, баш говорећи о Српском Приморју ([18]):

«Вароши су имале знатне привилегије од српских краљева, царева и деспота (касније *и од* Балшића) . . .»

«Градске управе су заснивале своју моћ на привилегијама српских владара које су Баранима, као и грађанима других приморских вароши (Котора, Улциња итд.) давали пуну аутономију, *тако да су оне биле скоро независне републике*. Господара земље замењивао је комес, махом домаћи племић романског порекла . . .»

Јиречек наводи привилегије Бара од цара Душана и од деспота Стевана, привилегије Будве од деспота Ђурђа 1440 године.

У својој Историји Срба ([19]) Јиречек на више места говори о аутономији појединих области или градова Српског Приморја. У књизи III, с. 143 каже нпр.: «Повлаштене варошке општине у Приморју и тргови Саса имали су своје посебне правине.» То говори анализирајући Душанов Законик и на основу њега.

«Котор је под српском влашћу (око 1186-1371) имао велике повластице и извршио знатан утицај на Србију» ([19], II, стр. 18).

На другом месту у истој књизи ([19], II. стр. 104) Јиречек пише да је под Немањићима «аутономија (у Котору) била већа него у Дубровнику». Дакле већа самосталност него у једној тобоже независној републици!

«Котор и Скадар ковали су сребрн новац. Которски грошеви (гроши де Катаро) имају слику св. Трифуна и имена српских владалаца све до цара Уроша. После тога имамо которских новаца с именима краља угарског Лауша I и босанског краља Твртка» (Јиречек, [19], II, стр. 19).

Јиречек пише ([19], III, 52): «Паштровићи, код Будве, били су све до пада Млетачке републике засебна племићска општина...»

Стр. 55: «У Приморју, код Будве, седели су Паштровићи споменути први пут 1355, а од 1423. под млетачком влашћу као племенита општина с војводом и четири суђе, располажући у XVI веку са хиљаду ратника».

III.

Најбољи историк Боке *Ђусепе Ђелчић* тврди да је Котор тражио заштиту Срба половином XI века, кад су ови победили били Византинце (1043), који су до тада владали Котором. Он пише ([20], с. 53): «И постигоше је стварно, продужујући да се управљају сопственим законима, независни од ма кога страног утицаја и, што је још важније, *екзимирани* (ослобођени) оних пореза и оних данака који су претстављали тежак терет највећег дела муниципија. Историчари, од Рафаила на овамо, тврде да је град Котор био Србима подчињен и да су га ови сматрали као поданика. Али протекција (заштита) није у то време била синоним власти, нити је такав био дух оног времена да би га Срби тако разумели, као што су то после разумевали Кромвел и Наполеон. Чињенице могу то да докажу...»

Даље пише Ђелчић ([20], с. 65): «На тај начин је муниципална слобода Которана била сачувана под патронатом Србије».

Стр. 71: «Осугуравши заштиту краља Стефана Првовенчаног, Которани су добили могућност (прилику) да се посвете бризи за рад у цивилној администрацији».

Стр. 75: «Од мира постигнутог под патронатом краља Стефана Првовенчаног... Которани су искористили да би понова успоставили поредак који им је недостајао услед неприлика које су имали пре предаје Србији, кад се свака њихова верност за отаџбину показала узалудна услед велике несреће која је Бокеље задесила несрећним удесом маџарског оружија да начине запреку инвазији Монгола у Европу...»

На страни 150 пише Ђелчић ([20]): «Љубоморно на своје привилегије племство Котора не пропусти ништа да аутономија општине буде стално очувана. Кад је пао Аскривиум Котор је од прапочетка био слободан и владаше се по сопственим законима. Кад постаде снажна моћ Рашана, Котор се подврже само њиховој заштити...» (Аскривиум је био претходник Котора, али можда на неком другом локалитету. ЛМК). Писац доказује да је само захваљујући тој својој релативној независности Котор могао да прискочи 1154. у помоћ Дубровнику против бана босанског и да закључи акт са Омишем 1167. «Кад после которски племићи осетише да рашки краљеви имају намеру да их учине поданицима, увек суревњиви на своју независност, они се непосрадно одвојише од ових (1178) и направише савез са грчким (византијским, ЛМК) царевима. Остадоше њихови савезници до пада царства и нису пристали да се уједине са краљевима Рашке док се привилегије њима понуђене не прошире и док им се не ујамчи експлиците да ће бранити њихове слободе. Кад им је то обећано нема сумње да су се одржали у стању независности, тим пре што су недуго затим били принуђени из градских интереса да затраже заштиту угарског краља. Ако су после прешли Твртку, то се догодило, како нас уверава Корнер ,што је он њихов пристанак задобио још пружајући истим грађанима Котора разне услуге и обећања'...» (Цитат Корнера је на латинском, ЛМК).

5 јула 1279 ([20], 83) Котор и Дубровник закључују један међународни уговор као скоро самосталне државе сличан ономе који су закључили били 1206, који је гласио: «Ако би Котор био с мора опседнут од какве било власти сем Млетачке или Сицилијанског краља... Дубровчани ће му скочити у одбрану; исто то ће учинити Которани ако опсада Дубровника не буде учињена од великог жупана Стефана или његовог брата Вукана, према којима Которани имају нарочите обавезе...» Други уго-

вор је показивао још већу самосталност оба града, што Ђелчић тумачи овако: «То све показује которску општину као један слободан град у својим акцијама, стварно независан, иако под протекцијом краља, способан да се оружјем и дипломатским разлозима заложи у корист једне државе као што је била напр. општина Дубровника, чак против самог краља...»

Ђелчић изводи детаљно уређење Котора, из кога јасно произлази да је оно било скроз аристократско и унутра скучено. Према споља оно је показивало ретку самосталност.

Досад смо изнели само што *о Котору* говори Јосиф Ђелчић: њему је студија углавном посвећена. Но ипак спомиње и неке друге агломерације Боке са својим аутономијама. Најпре Пераст упоредо са Котором. Ђелчић пише ([20], с. 144): «У средњем веку су Котор и Пераст формирали две општине, од којих је свака имала своју владу, сопствени статут, и апсолутну аутономију...» aventi ciascuno proprio governo, proprio statuto ed un' assoluta autonomia...), да непосредно затим нагласи да су Рисан и крај где сада Херцегнови стоји биле ивице малих брдских држава...»

Статут Будве је прописивао ([20], с. 176): «Свак треба да зна да је господин цар препустио нашем граду да у свакој прилици могу да суде судије према нашим статутима, не само домаћем већ и страном човеку...» То је била домаћа, аутономна надлежност, али не оригинарна већ препуштена од српских владара, којима, следствено примарно припада. Свакако еманација аутономије.

За Будву и околину пише Ђелчић (цит. дело [20]): «Будва и Паштровићи образоваху, попут Котора, две аутономне засебне општине, али малог простора и не толико старе колико Котор, а Будва не увек ни апсолутно независна».

([20], 178): «Паштровићи заузимају обалу од области Будве до граница Бара у обиму десет морских миља. До времена Стефана Немање *образоваху општину са прерогативом племства и са пространим привилегијама које су им дали Срби и млетачка влада...*

Године 1423 се подвргоше Млетачкој републици, која их придружи власти Котора».

IV.

Историк из Боке (католик из Тивта), проф. *Илија Синдик* је писао у својој расправи о Которском статуту ([22], с. 88): «Аутономија Котора, стоји сама за себе и не може се мерити са аутономијом *ни једног* другог града у држави Немањића. Самосталан у законодавству, општинској управи, судству и привреди, он је претстављао на територији Србије политичку јединицу своје врсте. Стога су Которани били на првом месту поданици своје општине, а тек преко ње и поданици Србије. Директне везе између Которана и државних власти српских забрањивало је Которски статут. Котор је у држави Немањића уживао веће слободе него Дубровник под млетачком влашћу». Тиме Синдик завршава одељак VII књиге под насловом «Положај Котора у држави Немањића», који износи 12 страна и у којима има много детаља и ближег детерминисања. Ко хоће да то упозна у детаљима, неће моћи да избегне читање ове књиге. Ми не можемо све то преносити. Само неке станове. Стр. 79: «Нема сумње да аутономија Котора најјасније долази до изражаја у његовом законодавству. Тачно је у статуту предвиђена процедура при доношењу нових одредаба. А нема ни помена о било каквој улози српских владалаца у томе. Из статута као целине, као и из појединих одредаба, произлази да је Которска општина претстављала потпуно самостално законодавно подручје на територији државе Немањића. Поред законодавства, потпуна самосталност у судству представља једна од највећих аутономија Котора. У административним питањима српски владаоци су имали неког удела у избору кнеза, али у ком степену није познато... У привредном погледу треба истакнути да је Котор имао свој новац, који је ковао у својој ковници у Котору. Та чињеница претставља без сумње велики степен аутономије. Једино је слика српског владаоца означавала припадност Котора Србији...» Има још веома много података из којих се да извести највиши степен аутономије Котора под Немањићима. Нажалост, проф. Синдик није био правник, па нити је умео да употреби правну терминологију нити да нагласи правно релевантне моменте. Ипак је његов рад за највећу похвалу, пун акрибије.

Главни град Боке Котор добио је свој Статут под Немањићима, 1301 године ([21]). Он је после потврђиван од владара Немањића. Редигован латински, чуван је и доцније за све време Млетачке власти; Он је био основа правног живота Котора све до пре сто година (детаљније код Синдика, [22]). На челу града је, према Статуту, био кнез постављен указом «Господина нашег, преузвишеног краља Рашке».

Хрватски историк *Милан Шуфлај* је описао састанак Градске општине Котора г. 1330, коју су звона са катедралне цркве Св. Трифуна сазивала на скупштину на пијаци пред црквом, и то у «пуном саставу», «цео народ» (in pleno arengo, in pleno populo). Ипак је, каже Шуфлај поред ње (скупштине) постојало и Велико Веће које је г. 1361. сасвим истиснуло скупштину, а то значи ни пуних десет година пре губитка града од стране Срба. Скоро за цело време српске владавине ,народ је у својој укупности решавао главне предмете општег значаја. А самоуправа је одржана и кроз Велико Веће ([23]).

Далматински историк *Франћеско Мадираца* пише да се други бокељски град, Будва, «предао Млецима са законима које су уживали под деспотом Ђурђем, једнаким законима града Бара» (Мадираца, [25], стр. 318).

Будвански Статут је много доцнији од Которског, но ипак је и он донет за време цара Душана, као што *стоји у његовом италијанском тексту* («*Поставио га је* Цар»); за време Млетака је понова редигован. (Јиречек, [19], III, стр. 102).

За Паштровиће пише Мадираца ([25], стр. 323): «Каже се да је Општество већ од најдавнијих времена било аутономно; *било је у заштити српских краљева и деспота, почевши од Стефана Немање.* Били су заштитници тог краја Балшићи, господари Зете и Приморја, од год. 1366—1421... Стефан Црнојевић је обдарио 20 децембра 1413 плодним обимним земљама цркву и манастир Св. Николе у Прасквици, чији је био ктитор». (*Упоредити Јиречек, Споменици српски, стр. 67*).

Професор Правне ситорије Александар Соловјев је писао ([38], стр. 225): «Иако су Паштровићи и Грбаљ биле аутономне жупе као и Пољица, нису никад имале неке засебне статуте, налик на Пољички. По нашем мишљену, за то није било ни потребе, пошто су се обе жупе на Јужном Приморју служиле Душановим

законима — они садрже већим делом оно *жупско право* које се у тим областима могло примењивати». (Студија коју је издао проф. Соловјев у Сарајеву после рата није смела да каже, као што је он иначе увек писао, Српско приморје, већ «Јужно», као што и наслов расправе гласи «Студије из историје нашег права», не српскога! Ништа се српско не сме споменути!).

У Которском статуту се налазила слична одредба као и у Душановом законику (познати члан 172, по коме се судија не сме базирати на расположење цара кад суди странкама већ да суди искључиво по закону). Најбољи познавалац српског средњевековног права академик Теодор Тарановски је изнео мишљење да је та одредба у Душановом законику свакако инфлуенцирана и градским статутом Котора који забрањује судијама да се плаше судити онима који долазе «са повељама» (timebant enim iudicare aliquibus venientibus cum povellis). Они имају да једнако суде свакоме, и грађанима и страцима, увек према статутима и обичајима града: guod iudices quam forensibus tam civibus aequaliter iudicent secundum Statuta et Consuetudinem Civitatis. Тарановски пише ([24], стр. 231): «Нећемо да кажемо да је баш тај пасус био директни извор наведеног члана али желимо показати да су из Котора продирале у Србију идеје чврстог правног поретка и законитости. Односи са приморским аутономним градовима стварали су за владаочева акта трајну школу законистости...»

Србија је у то доба била у извесном погледу правна држава, а Котор са својим уређењем и својим правним традицијама, допринео је немало том развоју. Јер аутономија мале агломерације доводи неминовно до поштовања закона. Ту свак бди над законитошћу извршне власти јер је круг лица мален, а објекти власти су исти законодавци. (У територијалној држави је то свакако теже). Правна свест Котора и његове правне норме, његово уређење и функционисање, оплеменили су у извесној мери српски правни поредак и служиле као узор и за локално и за државно устројство.

У мало пре цитираној расправи Стојана Новаковића ([16]) стоји да се захваљујући «договорној власти племића» у приморским градовима није ни у континенталној Србији могла да «зацари власт апсолутна, автократска». Из Боке је у Србију продирала правна свест, као и аверзија према аутократизму.

Б) Под млетачком влашћу

I.

После пада Боке под Млетке (око 1420. године), највећи део аутоновних повластица и обичаја је сачуван. И о томе има низ доказа.

Прво ћемо цитирати хрватског писца великог домета, проф. Владимира Дворниковића, шта пише у својој монументалној књиги «Карактерологија Југословена» ([27], стр. 853): «*Ипак су и после Немањића преостале, као правни и ‚државни' рудименти неког прастарог стања, разне мале аутономне јединице, жупе или ‚кнежине' као нпр. Паштровићи код Будве, Грбаљ у Боки* и др. Ти жупски атавизми, не само на немањићском него и на другом југословенском подручју, доживели су понегде и почетак XIX века!»

На стр. 676 каже Дворниковић како се понегде још налазе «*остаци некадашњег прастарог племенског уређења*». «А шта су Пољица, шта Грбаљ, шта Паштровићи, који су још до недавно — како је утврдио Ал. Соловјев — судили по Душановом Законику?»

Стр. 710: «У Мемоарима Матеје Ненадовића још се осећају племенски и братствени трагови по кнежинама и нахијама Србије. У *старом племенском духу жилавије су биле ‚монтенегроидне' приморске кнежине и ‚кнежинице': Кривошије, Убли, четири кнежине између* Котора *и Будве под скупним именом Грбаљ или Грбаљска жупа, Паштровићи у будванском приморју, Брајићи између Будве и Црне Горе итд.*»

Интересатно је да Дворниковић као прототипове одржане старе српске посебности и после Немањића набраја баш оне општине које су учествовале у устанку 1869. (Убли спадају у Кривошије у ширем смислу; Убљани су учествовали у Устанку примарно и потпуно). Једино Паштровићи нису *директно* учествовали у устанку.

Католички свештеник Пол Пизани (Француз), који је крајем прошлог века издао једну веома запажену књигу о поственецијанској Далмацији ([28]), написао је у њој и ово:

«Бокељи, снабдевени привилегијама, које су им признавале готово апсолутну независност, нису никад хтели видети у Млечићима господаре већ заштитнике ... Близина Црне Горе дозвољавала им је да су могли чинити притисак на млетачки сенат, да добију из страха што нису могли добити средством наговарања ... Користећи млетачке сукобе, Бокељи су добили најшире слободе као награду њихове верности (нарочито због ,руске утваре' која је у 18 веку стојала иза Црне Горе) ... Млецима је Бока била потребна као зимско пристаниште њихове левантиске флоте: право да држе војнике у тврђави, проведитура и понеког млетачког магистрата, то је све што је тражио Сенат млетачки, *а за све остало препустио је био Бокељима скоро апсолутну аутономију».*

Француски дипломат и књижевник Барон Адолф д'Аврил, који је многе књиге издао под псеудонимом Сирил, писао је 1876 под овим псеудонимом у путопису по словенским земљама ([29]):

«Млетачка Република није никад тражила да наметне своју администрацију Словенима Боке: она се обично задовољавала тиме, да заузме Котор и Будву, где је држава проведитуре (потчињене задарском). *Становници Боке су задржали своје законе, своје обичаје.* Грађански и кривични процеси су вођени у језику земље. Магистрати су били домаћи, које је народ бирао сваке године; *наследни су остали они (магистрати) који су постојали у време Срба.* Ови главари беху слободни и горди, понашали су се као велике личности. (Спомиње грбаљске кнезове).

Далеко од тога да траже паре од својих поданика, Млеци су их чак давали. Многе угледне личности примаху пензију. Млеци су само захтевали да бране границу од Турака, што су Бокељи радо чинили».

Паштровићи су као услов потчињености Млецима ставили одржавање својих дотадашњих правних обичаја и прописа. О томе саопштава Јован Радонић ([30], стр. 22):

«Четвртог априла 1423 паштровско изасланство од 14 чланова предало је млетачком адмиралу Франћеску Бембо услове под којима би примили млетачку заштиту. Адмирал је у име Републике прихватио ове услове и у име владе признао право племенитој општини Паштровића да бира себи сваке године кнеза, кога ће потврдити Млетачка република. *Овај кнез судиће у грађанским и кривичним споровима ,према старим њиховим обича-*

јима и прописима' (secundum antiquos mores et Statuta)... *Овим уговором осигурана беше Паштровићима аутономија. Они бирају своје власти:* кнеза, кога у XVI веку замењују четири судије биране на годину дана, а поред суђа бирају сваке године још и два војводе и извршно веће од 12 племића (од сваког племена по један), који врше судску и управну власт. *Али над свима њима је Збор, састављен од свих домаћина.* Он се састаје под ведрим небом, саслушава одлуке судија, војвода и извршног већа, одобрава их, учествује у суђењу, па издаје чак и законске одредбе». ([31]).

Прва тачка њиховог уговора састављеног на латинском и публикованог више пута (овде се преводи према латинском тексту код Новаковића ([16] ,стр. 118), гласи овако:

«Прво што гореозначени племићи (Паштровски) желе да преко свога збора изабирају кнеза (,ректора') сваке године, који мора да буде потврђен преведрим дукалом, *власт да се они сами управљају, и право којим ће се сами руководити у грађанским и у кривичним предметима према својим стародревним обичајима и статутима».*

Друга тачка гласи: «Исто тако на основу горњег преведрог дукала задржавају власт и бране њихова права и њихове границе, и, ако би ове њихове границе или стара њихова права требало повратити, зато што су она била силом отета или им одузета непријатељством, она ће бити васпостављена».

Бокељски правни историк, доцније професор историје права на Загребачком универзитету, Антон Дабиновић је писао ([26], стр. 231): «Паштровићи су племе настањено у Приморју између Будве и Сутомора. Своју заједницу називају кнежином, а касније под Сењоријом називала се племенитом комунитади. Своје племство приписују Паштровићи византијском времену. У старој Византији сретамо наиме доста често опћинске заједнице Латина и Влаха *које су се управљале по разним царским повластицама, па су од тога добиле овлаштење да се назову племенитима.* Та је племенита паштровска заједница ступила у поданичке везе према Сињорији 4. априла 1423. Дотични је уговор потврђен од млетачког сената 17. маја 1424...»

На страни 200 исте расправе говори Дабиновић потање о том уговору «склопљеном на галији Франћеска Бемба пред самим паштровским жалом» (Дробним Пијеском, на коме су се

пред тим посаветовали сами паштровски поглавице). Ту се у кап. првом дозвољава да «паштровски племићи приступе сваке године избору кнеза, којега ће потврдити млетачка влада и који ће судити домаћим људима у свим грађанским и кривичним споровима по старим обичајима и племенским статутима (secundum antiquos eorum mores et statuta)». Ја овде под речју статути не бих разумео статуте, већ стародревна утаначења.

Већ при првој предаји Грбља Серенисими, Грбљани су независно од споразума између Млетака и српског деспота Ђурђа (коме је остао Михољски збор кратко време) стипулирали са Млечанима уговор о предаји. Он износи 10 тачака ([26], стр. 220), а датиран је 19. јуна 1426, док је ратификован тек априла 1428. У тим тачкама они добивају индемнитете за учињене кривице до тада, одређује се квота плаћања за земљиште, итсл. Овде су за нас најважније тачке 4 и 5. По овој последњој «Грбљани ће само бирати свога кнеза (капетана) по свом старом обичају». По претходном «За њихове међусобне спорове и несугласице биће надлежан само которски кнез». Овај је пак млетачки функционер и претставним млетачке врховне власти. Грбљани су на тај начин постигли екземпцију од которског градског правосуђа, до чега им је било много стало. (Само у споровима Которана и Грбљана суди которски кнез.)

На крају ћемо се позвати на Вука Караџића, на његове опште примедбе о овој појави, изражене у књизи «Црна Гора и Бока Которска» ([40]).

Стр. 9: «Кад Турци Српском земљом обладају, ови крајеви дођу под Млечиће, а што они с мора нијесу могли бранити, оно им послије одузму Турци. Али ни Млечићи никад ове земље нијесу управљали сасвим по свом начину, него су само држали Котор и Будву, *а народ се управљао по свом обичају*, и Млечићи од њега веће користи нијесу тражили, нити су је имати могли, него да им чува крајину од Турака . . .»

Вук прича да су Млечићи имали своје провидуре по градовима, «и то су били главни чиновници млетачки; а земаљски или домаћи, *за које се управо може рећи да су народом управљали*, били су сасвим други». И онда Вук наводи све «домаће» или самоуправне органе у појединим општинама. «Они су пресуђивали све цивилне распре по својим обичајима (а за криминалне судили су провидури), и све послове своје писали су *српски*».

Док скоро сви писци, говорећи о владавини Немањића, истичу аутономију градова а мање сеоских насеља Боке, сад је обрнуто: сви наглашавају организаторне и функционалне посебности сеоских насеља, а мање градова. Видеће се да су и градови уживали пуну аутономију као под Немањићима, али је њихово становништво било романско, исто као и млетачко и говорило је исти језик (можда са неким дијалектолошким особинама). Становници села су били и у језичној (националној) и у верској супротности са владајућим градом, са «Преведром» републиком («серенисима»). Они су морали добити посебне гарантије самосталног опстанка и функционисања. Они су то захтевали и при потчињењу под власт млетачку и после за њене владавине. Тражење аутономија и «правина» био је доказ неповерења према новој власти, а уједно и најбоља гарантија одржања своје посебности: расне, језичне, верске. С друге стране, саме вароши су покушавале да крње аутономију сеоских насеља (нпр. Котор Грбља), па су и ту биле потребне гарантије суверене власти.

О аутономијама и самосталности католичких неградских општина имамо податке из нешто доцнијег времена. Јамачно је само становништво испочетка било православно. Са прелазом у католичанство добиле су те агломерације повластице посебног устројства слично градском али без градских статута. Зато је и у њима владало српско обичајно право.

У опису Боке од дон Ника Луковића има веома мало података о аутономији бокељских општина. Писац није правник, а за практичну намену књиге ово није било од важности. *О Перасту* каже ([43], стр. 101): «Под крај XVI вијека Пераст је добио општину («комунитад»), која је заснивала на 12 братстава или «казада». Тада се ослободио јуриздикције града Котора и почео се аутономно развијати». То је била нека врста племићске, аристократске самоуправе.

Други католички свештеник из Боке, сам Доброћанин, препозит дун Антон Милошевић је писао између ратова ([80], стр. 40): «Доброта је спадала под јурисдикцију Котора до 1704, које је године... Млетачка република подигла Доброту на комунитад, чиме је постала самостална аутономна опћина на челу које је био капетан. Њему су била додијељена четири суца изабрана од народа и један поручник. Капетан је управљао с њиховом помоћу самосталном добротском опћином и вршио административну, по-

лицијску и судску власт. Доброта, као ни сва друга мјеста у Боки, изузев града Котора и старог града Будве, није имала свој посебан законик (статут), већ се служила закоником града Котора и управљала се по својим старим обичајима; у случајевима цивилних размирица, одлучивали су добри људи...»

Мало смо изнели ово устројство и функционисање општине Доброта под Млецима уз претпоставку да је то био случај и са осталим католичким општинама Боке под истом влашћу. Доброта је само сачувала боље своје архиве па је зато о њој више забележено, једнако као и Пераст.

II.

Дошавши, после турске управе од века и по, понова под млетачку власт Грбљани добивају многе повластице установљене писменим дукалима и наредбама млетачке власти. О њима ће бити речи у следећем (III) одељку. Овде само једна која је организаторсне природе, па зато спада у проблем аутономије ([44]).

У првом капитулу (члану) Дукала из 1647. Грбљани износе а Млечани потврђују њихове «истанце» (молбе и тсл.) овако (ми ћемо превести на савремени српски језик, јер онакав превод Батуте не би један посто читалаца разумео): «Пошто смо се ми добровољно и пуном свешћу предали Преведрој Власти да на исти начин имамо третман као што добротом јавне власти уживају Паштровићи, највернији поданици, дозволићете да нам буде одобрено изабрати четири судије, два војводе (на италијанском стоји капетани, али Батута јамачно зна како су се они у Грбљу звали, ЛМК) и осталу властелу (на италијанском нобили, тј. племићи, ЛМК), да их изаберемо у нашој општини у истом броју који чине и сами Паштровићи». (Паштровићи су у XIX и XX веку били за једну трећину мањи од Грбља, вероватно и тада. Грбљани неће никако да заостану за њима ни у броју главара.)

Ти ће судије, капетани и властела судити све спорове цивилне међу Грбљанима без обзира на суму, док ће которски провидур задржати апелациону власт.

Которани су «хтјели да им Грбљани кметују» и ако би се неки противио, они би му одузели земљу и на његово место поста-

вили какво друго лице. Још у почетку владавине Млетака Грбљани се жале «Принципу» ([26], стр. 225): «А ваше господство треба да зна да ми Грбљани живимо у својој жупи, на својој земљи, пуних хиљаду година, па стога није право да нас которска властела напросто протерује са земље и на наше место досељавају туђи свет». «Грбљани су се уз то тужили да им Которани суде сасвим самовољно. Пошто нису вешти ,латинском говору', морају давати своје изјаве градском тумачу, па се редовно догађа да се те изјаве изопачују и да се Грбљанима одбијају сви захтеви које би они имали против Которана».

III.

Кад су, крајем XVII века, ослобођени делови Боке који су били под Турцима, Млечани нису одмах признали никакву локалну самоуправу, из простог разлога што је нису ни нашли. У другим пределима они су је потврдили, овде нису имали шта да потврде.

Али те српске агломерације су тражиле признања права које су уживале друге општине у Боки и Млечани су им, не без оклевања и не много радо, ипак дали. Како је то *настало у Херцегновом*, саопштава његов историчар *Томо Крстов Поповић* ([45], стр. 141 и даље). После дугог тражења и мољакања становника Херцегновске крајине млетачком дужду «да им допусти да на Топли могу установити комунитад по примјеру другијех комунитада у Боци», дužд Ђовани Корнелије је најзад услишао њихову молбу и издао дукал 14. јула 1718. (дукал 31 годину после заузећа те крајине од Турака) о томе. Дукал је, према тадашњем обичају, упућен главном провидуру у Далмацији Моћенигу, од кога захтева да «позове себи изасланике Херцегновске крајине, да им прочита и преда у препису што следује. . .» Затим износи доказе верности и привржености становништва Републици које овим хоће да награди, и одмах признаје извесне привилегије верског и привредног (царинског) карактера, које ћемо навести мало доцније (одељак III).

Даље у дукалу стоји: «Да у предграђу Херцегновога, и то на Топли, могу — као што моле — основати општину (comunità),

којом ће управљати капетан, четири суђе и писар, које ће народ бирати између себе и мењаће их сваке године. Уз остало, они ће судити и грађанске спорове...» (Даље говори о апелату на млетачке власти).

И то је директно пресађивање организације и компетенције других општинских, неградских, комуна Боке, за које је Томо Поповић пред овим казао како су уређене и како је то народ Херцегновске крајине тражио. Он пише: «По староме народном обичају, они су уз остале пресуђивали и све цивилне спорове, све своје службене послове писаху српски. Ко с њиховим судом не бејаше задовољан могао је даље да тражи суда у Котору па и у Задру. Овакве комунитаде су постојале у Рисну, Перасту, Прчању, Грбљу итд...» (разуме се још и у Михољском збору, ЛМК).

Још један бокељски историк, *Петар Шеровић* је пре неколико година изнео у српском преводу неке млетачке документе непосредно после заузећа Херцег-Новог ([93]). Ту генералпровидур описује изос. наступ и изглед старешина новоосвојеног подручја, и пише (реферише принципу): «Њихове старешине... било их је 16 кнежева, пошто су били, као и сав њихов народ добро одевени и још боље наоружани, изгледали су врло свечано. Кад су им саопштене обавезе које имају да преузму у будућности, изјавили су са поносом и сматрали су својом великом заслугом што нису пристали на захтев босанског и херцеговачког паше да се придруже његовој војсци... Затражили су за то обилато и широко признање...» Саопштење је провидура Ђеролама Корнера од 25. октобра 1687. Референт Шеровић закључује: «Г. 1718 испословали су од Млечића посебну своју општину (комунитад) са сједиштем на Топли код Херцегновога, стекли самоуправу и очували свој народни језик и писмо, на којему је општинска канцеларија уредовала и тако успјеше да и под насртљивим туђином очувају и учврсте своју националну индивидуалност». Тиме закључује историк Шеровић реферат и превод. Писмо не сме да се зове ни ћирилица, а камо ли српско. Али из његова закључка, аргументо а контрарио, испада да данас у Југославији и Црној Гори чак ни ћирилицу не дају да се употребљава, то што су дозвољавали Млеци. Читаоци нека упореде оба режима са националног гледишта!

Рисан је канда још пре Топле добио општинску самоуправу (комунитад), јер је неколико деценија пре ослобођен, а Топљани се позивају и на његову општинску самоуправу (поред осталих).

О Рисну немамо аутентичних података (*директних исправа*), које су несумњиво морале постојати аналогно оној у Топли. Али има један чланак који је о томе писао *Вук Врчевић* 1851, сам Ришњанин и јако повезан са тадашњом администрацијом. Он пише ([46]): «Опћина рисанска иштом (тек) у 1648. години се силом отела од зависности турске и одмах је заузела, кано и друге опћине у Боки, сама по себи судити и своје послове обављати управ до падања млетачке скупновладе (1797). Ришњани одаберу 12 породица од најбољих у оно вријеме под име племићких и установе да од ових 12 имају се бирати судници. Главни суд састојао се од једнога таконазвана *капетана опћине* (данашњи подешта) и два помоћника, речених суђе (сада асесори), који су се сваке године промјењивали о Петровудне и које је народ пред црквом морао одабрати од оних 12 забиљежених породица, а ови тројица једнога барјактара...» Мање ствари је решавао капетан са две суђе, а веће са свих 12 племића. «Ова пресуда у народу звала се *брацки* (тј. опћи) *суд* и ниједна странка у току неколико силних година није се пресуди супротставила... Опћина Рисанска није имала, као многе друге у Боки, свој законик, него суци њезини, држећи се начела црквених закона, како су најправије знали за ствар смирити, тако су судили по мјери згоде, на налик грбаљскога законика. Они су мирили мртве главе, ране, насиља, преузимања и сва друга помања зла, па најпотље разлучивали су мужа и жену...»

«У 1648. години потпаде својевољно Рисан и њему потчињена села Морињ, Убли, Кривошије и Леденице млетачкој скупновлади која им послије 48 година одобри и потврди сва поменута њихова права што се суда тиче...»

Према томе мора да је неки дукал био издан и за Рисан пред сам крај XVII века (према Врчевићу око 1686), дакле пре Херцегновог. Тек у немного великом размаку времена Млеци су признали локалну аутономију у Боки свим до тада добивеним пределима од Турске. Аутономија је углавном обухватала судске надлежности (администрације у модерном смислу није ни било). Зато се и у Боки и Црној Гори сматрао најважнијим онај

ко суди, ко пресуђује давије. Ванконтенцијазне администрације није тада ван градова скоро ни било.

Али, по Врчевићу, Ришањи су сместа, и пре дукала, установили локалну власт аналогно осталим општинама Боке, што им Млеци нису ни смели ни хтели да замере. Ови су само неко време оклевали са званичном конфирмацијом и легализацијом тих поступака. Суђење по «Грбаљском законику», чији је текст објавио Вук Врчевић у истој књизи (мада се спори аутентичност његова) врло је симптоматично. Вук Врчевић је можда преко Рисна дознао његове одредбе. Под «скупновладом» Млетака, мислим да разуме укупну, централну власт за разлику од периферијске, у којој је спадала которска (провидур) и задарска (ђенерал-провидур, тј. генерални провидур).

За нас су од нарочите важности ова Врчевићева излагања што и Кривошије спадају у општину Рисан, али да је неком Кривошијанину тамо пресуђивано у њиховим стварима, ја дубоко сумњам. Они су имали своју самоуправу, још локалнију, ако се сме тако рећи, и једнако независну од Рисна као што је ова била од Котора или Задра.

IV.

Млеци нису чак ни прегруписавали територије које су задобили. Оне су у истом опсегу, као раније, за време Срба, уживале своје повластице (одн. њихови становници). Задржали су чак исте установе и исте органе, често под старим српским именом. Тако нпр. «збор», који је био носилац комуналне аутономије. По њему се чак и територија понекад називала «збор». Тако Михољски збор, који је обухватао, једнако под Млецима као и раније под Немањићима, из кога доба установа потиче, насеља: Луштицу, Кртоле, Богдашиће и Кавач. *Младен Црногорчевић* је у својој студији посвећеној Михољском Збору цитирао један «спис из 1751» у коме се «помињу Луштица, Кртоли, Богдашићи и Љешевићи, који састављаху Il Sborro di San Michiele» ([32]).

Јиречек наводи неколико случајева «збора» првих година млетачке власти ([17], III, стр. 36). Тако 1422. у Драчевици (то је данашњи Херцегнови) «чине некакав збор» (fanno certo sboro).

Један сведок изјављује пред дубровачким судом марта 1449. шта је чуо «на збору у Луштици» (ad sborum in Lustica). Августа 1443. продали су извесни Богдашићи «у име свих других Богдашића сакупљених на збору у свом селу» неке земље једном которском властелину (vice omnium aliorum Bogdasichiorum, congregatorium in sborum in sua villa).

Као што се види, Луштица и Богдашићи су имали и своје посебне зборове за предмете који се само њих тичу и опште Михољског збора ако се тицало целе заједнице.

И у Грбљу је био збор главни орган Жупе и доказ признања њене аутономије: кад је било збора било је и ње, било је «слободе»; сваки атак на аутономију био је инагурисан забраном збора. Грбљани су се бунили често против которских газда, којима су били потчињени. На збору су формулисали своје одлуке, на збору су решавали да се буне. Туђинска власт чини одмах атак на саму установу збора. Ево шта о томе пише проф. *Илија Синдик* ([33], стр. 161): «*С обзиром на аутономију,* главни предмет борбе између Которана и Грбљана претстављала су два питања: *држање зборова, тог основног обележја аутономних јединица у нашим приморским крајевима, и* избор кнезова. И у овом погледу Млечани су били попустљивији од Которана. Док су ови последњи у свим својим жалбама, протестима и захтевима пред Млетачком владом увек наглашавали да су зборови извор свих немира у Грбљу, Млечани су дозвољавали зборове у присуству три-четири которска властелина».

Имамо о овоме један аутентичан податак из првих година млетачке управе над Боком одн. Грбљем. Тако властелин *Лука Пасквали* тражи од Сињорије 7. новембра 1431., дакле тек 4-5 година после пада Грбља под Млетке да се зборови у Грбљу забране јер они су главни повод буна. Сињорија му је одговорила, како преноси Антун Дабиновић из једног извештаја објављеног у Гласнику Земаљског музеја БиХ ([26], стр. 225): «Не изгледа нам часно да одузмемо Грбљанима слободу коју су одувек имали. Али им можемо наредити да вас унапред обавесте о сваком одржању својих зборова. А вама ће бити слободно да о свом трошку на грбаљске зборове шаљете своје поверенике».

Сами Млечани признају, при преузимању власти, да је збор стародревна грбаљска установа и да су они «слободу одувек имали!»

На крају XV века Турци су заузели били Грбаљ и држали га век и по. (Грбљани су радо примили турску власт, огорчени на которску властелу). 1647. Грбаљ је понова постао млетачки (друга млетачка власт), затим 1702. понова турски, најзад 1715. трећи пут млетачки, али не више у феуду Которана.

Професор Синдик каже у поменутој студији ([33], стр. 171): «У трећем периоду млетачке власти над Грбљом од 1715, ове им онда потврђују повластице од 1647. Грбљани сами бирају гувернера, сердара и четири кнеза. 1743. се потписују као «збор грбљански», «гувернадур, сердар, кнезови и главари грбљански» ([38], стр. 216).

Пераштани су одржавали зборовање испочетка у самој цркви Богородице на острву Шкрпјелу («Госпа од Шкрпјела»), и то «по старом обичају» «како се то каже у једном акту XVI века у старом општинском архиву у Перасту» (Шеровић, [35]).

На Прчању је одржаван сеоски збор под Млечићима. Шпиро Кулишић наводи архивске податке из 17 века ([36], стр. 197), у којима се налазе овакве реченице: начинивши збор у својој реченој општини; са општом сагласношћу овог часног «Збора» (avendo fatto il sboro nella detta sua villa; con comun consenso di questo honorato „Sboro").

Поп Саво Накићеновић пише како је 1718. Млечић дозволио општини топољској (Херцегновом) одржавање «сијела и зборног засједања код православне цркве св. Спаса на Топлој, а службни језик српски, ћирилица» ([37], стр. 338).

V.

Толика је била аутономија бокељских општина за време Млетака или боље рећи самосвест о тој аутономији, да су «*своје подручје звали даржава,* дакако не у обичном значењу ријечи, *премда су у ствари и биле државице*» (Буторац, [41], стр. 196).

Ја се сећам да сам наилазио на те примере, али их нисам бележио. Имам неке. Један забележен из Стратимировића ([42]). Владика Стефан Љубибратић даје оставку на владичанство фебруара 1729, у којој каже да је био «Архијереј Далматијски и чести њекоје Захумља, тј. *Херцег-Новога и његове државе...*»

У XVIII веку је живео у Доброти, као парох цркве св. Еустахија, Пераштанин Иван Антон Ненадић (1709-1784), који је био доктор Падовског универзитета. Он је штампао у Млецима 1768. трактат «Наук кершћански за корист *даржаве од Котора у Далмацији»*. То је доказ да се Котор тако конвенционално звао.

У једном писму генералног млетачког провидура Антонија Ренијера грбљанским кнезовима који су тражили да могу носити штапове као знак свог достојанства ([41], стр. 52) каже како су га ови кнежеви походили приликом његовог бављења у Котору «и млоги други от њихове державе». Тако стоји у српском преводу акта, и према њему би се као држава још таксирале кнежине грбаљске. Међутим, у оригиналу, то треба лојално признати, не постоји адекватан израз за државу. Тамо стоји del loro tener, што значи њихова државина, али свакако предео где се њихова власт простире (који они «држе»).

И код Љубише налазимо овај израз држава, али, интересантно, не за бокељске општине већ околину Бара. У приповетци «Поп Андровић нови Обилић» на више места Спичани спомињу «сву барску државу» ([48]).

И владика Сава (црногорски) говори једном о «новској држави», и то у писму изванредном провидуру у Котору августа 1752. ([106], стр. 230). То је било више од пола века по заузећу Херцегновог, али тај крај није још припадао под његову јурисдикцију. Владика се жали да духовници Новога хоће да простиру власт и на његове духовне области. Каже дословно: «Нећу да ми визитају калуђери са Савине моју епархију. Ја сам први судит принципов него они». (То значи да је он ранији поданик Млетака него Новљани, тек пре неколико деценија ослобођени; морају се и његова права више поштовати. ЛМК). Даље пише владика Сава: «Ми крв пролијевамо за преведрага принципа, а они почијевају (мирују, ЛМК) и маме крсћане и све измамише и понијеше. *Ето им новска држава,* а овамо мимо Росе да их није...» (Росе су прва лука Луштичког полуострва, ЛМК).

У оригиналу прокламације генералмајора барона Матије Рукавине од 1. августа 1797, упућене Бокељима, на италијанском језику, стоји да је «његово свето величанство цар, краљ итд.» био «побуђен молбама Држава провинција Котора, Херцегновог и Будве и уопште Боке» (да дође са трупама). Италијански: «Mossa SSM dalle preghiere degli Stati delle Provincie di Cattaro,

Castelnovo, Budua, e in generale delle Bocche...» ([100], p. 1). Овде се каже *директно* стато, а не нпр. тенере; употребљава се исти израз који и за самосталну државу, чак за суверену државу. Али интересантно да само три града означује државама, мислећи свакако и на њихове сељачке апертиненције.

Још јула 1869. на скупштини бокељских свештеника у селу Сутвара, Грбаљ, која се скупштина чак доводи у везу са Бокељским устанком из те године (види напред у књизи одељак XI, 4), један свештеник се потписао: Сава Бјелић, пар. Крушевачки, *држ. Ерцегновска*. Још је канда та реч држава, бар за херцегновску крајину, била уобичајена ([143]).

VI.

И односи појединих бокељских општина између себе, или бокељских општина са црногорским јавноправним корпорацијама (племенима, братствима, нахијама, па чак и укупној Црној Гори) имали су квази међународни карактер. Они су међуслободно одлучивали о употреби пашњака, о границама, о крви и умиру итд., не обзирући се никако на централне одн. истинске државне власти. Има и за то силесија поткрепе, но ми ћемо се ограничити на два-три екземпларна случаја.

Средином XVIII века, негде крајем године 1759, био је приморан владика Василије, после повратка из Русије и враћања у Русију пуковника Пучкова ([102]) да сазове укупан Црногорски збор на Цетињу. Према извештају которског провидура Збор је тражио «узајаман мир од Босне, Херцеговине и Дубровника» и послао потребна писма. У истом извештају стоји даље: «Исти корак предузеше речени главари према Грбљу, Маинима и Кртолима, за мир до доласка ваше екселенције». Под главарима се разумеју сто лица изабраних од Збора. Извештај је которског провидура супрапровидуру.

Црногорски збор се уопште није обратио млетачким властима (ове су то кришом дознале), док се врло вероватно обраћао властима (пашама) турским у Босни и Херцеговини, и Дуброзачком кнезу. Он се у Боки обраћао комунитадима Грбља, Маина и Кртола, и то у име целе Црне Горе, по њиховом мишљењу суверене. Акт је имао квази међународни карактер.

У једној другој збирци млетачких исправа о «сукобима и мирењу Бокеља и Црногораца ([56]) издатој доцније али за исто раздобље, има низ сличних података. Тако у једној (на стр. 65) стоји у наслову Томића «Главари Кртољана и други из Боке пристају на мир који им дају митрополит и главари црногорски до Духова следеће године». Италијански је превод са оригинала «илирско-српског» од 13. децембра 1749. писаног у Котору, где су се појавили тога дана «капетан Вуко Костић из Кртола и сви остали старешине Кртола» и преговараху са Црногорцима као претставници државе.

Б) Под турском влашћу

Видели смо да је један део данашње Боке био под Турцима и то неке општине скоро два века (Грбаљ), друге више од два века (Херцегнови, Рисан, Тре комуне). Док су Херцегновска и Рисанска крајина биле географски повезане, Грбаљ је био од њих одвојен и морем и копном, а он је опет био донекле повезан са «три комуне» (Брајићи, Мајине, Побори).

За време турско имамо веома мало података, мада изгледа да ће се они повећати. Највише их има о Грбљу, који је са осталом Црном Гором био део скадарског санџаката за век и по. У једној студији босанског историчара Хаџибеговића ([39], стр. 73) стоји да је за то време «локална управа у самом Грбљу била препуштена њиховим кнезовима, а приватноправне спорове рјешавао је црногорски кадија, јер је то био домен његове територијалне надлежности».

Ако немамо конкретне податке за поједине бокељске општине (као што имамо из српског и млетачког земана) зна се ипак организација и јавни живот раје у околним пределима Боке, па и у самој Боки.

Одличан познавалац наших прилика под Турцима, *Сретен Вукосављевић* је недавно писао о организацији племена у суседству Боке и у самој Боки за турско време (а и после), па је казао ([47], стр. 50): «Турска држава није имала толико развијен административни апарат, да би могла непосредно управљати свима сеоским пословима. Кад би се ред много пореметио, држа-

ва би га ретко кад успоствљала друкчије сем напраситим мерама и колективном одговорношћу. Али се самим тим не може управљати. Да би се ред стално одржавао, морао је да се успостави неки прећутни компромис са рајом по селима. Да ред одржавају неке самоуправе и неки претставници раје. Држави је било лакше управљати мањим целинама раје него појединцима непосредно. Велике организације није допуштала — зазирала је од њих политички. Где је раја била организована као племе, држава се служила том организацијом. Односила се према њој као према кнежини. Не изгледа да је у основним турским законима била призната кнежина или племе, иако је имало кнежинских и племенских кнезова утврђених ‚бератима'. Држава је племена и кнежине прихватила у неку руку само као фактичка стања, а није их законски уобличавала као установе, нити законски укидала. Служила се пословно племеном и кнежином за одржање реда у селима, за прикупљање пореза и за прикупљање глоба по колективној одговорности. Где племена и кнежина није било, за те се послове служила сеоском организацијом непосредно. Како турска држава слаби, тако се племена постепено ослобођају: један по један од јавних послова преузимају сама и једно по једно давање држави ускраћују...»

Овде Вукосављевић описује само однос кнежина и племена према централној турској власти. За све што ту власт није интересовало, а то је био већи део друштвеног живота, кнежине и племена су сами расправљали.

Знатно пред цитираним странама ([47], стр. 14) пише Вукосављевић: «Кнежине није створила никоја државна власт; оне су спонтана народна установа. Али их је турска држава прихватила и преко њих управљала селима у хришћанским областима све до у XIX век. Тако је управљала и кад је била јака и кад је највише имала своју вољу као држава и највише уопште управљала својим народима. То је био њен начин управљања и довољно развијен управни апарат, а по самој својој државној политици није се непосредно мешала много у унутрашње послове села или групе села...»

Све се ово може без икаквих брисања и додавања применити на крајеве Боке који су били под Турцима. А интересантно је да су активно у борби 1869. учествовали само они крајеви који су били дуже или краће време (најкраће Грбаљ, па ипак више од

века и по) под Турцима. Тамо се српско средњевековно право можда боље очувало него под Млецима; самосталности и самовоље било је више, а каткада су хајдуци узурпирали и примењивали сву власт.

В) *Под аустријском влашћу*

О интеррегнуму између млетачке и аустријске власти не заслужује много говорити. Ту није постојала нити легална власт нити легалност њених аката. То је било фактично стање, које је тешко правно карактерисати. Сем тога, то је био провизориј, чији су се власници и актери одмењивали. Било је стање рата, где се нормална мерила не могу примењивати.

Тек после Бечког конгреса и дефинитивног припајања Боке Аустрији могу се подврћи оцени њени владавински принципи и њен став према «правинама» народа.

О ставу Аустрије према привилегијама Бокеља, нарочито за прво време њеног владања (прва половина XIX века) даје ове карактеристике католички прелат дум Паво Буторац ([41], стр. 187): «Аустрија је, успркос изричитим обећањима, играла дволичну улогу са повластицама баштињеним (наслеђеним, ЛМК) из млетачког доба. У начелу противна, јер су ометале сталну и солидну организацију покрајине, у пракси их је утолико толерирала, уколико није осјећала снаге да их искоријени. Бокељи, навикли на привилегије и локалну аутономију, прожети духом крајњег индивидуализма и кампанилизма, осјетише брзо да дух нове управе није најсклонији њиховим традицијама и навикама... Ова неодлучност у држању према повластицама а поготово неко половичарство у примјени дисциплинских мјера за одржање мира и поретка... све је уродило у поданика појмом о слабости власти и државног ауторитета».

Као што се види, Буторац и замера Аустрији што није имала финији сензоријум на особености и традиције Бокеља, а у исто време као да јој замера што није иступала јаче и одлучније против оних који се не држе дисциплине. (Као неправник употребљава неадекватне правне изразе). То се још види из излагања непосредно за горњим: «Код католика, гдје се ипак осјећала

ближом нова управа ради разлога вјерских и културних није незадовољство прешло мјеру. Елеменат навикао стези, лако је подржавао мир. . .»

Ево шта још о томе пише которски бискуп П. Буторац ([41], стр. 197/121): «Старе су прерогативе бокељских мјеста и опћина помало укинуте. Опћинска аутономија модерном унификацијом законодавства није додуше укинута, али је била тек сјена старих повластица и компетенција из млетачке ере».

Било би неправедно ипак рећи да је под Аустријом општинска самоуправа била сасвим скучена. За њу су важили покрајински закони и била је прилично развијена. Аустрија је била правна држава и, коликогод то било непријатно некоме чути, она је локалну аутономију поштовала до крајњих граница, онолику колику су је закони определили. Општинско законодавство је било покрајинска надлежност и све су далматинске општине једнако третиране. За разлику од Угарске (па и Хрватске са Славонијом) нису градови уживали нека нарочита права, и њихове компетенције су несумњиво биле смањене према прошлости. Сеоске општине су имале иста права и надлежности као остале општине далматинске, које су по опсегу биле несрављиво веће. Никаква већа права нису имале ни општине осталих круновина Аустрије. Али те општине нису никад у историји уживале привилегије које су уживале бокељске општине, и зато је њихово изједначење претстављало за ове смањење права и привилегија, сужење компетенције, губљење угледа. Тешко су се Бокељи могли с тим да помире.

Територијални опсег општина остао је углавном онакав какав се затекао од Млетака. Никакво мењање атара није било одозго сугерирано, а камо ли наређивано. У претежно православним општинама остајали су католици као мањина (у Луштици, у Кртолима, у Новоме, после у Рисну итд.) и није ништа могла више од какве друге мањине. Било је много дисконтинуитета и неподударности у територијалном опсегу општина, али је народ желео да све остане по старом и власт се није мешала. Најмање то да је стварала општине са католичком већином. Јесте, њих је било несразмерно више него православних, али су биле мале и тако затечене. Сама херцегновска општина имала је више становника него све католичке заједно и становници неки су тако хтели.

Државне власти (циркуо) позивале су често општинске начелнике (тако су се званично звали) на саветовање у Котор, али те конференције нису имале моћ одлучивања, тако да католичко мноштво општина није имало практично никаквог преимућства.

У њихове изборе се власт није мешала, није им наметала старешине, није повлађивала једну веру или народност над другом. Моја општина напр. имала је на печату слику св. Арханђела Михаила (свакако реминисценција на Михољски збор), печат је био изрезан ћирилицом и сва се унутрашња администрација водила на српкој ћирилици. Према државним властима се обично употребљавала латиница, али ако би се написало штогод ћирилицом, никад није враћено. Кад се у мојој општини (Кртолима) није могло да дође до изабраног претставништва (услед сталних рекурса једне стране или друге), претседништво Српске странке на Приморју (председник др Пуљези) послало је три Которанина (између осталих нотара Стефановића, проту Бућина и не сећам се трећег) да спор изгладе. То је било негде око 1908. Нашла се формула да најпре буде «капетан» (председник општине) претставник једне листе две године, после друге листе четири године. (Тамо је за све мандат био увек шест година, чак и за бечки парламенат). Државној власти то свакако није било пријатно, али се у то није мешала.

Српска странка на Приморју, скроз антиаустријска и иридентичка, одређивала је кандидате па чак и саме општинске капетане, не обзирући се на државну власт. Ова је то ћутећи трпела.

Ипак смо сви ми Боекљи, чак и католици, били јако незадовољни аустријском политиком и њеном ингеренцијом у локалне послове.

Требало је да дође Југославија, најпре једна па онда друга, да се види како је и под Аустријом било знатно боље него у сопственој држави. Ред је да се и о томе бар мало проговори.

Што се судова тиче, хрватски писац Дворниковић ([27]) пише на стр. 710: «Аустријска царевина, кад је мировним уговором добила Боку, морала је још неко време не само да трпи него и да помаже стари патријархални «народни суд», јер својим управним и судским апаратом није могла да размрси старе преостале личне и племенске спорове бокељског становништва... *Још године 1848., под Аустријом, пресуде ,народних судова' у Приморју биле су извршне».*

Г) Под југословенском влашћу

У сопственој држави, Бокељи су уживали најмања локална права и повластице. Они их нису можда ни очекивали, јер су те повластице била једна брана, оклоп према туђину (Млечанима, Турцима, Аустријанцима, као што су градске самоуправе под српском влашћу биле брана јаког захватања Срба у делокруг Романа).

Но ипак је под Југославијом локална самоуправа сужена више него је требало, док напослетку, под комунистима, није нестало трага од ње. У овом историјском трактату ми не можемо много о томе говорити, али је ред скицирати и ту појаву, коју нека други разраде.

У домаћој власти треба разликовати три периода: Краљевину СХС са пуном демократијом, Краљевину Југославију са квази диктаторским режимом владаоца, и «народно-демократску», «социјалистичку» или како се све назива тиранска комунистичка Југославија.

У Југославији је испочетка задржано исто законодавство, али је пракса била све више сужавајућа и ингеренција државе све већа. За време диктатуре после 6. јануара 1929. од аутономије општина је остало мало. А кад су дошли комунисти на власт, којима ништа није ваљало под краљевском Југославијом, локалну аутономију су уопште потпуно забаталили и запоставили, никаква рачуна о њој нису водили. Они су из Титограда све регулисали. У самим местима су, као и свуда друго, али ови још са мржњом на Приморје, поставили за водеће личности најгору сеоску багру, лумпен-пролетере и криминалце, не обазирући се ни најмање на законе, на морал, на старе обичаје, на утврђену праксу (по којој је бирана друштвена елита на чело општине, истакнута лица сама и из истакнутих породица). Прекрајали су општинске територије по ћефу, тако да данас у Боки има само три општина од њих 16 или 17. Две су у католичким центрима. Мешају се у веру, у народност итд. Све сами регулишу. Ниједан Бокељ, бар од православних родитеља, не сме сам да се определи које је народности. Ту му ђетићи из «Титограда» опредељују. У цркву не сме да иде. Не стоји нико пред црквеном портом да га спречи, али му се то бележи и крваво свети. Разуме се: само православнима, само Србима којима они српство не признају.

О каквим другим привилегијама још мање може бити говора. Црногорски комунисти ће славити стогодишњицу Кривошијског устанка, пошто му одузму свако српско обележје, али неће признати да је стање слободе и старинских правина данас сто пута горе него пре сто година. Никад у познатој историји, никад откад су Боку Срби населили нису били више обесправљени него данас!

III. ВЕРСКА АУТОНОМИЈА ПРАВОСЛАВНОГ СТАНОВНИШТВА БОКЕ

Поред локалне односно територијалне самоуправе становништва Боке, која се није верски ограничавала (мада је у Боки под туђином мало било верски мешаних предела) Срби православни су уживали и своју аутономију у верским питањима. Она је била персоналне, не територијалне природе. Обухватала је све становништво православне вере одређене области, али само њега.

Прва два века млетачке управе владао је страшан прозелитизам у Боки, и тада је мноштво народа прешло у католичку веру. Али неки крајеви нису се дали и њихово становништво је остало верно православљу. То највише важи за Паштровиће, за Кртоле и Луштицу. Которски бискупи, помогнути од млетачке власти, нису овај народ ни њихове свештенике признавали православнима, већ су католички бискупи вршили визитације православних епархија, принуђивали свештенике да признају католички символ вере итд.

Но чим су они напустили парохију, и свештенство и народ нису уопште фермали те латинске визитације и њихова упутства. Они су исповедали праву и непомућену православну веру.

Предели под Турском нису били подвргнути тортури прозелитизма. Тако је крајем XVII века Бока поново постала претежно православна и млетачка власт јако попустљива према њима. Прозелитизам је био скоро забачен, многи су конвертити понова ревертирали.

Пошто је Венеција била скроз католичка, клерикално-католичка, то се од ње тражило само да се не меша у верске послове православних Бокеља, да их препусти њима самима. Тако је до-

шло до аутономије виа факти, која је после и правно ратификована.

Формално јурисдикција црногорских владика над Боком одређена је дукалом из године 1718. и то после многих «инстанција» владике Данила, кад је ситуација изгледала повољна (после успешног рата са Турцима у коме су Црногорци под Данилом пружили ефикасну помоћ Млецима) ([42], стр. 215). У дукалу стоји (ибидем): «На нову претставку владике Данила одлучено је у Сенату да поменутом епископу цетињском и скедеријском и његовим посљеницима остаје потврђена њихова јурисдикција; да је поданицима закона грчко-српскога који се у његовој епархији како старе тако и нове наше владе допуштено признавати горепоменутога за свога епископа».

Жалим што немам оригиналан млетачки текст, јер се на основу превода не могу чинити сасвим аутентична објашњења. По овој стилизацији канда је заиста била призната власт владикама само ин спиритуалибус, само у духовним стварима. С друге стране речи да остаје «потврђена» његова јурисдикција наводе на то да је заиста она постојала и раније, али сад добила само формалну потврду. (Све ово пишемо под претпоставком да је превод веран и адекватан).

Бокељи су наследнике зетских епископа сматрали увек својим духовним поглавицама, што потврђује и Ђорђе Стратимировић ([42], стр. 213), наводећи неке натписе у бокељским црквама према шематизмима Епархије бококоторске ([42], стр 234). Они су своје свештенике слали на рукоположење на Цетиње односно у Стањевиће. Посредно били су увек потчињени пећкој патријаршији.

Северна Бока која је била под Турцима није била ни под истом духовном влашћу са старим делом Боке. *Нићифор Дучић* пише ([109], стр. 176): «Дио Боке од Херцегновога до Пераста био је под црквеном јурисдикцијом захумских владика, али позније налазимо од 1753. да је тај дио имао засебног владику с придјевом: намјесник пећскога патријарха...» «Ти су патријаршески намјесници сједили код Котора. .,.» Кад је «потоњи владика Стефан Љубибратић оставио Савину и отишао у Далмацију а после у Костајницу, тада и тај дио Боке потпаде под црквену јурисдикцију црногорских митрополита, као што је и онај од Грбља до Арбаније био под њом по оним уговору између владике Да-

нила Његуша и дужда млетачкога Корнера 1718...» «Тако је трајало до 1807. кад Боку заузеше Французи и ђенерал Мармон истисну црквену јурисдикцију црногорских владика, а Бока потпаде под црквену власт задарског владике...»

Није тачно да је под црногорског владику духовно испочетка спадала само Бока «од Грбља до Арбаније», већ и остала Бока. Ја имам код куће низ писама владике Саве мојим прецима у којима се он појављује као пуноправни дијецезан. То је био случај и са Луштицом и осталим местима Боке, где је било православних, па чак и са самим Котором.

У једном врло опширном мишљењу млетачких «Мудраца и Саветника» (Savi e Consiglieri) које су дали негде око 1770. године о потреби и о евентуалној резиденцији православног епископа у Далмацији ([73], стр. 453) стоји: «Ако се говори о православнима («Грцима») становницима Боке Которске, тј. старе провинције, они имају свога епископа. Црногорски епископ је њихов јерарх («прелат»), изабран њиховом једнодушном вољом, и не само ауторизован од преузвишеног Сената прецизним декретом, при самом оружју, него и старим булама папским све до Леона III. Дакле о овоме, што у ствари претставља веће тело грчко-далматинско, нема жалбе, ни дискусије, нити је у јавном интересу (да се то питање покреће, ЛМК), ако се не жели изгубити тај најљубоморнији део државе, љутећи епископа који им је глава...» Мало напред у истом извештају стоји да ови Бокељи «не брину о другом владици, ни мисле о томе, као што се види из многобројних скорашњих рекламација и претставака судовима у провинцији и самим Млецима...» На све се жале, стоји тамо, на разне неправде и прогоне, али никад не траже «новог старешину обреда, ни протопопа ни епископа».

За ово време је власт црногорских владика над бокељским Србима била више него спиритуална и она се стално јачала. Народ није умео да прави правне дистинкције између духовне и световне власти, тим пре што је она у Црној Гори била помешана, па је и то стварало забуну. Све је то производило правну несигурност, али такође и олабавило везе између Бокеља и њихове номиналне власти. То је доводило до сукоба надлежности, па чак и до непризнавања ничије надлежности, до формалне самовоље.

Имамо доста података где се млетачке власти жале на утицај и компетенције цетињских владика код млетачких становника Боке и то махом у интерним извештајима локалних власти вишима. Само ћемо нешто од тога пренети.

У извештају од 15. септембра 1740. жали се которски провидур главном млетачком провидуру у Задру врло много на непокорне Грбљане ([56], стр. 27), који слушају само владику цетињског «пошто су и они истог српског обреда» (quali essendo del rito stesso serviano). Они настоје да се отргну од (млетачког) грађанског и кривичног судовања, и хтели би да њихов владика, сем питања савести, одлучује и животу и имањима свих једноверника који су му потчињени...»

У извештају Марка Кверинија, изванредног провидура у Котору, сопра провидуру, при напуштању дотадашњег звања 12. јуна 1742. из Котора, каже да црногорски владика аспирира на подложност становништва Маина, «једног од три насеља доспела под млетачку власт у последњем рату против Отомана», као што претендује «на све народе ове провинције иако су вашој преведрости потчињене. Једнакост српске вере распрострањена од веома многих чини их њему оданим а непријатељима римске католичке која се све више смањује на мало њих у области Котора и неколицину у области Херцегновог...» La uniformità della Religione Serviana in moltissimi sparsa... ([56], стр. 31).

У извештају которског изванредног провидура Винћенца Дона Млетачком сенату од 19. маја 1735. ([50], стр. 16), жали се овај на црногорског владику (Vescovo di Cettigne) који под плаштом ревности прелази границе своје духовне власти и покушава да себи арогира власт и команду над поданицима Србима, које је начело наслеђено од његовог претходника стрица». Он не каже за Бокеље ни православни, ни грци, ни ортокоси, ни грко-католици, већ чисто и бистро Срби (поданици «Преведре» републике Млетака). Италијански: «...e tenta d' arrogarsi auttorità e comando sepra de sudditi Serviani, massima ereditata dal processor suo zio».

И даље у истом извештају говори о сукобу Русије и Порте, при чему цетињски владика покушава да наговори и Бокеље на страну Русије «мада се при свему томе код самих Срба не запажа икаква слична мисао» (...benchè ne' Serviani stessi tuttavia idea alcuna non scorgasi).

Нико мањи него католички бискуп Котора, Павао Буторац, жалио се на то стање овако ([41], стр. 191): «Црногорски владика је управљао својом духовном паством независно од сваке власти откако је године 1769. услијед рата између Порте и Русије престала функционисати пећска патријаршија одласком српског патријарха Василија Бркића у Русију...»

Исти, доцнији бискуп Котора, Паво Буторац писао је ([41], стр. 188): «Црногорски је владика бавећи се обично при самој грбаљској граници у манастиру Стањевићу, вршио на своју паству у Боки пресудан утицај. А иза црногорског владике гледали су Бокељи *идол Русије* (подвлачење пишчево) која је у име ,једновјерства' и заштите хришћанске раје наступала на Балкану за своје интересе а Црногорци су *под њезином заставом* (подвлачење писца) улазили у бокељско приморје и захтјевали Боку за себе иако им она тамо од Црнојевића (1423), кад се заправо почиње да формира Црна Гора, није припадала никад».

Аустријски гувернер Боке при првом заузимању генерал Бранди се жали како у њој «православни неуваживо мрзе католике» и како «црногорски владика, интригант, утиче на пук, сујеверан и фанатичан» (Буторац, [41], стр. 182).

Француски католички свештеник Паул Пизани писао је крајем прошлога века ([28]) да су Бокељи мало фермали епископа Краљевића из Шибеника коме су били тада потчињени и његовог викара Герасима Зелића који је резидирао на Савини. Он пише да је један црногорски архимандрит Вучетић (мислим да је он Бокељ, Грбљанин, ЛМК) резидирао у Рисну као викар митрополита Петра I, а да му Краљевић и Зелић ништа нису могли!

И владике цетињске су често протествовале код млетачких власти кад би се ове мешале у њихову компетенцију. Тако се владика Данило марта 1730. жали изванредном провидуру у Котору што је неки калуђер Гаврило стављен под одговорност редовних судова ([106], стр. 103). Он каже да «би рад био да му се у ове ствари нико не мијеша, колико ни он у чије друге ствари...» Моли да се ни калуђер Гаврило, нити неки други калуђер или поп «не изгоне без његове књиге и одлуке, докле они не учине духовни суд за његову кривицу...»

Владика Сава се жали которском провидуру крајем 1738. да фратри на Отоку код Кртола псују и грде нашу вјеру и врше

прозелитизам. «Зато, господине пресвијетли, многи ће ти људи посвједочити да у Кртоле и у Луштицу није било од старине ниједнога латинина, но све хришћани од нашега закона, ма сад има и латиниах...» Тражи да му предају вероватно ухапшеног Кртољанина «није крив сиромах ништа». Јамачно се бунио против прозелитизма ([106], стр. 120).

Почетком 1754. владика Сава се у два маха љуто жали которском провидуру на гоњење православља ([106], стр. 234 ид.) и меша у његову надлежност. Он му признаје власт грађанску и војну, но ипак не сме одобравати насилно преверавање и «стављати под ноге миритане дукале које су ми допуштене од преведре републике Млетачке која нам је дала област да имамо врх црках и црквенијех официјатора и свега пука који се находи у закону греческоме и у Приморје и у Скендерију...»

По томе би изгледало да се владика Сава сматра као суверен «свога пука који се находи у закону греческом у Приморју. .» и моли да се то поштује.

У другом акту се жали «бискуп Сава» што у Котору «чине мутњу међу пуком и чину новитате што се нијесу пријеђе чиниле ни запреке нашијема поповима..., срамоте вјеру свету грчаску...» Он жели да не дође до кавге «зашто му није мила, а тко је тражи нека гледа што чини». Ово је најотворенија претња да ће православни силом одговарати на насиља Латина.

Јасна је ствар да је владика имао своје месне органе, а то су били попови (пароси). Без њих не би могао ништа да уради. Њима се обраћао и преко њих је народом управљао. Али га много нису ни ови, нису бар увек, фермали. Има и томе безброј доказа, и званичних млетачких и из домаћих извора. Мораћемо само навести, карактеристике ради, један-два (који су били изнети и у нашој *књизи о Боки* ([12], стр. 72-73).

Свештенике је бирао народ сам, а владика је на Цетињу имао само да ту народну одлуку спроведе одн. ратифицира. Он је, истина, давао синђелије, али су многи попови били посвећени и од других, ненадлежних архијереја. То нико није смео да оспори. Которски млетачки провидур се жали Сенату 1768 ([74]): «Народ српски грчкога закона у Котору настањен избира свога капелана или пароха на основу Сенатског декрета од 26. септембра 1760, по коме су овлашћени бирати пароха а да их нико у томе не омета: само нека буде млетачки поданик и благонараван

свештеник. *О томе избору немају обичај обзнањивати државну власт као што би требало ради познавања и потврђивања дотичних кандидата»*.

Кад је тако било у Котору, може се замислити како је изгледало по селима Провидур и то помиње даље у реферату жалећи се на цетињског владику «којега народ грчкога закона признаје за свога дијецезана» а који (народ) парохе «изабира». Владика није могао народу наметати попа ни тада ни доцније.

Сви су били народни људи, чак и мало сувише. То је згражавало епископског викара Боке почетком прошлог века арх. Герасима Зелића, који их је изос. овако описао ([75], III, стр. 26 ид.): «Ђе је рат или каква ларма, ту је први војвода поп; ако се ђе скупштине сваде и потуку, ту је први поп; ако је који на рату из пушке своје кога и убио, то је њему ништа: савјест га не обличује, него он попује и служи свету литургију као и досад. Нити ту помажу свије светије апостола и светије седам сабора канони, а камо ли митрополити и јепископи и њиови намјесници... *Ни спомнути црногорски митрополити нијесу могли поставити самовољни они клир у народ у црквено благочиније*... Ако се свади једно општество с другим, ту поп ваља да буде најпрви војвода, да се пред њима бије. Ако би који мирјанин другоме коју горку ријеч рекао, или би га опсовао, онда се зову на мејдан, ту ваља да поп пред њима буде...» «Већи чест мирскије попова у Боки брије браду, брке и косе на глави... Ниједан поп не излази из своје куће, ни у цркву, без дугачке пушке, а за пасом по двије мале и јатаган...» Каже да се носе једнако као мирјани: «Тако се многи попови од мирског човјека ни у чему не разликују, веће ако је у цркви, када обуче на се одежде црквене...»

IV. ОСТАЛЕ ПРИВИЛЕГИЈЕ БОКЕЉА

I.

И споменуте, територијалне, и остале привилегије Бокеља највише су забележене за време млетачке власти. То је и логич-

но: она је најдуже трајала, највише је докумената од ње остало, она је била најтуђа становништву Боке и морала га је да мити, између осталога и разним повластицама.

На другом месту је цитирана званична едиција Аустро-угарске монархије која спомиње «безмерне привилегије» становника Боке под млетачком влашћу (одељак V).

У чему су се све оне састојале, ја не бих умео а приори рећи. Територијална аутономија је ту несумњиво, у првом реду, спадала, и то смо детаљно изнели.

Затим, свакако, право ношења оружја, које је у нашим крајевима, једнако на Приморју као и у Црној Гори, обележавало одраслог и слободног човека.

Затим право слободног кретања у самој тој области (рецимо Боки) и ван ње. Право напуштања завичаја каткад се некоме прохте и право враћања у завичај кад исељеник нађе за сходно.

То значи и право ићи у печалбу или, како су Бокељи говорили, у мрнаре. Не мора то бити обавезно служба на мору. За сваког исељеника одн. печалбара, у старо време се говорило да је отишао у «мрнаре». И ја се још сећам тога термина од старих наших жена (и саме моје бабе, очеве мајке). И за оне који су ишли у Америку говорило се да су пошли у «мрнаре».

Ту је било пре свега ослобођење од војне обавезе, из више разлога. Прво, Бокељи нису хтели да служе туђину, а затим, та служба би им одузела зараду и слободу кретања. Она је била несагласна са слободштинама од народа схваћених.

Има још разних других повластица одн. привилегија које су туђе власти Бокељима одн. појединим бокељским општинама признавале. Међу њима напр. ослобођење од извесних намета, специјално царина итсл. Повластице су обухватале делење земље, додељивање части, разне екземпције од редовне, нарочито судске надлежности, ношење символа власти итсл. Има и других повластица више моралне него материјалне природе. Већину ћемо овде навести уколико смо их могли утврдити. Следећи писци моћи ће да каталог продуже. Специјално о бокељском изузетном положају у историјском развоју није писана, колико је мени познато, ниједна засебна расправа. Нека ово служи као увод и путоказ.

Видеће се у једном даљем цитату при крају књиге како велики хрватски научник Владимир Дворниковић пише ([27], стр. 710)

да Кривошије дижу два устанка да би «одбраниле аутономију и своја ,изузетна права'». Он ту реч «изузетна права» ставља под наводнике; јамачно је она негде употребљена од устаника или њихових апологета. «Изузетна права» или привилегије, то је исто.

Бокељски правни историк Антун С. Дабиновић, који је једну велику студију посветио Бокељском устанку 1869, студија која ће бити овде опширно ексцерпирана, казао је изос. и ово ([62]): «Бока је наиме земља старих традиција. Повучена од дотицаја са страном својим дубоко урезаним, тешко приступачним заливом, пресјечена високим планинским бедемом од свога црногорског залеђа, Бока је вјековима сачувала неки посебни друштвени живот и неке старе установе, каквих нема у другим крајевима Приморја». (Писац говори детаљно о обичајима Боке). «На шта су Бокељи понајвише поносни, то бијаху њихове старе повластице, о којима веома мало знамо како су постале. Као погранична варош византиског царства, Котор је морао да се сам брани од Словена и, касније, од Арапа, а да му није могло помоћи ниоткуда. У таквим се приликама локална одбрана организовала сасвим самостално од државних власти, и то је аутономно уређење остало нетакнуто под српским владарима све до млетачких времена. Серенисима примила је Котор под своју власт у јулу 1420, пошто су граду на свечан начин зајемчене старе установе, а многобројне дуждеве и проведитурове повеље су потврдиле регионалну аутономију у питањима унутрашње управе и одбране града и залива од загорских и од приморских нападача...» (Писац цитира неке млетачке повеље).

Аустро-угарски ратни архив, отсек за ратну историју, издао је 1883. опширан приказ бојева са инсургентима у Херцеговини и Боки, коју зову «Јужна Далмација» ([61]). Разуме се да за устанке 1869. нису нешто слично објавили, мада су несумњиво били сакупили све потребне податке и обрадили про форо интерно. У поменутој књизи има мало осврта и на Устанак од 1869, али не у војном погледу, који је био тако катастрофалан за Аустрију.

У књизи се, као данас у комунистичкој Југославији (стр. 13) налази главни разлог устанку у економским приликама. Велики део становништва иде у печалбу, док женама препуштају обраду земље. Но ипак званична публикација признаје изречно: «Па ипак ти људи нису видели да је само пут њиховој заради угро-

жен већ су сматрали да *су оштећени у својим прерогативима, по којима од памтивека, према њиховој традиционалној предаји, имају ексемпцију (изузеће) од редовне службе у војсци и само су могли бити обвезани за одбрану своје територије...»* (Сад су то тобоже биле увиделе аустријске власти, па је то био један од разлога њиховог попуштања 1870!).

Главно је ипак да су најзваничнији војни кругови Монархије признали да су Бокељи уживали у свој прошлости која се памти *екземпцију од војне службе.* То је заиста једна ретка, скоро нечувена привилегија у земљама опште војне обавезе. Она је, ето, призната са најкомпетентнијег места иако накнадно.

На крају те стране стоји како је Аустрија настојала да «укроти пркосни дух народа» (у Боки), што ће се цитирати даље. То је, каже за овим, био «тешко решљив проблем, јер је попустљивост ранијих режима — *још из млетачког времена* — размазила народ» тако да одбија «вршење оне веће, иначе саме по себи разумљиве државно-грађанске дужности...»

Академик Владан Ђорђевић, некадашњи председник Српске владе, писао је о стању Боке под Млецима баш поводом описа доласка генерала Рукавине у Боку 1797. ([50]): «Бокељи беху међу собом подељени. Земљорадници и сточари беху противници становништва на самој морској обали који су живели од риболова, бродарства и помало од гусарства. Сем тога беше међу њима и много верске суревњивости и сукоба, јер две трећине Бокеља беху православни, а једна трећина католичке вере.

Међутим, при свем том што су по занимању и по вери били поцепани, они су били сложни у одбрани својих старих *привилегија* од прохтева млетачке владе. Кадгод нису могли добити нешто од млетачког Великог већа, они су му претили својим сународницима у Црној Гори и великим бауком иза ове, Русијом. И тако су увек добивали што су хтели, јер је Бока била потребна Републици као зимско пристаниште за њену флоту. И тако се млетачка република односно Боке морала задовољити само тиме што је имала своје војнике у градовима, својега провидура и неколико чиновника у Котору, а иначе је остављала Бокељима готово пуну самоуправу. Ова им је била толико драга, да је дотле нису хтели жртвовати ни за спајање са Црном Гором, иако су сви Срби као и Црногорци, иако их је две трећине било исте вере са њима. А нису хтели зато, што у Црној Гори не беше

никаквих закона, па су претпостављали сизереност млетачки који им је осигуравао законитост, личну и имовну безбедност».

Свега три-четири године после аустријске анексије Боке пропутовао је наше приморске крајеве аустријски барон фон Лихтенштајн и објавио после мало година опис свога пута ([49]), у коме за Боку стоји: «Међутим је толико истина и произлази из аутентичних доказа да су ту провинцију и њене границе становници њени врло често, и без помоћи млетачке војске, одбранили храброшћу и добрим успехом и задржали за Републику (и спасли Републици), при чему сама Република није ништа допринела већ што је дала оружје и муницију са мало бродског двопека. (У Боки тај двопек зову шканата, ЛМК). *Одатле датирају многе привилегије, које Бокези уживају...»* Без прецизирања он те привилегије назива многобројним и несумњиво се, као Немац, чуди њиховом постојању. Аустрија их тада, очигледно, још није била сузила.

II.

Почећемо и овде прецизнија излагања са средњим веком, са српском државношћу, иако се нема много поузданог рећи о томе.

Католички свештеник дум Нико Луковић је писао после другог светског рата [40], стр. 144): «Немањићи су даривали Котор бројним повластицама и земљишним посједима».

Хрватски песник који је живео у Котору Франо Алфиревић пише ([103]): «Сви владари српски исказиваху которској властели особиту пажњу, утврђујући и проширујући повластице Града повељама и хрисовуљама...» Од 1420. Котор је био у «склопу те моћне државе» (Млетака). Као и пре, под српским владарима, «он је задржао аутономију и свој устав. Међу осталим градовима Далмације у власти Венеције Котор је имао посебан, повлашћен положај: није напр. плаћао никаква данка, а било му је допуштено да кује свој новац».

Јиречек пише ([19], II, стр. 105): «Ниједна од српских которских привилегија није сачувана у оригиналу, него само интерполирана и сумњива комађа». Ипак посредно се дају многе, бар према садржају, реконструирати. Сам Јиречек не оспорава ни најмање

њихово постојање већ се обара на фалсификате, махом католичке провенијенције (о којима се овде не може поближе говорити).

У средњевековној Србији није постојала војна обавеза у данашњем смислу речи и ми немамо података да ли су Бокељи морали да служе и да ли су уопште служили у средњевековној српској војсци. Немамо података сем једног који је веома интересантан. То је из Будванског статута, члан 1, у коме је стојало да је Будва била дужна дати против непријатеља 50 војника и то уз два ограничења: само ако цар лично учествује у рату и само на бојишту између Скадра, Зете и Котора. (Јиречек, [19], III, стр. 126). То су несумњиво, законски (статутарно) опредељене привилегије, које се не могу наћи у другим пределима Српског царства, па их зато Јиречек износи као куриозитет.

Котор није канда уопште имао обавезу да даје војску владару. Не може се наћи респективна одредба у Статуту Котора. Његов истраживач проф. Илија Синдик пише ([22], стр. 88): «Док је Будва морала помагати у рату, у судству била ограничена, имала дужност приселице и плаћала земљарину, за Котор ове обавезе нису постојале».

У уговору о подвргнућу Паштровића под власт, или — боље речено — под заштиту Млетачке републике, стипулирано је неколико привилегија сем бирања свога кнеза, о чему смо мало пре говорили. Највећи део је материјалне природе. Али има и војне одн. одбранбене. Тако се у II капитулу обавезује Сињорија са своје стране да ће бранити кадгод треба паштровске границе и њихове «правице», како то преводи Дабиновић ([26], стр. 200): confinia et jura.

Што се тиче војне помоћи Паштровића Преведрој, и о томе има утаначења. Паштровићи су вољни у рату помагати Преведру «али само из своје слободне воље, вјерности и љубави, не тражећи ни награду ни плату» и то само на територији од Бара до Котора. То је основно. Ако изузетно млетачка власт зажели да Паштровићи служе негде друго у скадарском округу, они ће то чинити бесплатно само за осам дана (иначе ће им се плаћати као другима).

Све је дакле на добровољној бази, али служење ван Скадарског округа (доцнијег санџака) није ни долазило у питање. Млеци нису могли да одређују ко ће служити, још мање наређивати

колико мора бити војске. Све је то аутономна надлежност племените општине Паштровића.

III.

Кад смо већ код војне службе, хоћемо том питању да посветимо нарочиту пажњу, јер је она, најзад, била првобитан и главни повод Бокељског устанка.

Ни под Млецима нити касније није било опште војне обавезе. Можда су бокешки католици и служили на њиховим лађама, али православци сигурно нису. То је можда такође и један од разлога да су се они држали увек мало поиздаље од мора и нису се бавили поморским делатностима (чак ни рибарењем). Они су увек били у стању избећи ту служ бу и кад би им се наметнула (за шта нема ни најмањих доказа, док напротив има доказа о привилегијама неслужења).

Истина да су се Бокељи борили понекад у млетачкој војсци против Турака, нарочито при ослобођењу најближих предела који данас спадају такође у појам Боке (Рисна и Херцегновог), али су се борили по својој вољи, као добровољци. То су исто чинили и Црногорци, па се ипак не може говорити о црногорској *војној обавези према Млецима*.

Пераштани су имали и неке специјалне положаје у млетачкој морнарици; они су били и стегоноше њихове. Па и то је било *добровољно или* наследно, само у рату. Нема података да су Млечани натеривали Бокеље да служе у њиховим одредима. Они су их понекад и подмићивали, нарочито у гладним годинама, пексимитом, али принуђивали на службу канда нису никад. Уосталом, колико ја знам општа војна обавеза није ни постојала сем можда у последњој епохи постојања Серенисиме. Да су неке привилегије постојале једва може бити сумња али ми њихове текстове не знамо. Сачувани текстови привилегија и писмених обећања одн. обавеза датирају баш непосредно од пада Млетачке републике. Јер су тада настали нови односи које је требало јасно базирати.

У «Горском Вијенцу» војвода Драшко прича о својим утисцима из Млетака које је тек био походио да «регулише пензију» оцу,

и кад су га питали о јунаштву Млечана, он им то категорички пориче (стихови 1445 ид.). Војску су сачињавали «наша браћа: Далматинци и храбри Хрвати», који су на веру били домамљени, присиљени као посада на лађама да пљачкају свет и «притискају земље и градове». Интересантно да Драшко нигде не спомену неког Бокеља или ма кога из Српског Приморја. А он би то јамачно нагласио, одн. нагласио би Владика Раде који је те околности одлично знао. Ни «Далматинци и храбри Хрвати» нису сви добровољно ступали у поморску службу Млечана, већ би их ови заобилазно врбовали, али Бокеља канда није било ни од лека. Владика би ту морао изнети неправде начињене Бокељима. Ових јамачно није било у млетачким војним одредима и на млетачким лађама. Бар их није било међу православним Србима Боке.

У интеррегнуму ,после пада Серенисиме, нису ни Аустријанци ни Руси тражили војнике у Боки. Французи јесу и Бокељи су се бунили. Тада се утврдило да они нису ни под Млецима служили. Ево неколико других писаца да то посведоче.

Французи су мало владали Боком од 1807-1813, али је то било у јеку Наполеонових ратова и они су од сваке окупиране провинције тражили војску, па и од Боке. А Бокељи су се опирали, увек са позивом на стару праксу и привилегије. Ево шта о томе пише католички прелат Павао Буторац ([41], II, стр. 4): «Французи су у Боки имали окапања с нерасположењем домаћег пучанства. Особито је присилна рекрутација за ратну морнарицу изазвала у Боки реакцију. Бокељско је становништво то сматрало за атентат на своју слободу и *на увријежену праксу, посвећену дугим млетачким владањем, а неповријеђену краткотрајном аустријском и руском управом . . .»* Каже да су се противили томе и католици, али су ускоро попустили јер су нашли у тој флоти «живота и рада». «Међутим, у православноме свијету реакција поприми и теже форме». Спомиње нарочито село Ораховац, које је припадало Перасту.

На следећој страни пише Буторац: «Поткрај фебруара 1812. пошаље заповједник француске Арбаније (то је Бока, ЛМК) генерал барон Готије једну чету 23 пука, једну чету Хрвата и један одио пандура, да из Паштровића, који, навикли на старе слобоштине већ двије године нијесу плаћали порез, док је њихово свећенство одбило да положи заклетву, дигну рекруте за

морнарицу. Али их Паштровићи, потпомогнути Црногорцима, оружјем присиле да се повуку до Будве...» Сад су Французи послали јаче одреде и «два батаљуна Хрвата» «запреитивши Паштровићима да ће их све искоријенити и попалити ако не предаду пописану момчад... Паштровићи се покоре а генерал даде стријељати тројицу...»

У другом одељку описа француске ере у Боки пише Буторац ([41], с. 37): «Бокељски је свијет, ненавикао на присилно дизање новака (рекрута, ЛМК), остао огорчен кад је французка власт на силу дигла момчад за италску флоту... Та је новотарија тешко дирнула у навике пучанства, које је у млетачкој ери знало или за добровољну службу или за службу у одређеним формацијама... тако да се државна власт није мијешала у избор момчади, па углавном ни часника. Зато настану немири, који се мјестимице претворе у отворен револт (тако у Паштровићима почетком 1812). Што је јачи био притисак власти и што већи прохтјеви, то је слабији био одзив...»

Сад Французи одређују «делегације» домаћих функционера да то (спроведу). Буторац на то пише: «Овом је приликом регистриран са стране саме делегације (фебруара 1812) готово опћи неодазив и непослух, што није чудо кад су Бокељи још много касније на аустријски закон о опћој војној дужности одвратили устанцима и бунама (1869, 1881)...» После је наметнута контрибуција непослушним општинама и ове «падоше на руду». «Опћине које су изгледале најнепослушније, прве су се одазвале: Тиват, Ластва, Кртоле, Луштица..., а Доброта и Прчањ показаше се точни, као у свакој прилици».!

Има још један податак ту скоро објављен, али се канда односи на исти случај, или му је сасвим близак. Стоји да и поред најстрожијих наредаба француских власти 1810. да се рекрутују способни морнари у Боки за француско ратно бродовље, ови су чинили пасиван отпор до крајности, па су и резултати били скоро никакви. То је ту скоро објављено ([110]) према записима у Дубровачком архиву. Свега је напослетку пронађено 33 младића за службу, а неки су и од ње избегли. Извештач, Бруно Моравец, наводи да званични извештај «одаје признање Доброти, јер је приказала шест најљепших младића, док међу најнепослушније опћине убраја: Столив, Тиват, Ластву, Кртоле, Рисан и Морињ, не заборављајући ни Паштровиће, која је опћина

и сада, као и раније ,саботирала владину наредбу» (стр. 166). Мало даље стоји: «Под каквим је околностима вршена рекрутација доказује нам и случај жандармериског наредника Сава Костића. Овога је његов заповједник ухапсио и оптужио да је намјерно омогућио бјекство неком рекрутираном морнару. Успркос очито доказаној кривњи, као и чињеници да је Костић већ од раније био сумњив свом заповједнику, Гарањин наређује да се Костић пусти на слободу...» (јер му је стриц, «жупник Кртола», добро стојао код власти. То је јамачно био прото Нико Костић, ЛМК).

IV.

Сад да пређемо на повластице посебних места за која су сачувани подаци, или до којих смо могли доћи. Иако се подаци односе на по једно место, они су прилично репрезентативни, бар за још понеко место. Тако подаци о Грбљу морају бити скоро истоветни као они о Паштровићима, Луштици, Кртолима итд. За вароши је већ други случај. Тамо је мање униформности а више посебности, што смо видели и код претресања аутономија.

Котор је имао право да кује и свој новац. Историк Мадираца пише ([25], стр. 99) да је Котор имао коваоницу новца од XIV до средине XVII века.

Пераст је неоспорно морао имати велике повластице. Не знам да ли је уживао статут града и у које време, али је третиран често као град. Ја немам о њему специјалних података сем једне расправе написане и штампане у Млецима средином XVIII века коју је пронашао академик Јован Томић а објавио Глигор Станојевић ту скоро ([51]). То су самохвалисања самих Пераштана о њиховим историјским подвизима; носи наслов «Заслуге општине и корпорације Пераста потврђене долепотписаним јавним исправама» ([51]). Ту се износи сваки рат у коме су учествовали Пераштани од почетка Новог века и разуме се, увек јуначки и успешно. О њиховим привилегијама или, како би рекли Хрвати «правицама», мало ту им помена. Има само цитат из француског Географског лексикона Бруцена де Мартиниера ([53]), чији се подаци подударају са текстом Орбинија, одакле су, веома вероватно узе-

ти ([54]). Тамо стоји да су Пераштани «добили од цара Диоклецијана све части и све имунитете (слободе од данка) које су уживали градови Италије. У XIV веку се они подложише Млетачкој републици, која им призна велике привилегије (Republique de Venise, qui leur accorda des grand privilèges). Ови народи, који су стародревни, живели су увек слободни и били су некад познати под именом Пертани...» (...vecurent toujurs libres...).

V.

У својој књизи «Црна Гора и Бока Которска» ([40]) пише Вук изос. (ово изводим из немачког текста): «Паштворићи говоре и о другим привилегијама, на које су до данашњег дана горди... и они тврде да су имали од Млечана привилегију да један Паштровић може да ожени најотменију млетачку племићкињу а девојка из Паштровића сваког млетачког племића...»

Гедеман ([55], стр. 52) сматра ово као одраз разметања (ако сам га ја добро разумео), али је ипак важно да народ то рачуна као нека права, неке привилегије, које, разуме се, нису нигде написане.

VI.

Професор Правне историја на Београдском Правном факултету Александар Соловјев нашао је у заоставштини Валтазара Богишића у Цавтату «Књигу привилегија Грбаљске жупе» и то у италијанском оригиналу и у «српском преводу» који је учинио Антон Батута «канцелар Грбаљске жупе» негде у другој половини XVIII века ([44])). Српски превод је сасвим слаб. Мада има и данас православних Батута у Грбљу (чини ми се у Побрђу), ово је јамачно Роман већ и по самом имену Антон. То је збирка дукала и аката млетачких провидура одн. супрапровидура из времена од 1647. до 1767. Српски ју је Батута назвао «Либро од Бревилеђах от Комунита и Гербалске».

Од нарочите је важности прва међу њима од 1647, одма после поновне инкорпорације Грбља. Утолико је значајма што њоме

дужд лично «даје (уступа, концедира) исте повластице које уживају Паштровићи». А сличне привилегије су јамачно уживале и све друге општине Боке, нарочито православне (јер би се оне буниле кад би било разноличности).

Књига (у Боки се још и данас за сваку књигу каже «либро») има осам чланова одн, «арткула». Први артикуо је мало пре наведен, у претходном одељку који је говорио о аутономији Грбља под Млецима. Овде мало о осталим привилегијама.

У другом капитулу обезбеђују Грбљани себи повластицу да њихове «интраде» (тј. приноси од земљишта, и данас се тако каже код нас) могу да се износе и продају слободно на територији целе Рапублике, и да их нико не омета нити од њих тражи трошарину «него да уживају потпуну слободу како уживају исти Паштровићи» (превод Батуте).

По члану III Грбљани стипулирају, с обзиром да су на граници и увек морају да стражаре и евентуално се боре, ослобођење од свих стража и јавних работа, а нарочито од службе на галерама наоружаним од града Котора. (Свакако су Грбљани имали овде грдна искуства!) Практично је то ослобођење од војне обавезе.

По капитулу четвртом бираће Грбљани једног канцелара (канзалиера), пред којим ће у случају промене врховних органа млетачких «суђе (судује) поћи на исти начин како чине Паштровићи да учине заклетву од вјере и приме јавни печат за потврђења од писама која би учинила» (ово је мало исправљени текст Батуте). Није толико важан пропис за наше претресање, али је интересантно поново изједначење са Паштровићима.

Још има у том дукалу неколико појединости које нису од особитог интереса за наша излагања, али шести и седми члан недостају (међутим у осмом се позива на њих).

То је био дукал од 23. јула 1647. Годину дана доцније, 14. августа 1648, млетачко «Веће умољених» (il Consiglio dei Pregadi) «потврђује Грбљанима њихову слободу од дација и ангарија». Дацијом се и данас у Боки зову сви јавни намети, специјално порез. Под ангаријом се јамачно разуме кулучење и роботи (у савременом италијанском језику нема те речи).

Доцније има цео низ потврда тих привилегија. Интересантна је једна од 28. јула 1696, којим сам дужд Силвестро Валиери излази у сусрет тражењу грбаљских првака да им се привилегије потврде (што значи да се оне нису увек једнако дословно

поштовале). Он то чини дукалом упућеним генералном проведитуру Долфину. И сам наслов каже да се ради о дукалу «потврде привилегија Грбља»: Ducale... sulla confirmazione dei privilegi di Zuppa. Сам тај назив привилегија званичан је и стално од Млетака понављан.

Скоро половина аката објављених у «Либру од бревилеђах» садрже потврде ранијих привилегија; једном од провидура у Котору, други пут од «ђенерал провидура» у Задру, трећи пут од самог дужда и Сената. И 1697. потврђује то дужде Силвестро Валиери пошто су му «амбасадори грбаљске општине» поднели «нове инстанце» да «потврди њихове привилегије на начин и по примеру оних датих Паштровићима» («на они начин од онизијех који су ударени Паштровићима»; «ударени» то треба да је превод «концедирани»!). У истом дукалу се позивају обе стране на «изједначење» са «привилегијама које су концедиране Паштровићима 1761. г.», дакле свега шест година пре овог дукала. Грбљани су канда хтели да од Млечана имају «клаузулу највишег повлашћења», како се то у новијој економској науци каже, а који израз потпуно одговара политичким односима Боке XVII века. Којегод повластице има једна српска општина, хоће и друга да их добије.

Пошто је Грбаљ био једно кратко време отпао од Млетака, после поновног припајања дужд Ђовани Корнер потврђује па чак и проширује раније повластице дукалом од 30. новембра 1715. Потврђује се установа гувернадура, сердара и четири кнеза.

Ту се изречно забрањује сеча њихових дрва за потребе војске. Ако би ургентне потребе изискивале неко кратко и мало отступање, све се мора чинити под заповешћу грбаљског сердара. Уступа им се, за потребе њихова обреда, црква св. Луке у Котору итд. Ова последња одредба претставља такав куроизум каквог можда никад млетачка власт није забележила. Та ултрамонтанска и прозелитска држава не само што напушта прозелитизам (разуме се: водећи рачува о *промењеним околностима*), већ у самом граду, где се православље није трпело, уступа католичку цркву њима. Пре тога стоји да се одређује кућа «за потребе гувернадура, сердара, кнезовах, главарах и кавалиерах» кад се нађу у Котору, онда већ морају имати и «цркву свога обреда», или, како у преводу стоји «од њихова закона». Итд. Ми не мо-

жемо то све преносити детаљно, јер се тај проблем овде расправља инцидентер.

VII.

Кад смо већ код верских привилегија, морамо рећи да су оне морале бити стипулиране после присаједињења Херцегновог и Рисна Млецима. Имамо о томе и један сигуран податак.

У дукалу дужда Корнелија од јула 1718, којим се изједначује општина Топла (Херцегнови) с осталим општинама Боке и о коме смо раније говорили (одељак II Б) признаје се изос.: «Да могу слободно, као и досада, живјети у својој вјери грчко-српског обреда (nel loro Rito Greco-Serbiano) и да их нико за то не смије узнемиравати, да могу поправљати своје цркве и манастире како нађу за сходно».

То је прва тачка дукала, веома значајна, јер до тада се «Преведра» устручавала да тако отворено призна српско православље и забрани сваку врству прозелитизма, а отежавала је гдегод је могла подизање цркава, нарочито при обали.

Дукал у другој тачки наређује додељивање земаља итд., док у трећој стоји: «Да се опраштају од царине, али само за домаће ствари и производе који се износе из Крајине херцегновске у друге крајеве Нашег владања, како је то раније утврђено с Пераштанима, с Грбљанима и са Паштровићима».

VIII.

Пошто смо изнели привилегије Грбљана за време млетачко, захваљујемо околности да можемо бар мало осветлати и турски пеодиод, који није био тако кратак.

Према турским ферманима које је проучавао босански историк Хаџибеговић ([39], стр. 77), Грбљани су плаћали за турског вакта веома мале дажбине. Он пише: «У прво вријеме турске власти над Грбљем положај становништва је био доста повољан. Поред тога што су се ослободили обавеза према турским грађанима, ни њихове даће нису претстављале велики терет . . .»

(Доцније, у току XVII века, поједини су емини сакупљали мимо закона порез и отежали живот Грбљана, што је доводило до побуна).

«Приход од Грбаљске жупе»... остао је до 1683. исти који је био у доба Скендер-бега Црнојевића. А ми знамо да је у том размаку времена вредност новца много опала... Томе има више узрока. На првом месту треба имати у виду да је Грбаљ био на периферији Османске царевине, а између Котора и Будве који су били у поседу Венеције. На овом подручју сукобљавали су се интереси обе државе. Млетачка република је стално настојала да придобије становништво околних турских области на своју страну. Та настојања Венеције била су добро позната Порти и она је морала водити рачуна о томе. То би могао бити један од разлога зашто она није повећала износ прихода од царског хаса у Грбљу».

Он цитира Ивана Болицу о купљењу харача од стране скандарског санџакбега Ходаверда 1702, где су се сабрали грбаљски кнежеви на обали код Будве. Санџак их упита јесу ли поданици Великог Господара, што ови потврдише. Али кад је казао да то и делом покажу и ревношћу, нарочито добровољним плаћањем данака, ови одговоре «да нијесу били дужни доприниjети ништа друго него 120 харача који износе око 100 дуката у сребру, *јер су од других терета били ослобођени*». ([30], стр. 76).

V. МОДУСИ ПРИКЉУЧЕЊА БОКЕ АУСТРИЈИ.

Почетком XIX века Бока је, после дугих и многостраних перипетија, при чему је било физичког отпора и крви, одлуком Бечког конгреса припала Аустрији. Бокељи ,нарочито они православни, нису никако били за то решење али су му се најзад приклонили. Историјат се овде не може преносити, јер не спада строго у предмет расправљања. Али је једно несумњиво: Бокељи су инсистирали на признању дотадашњих привилегија и повластица. И власти које су их предале Аустрији, па чак и саме аустријске власти, пуне су обећања у том смислу.

Извори нису хомогени, а нису ни истоветни. По једнима, Бокељи су тражили као услов свога потчињења признање старих

права и повластица. По другима, ова су им обећавана једнострано, али «у пуној форми». Можда да лакше прогутају пилулу анексије. Али је једно сигурно: Бокељи су веровали да су им дотадашње повластице признате и само зато нису дали оружан отпор после Бечког конгреса. Они су веровали, а тако је ствар претстављена, да неће Бокељи ништа изгубити од својих слобода и прерогатива. Промениће само врховног господара, а све остало има остати по староме.

Рекосмо да су у томе и власти уљуљкивале: и домаће (аустријске) и стране. Изнећемо неколико података о томе (веома важних за разумевање и евентуално оправдање бокељских устанака). У првом реду документе а онда мишљења махом потпуно незаинтересованих лица. Ово је најважније за оправдање устанка од 1869. Мора се признати да ни тада нису аустријске власти порицале њихова обећања, којима нису увек давали карактер обавеза.

Због тога смо избегли да у наслову употребимо уобичајену формулу услова и обавеза, већ нешто неутралнији правни назив модуса.

Никола Велимировић, доцнији владика, писао је 1910. у својој докторској дисертацији на Философском факултету у Берну ([120], стр. 11): «Миром Кампо Формијским и Пожунским Бокељи су се осетили тешко повређени јер се о њима одлучивало без њих. Они су раније преговарали са Млецима пре него су дошли под њихову власт. Такве слободне преговоре са Аустријом и Француском нису могли да воде. То је вређало њихов понос, који је тако велику улогу играо у њиховом политичком и социјалном животу. То је био главни разлог њихове зловоље, њихове узбуне против одлука великих сила. Други разлог је било њихово страховање да им се не би ограничавала слобода трговине и политике . . . »

Пре него је припала дефинитивно Аустрији, Бока је у међурегнуму 1797—1815 често мењала господаре: два пута Аустрију, Француску, Русију, заједничку владу бокељско-црногорску и, осим ове последње, ефемерне по трајању, и Русије од православног становништва, никоме се друго обрадовали нису, нити су примили добровољно њихову управу нити су је помагали.

I.

Пре него пређемо на аустријску управу, мораћемо неколико речи посветити и француској окупацији, која је трајала пет-шест година. Није остала без трага, али већ по самом времену опстанка она није много засегла у историју Боке. Била је више детаљ, провизориј, да не кажемо инцидент. При крају јој је дат оружан отпор тако да је некако крваво завршена.

Она је била од свих најбезобзирнија и најомрзнутија. Видели смо како су јој Бокељи показивали пасивну резистенцију. Међутим, као у целој «Илирији», она се била инсталирала у Боки као «стална власт» и вршила «реформе» које не одговарају нормалним поступница окупатора.

Французи су за време своје управе (1807—1812) сасвим реорганизовали управу у Боки, који су спојили били са Дубровником у једну супер-административну целину. Унели су много демократског елемента, али су и сузили делокруг општина. Буторац каже ([41], стр. 19) да је «стара опћинска аутономија сведена на ништа». Он је те прилике лепо описао, и ко жели може их ту наћи.

II.

Аустријска управа, мада прекидана као окупациона власт, надовезала се за једновековни период старе власти над Боком. За њено време је букнуо Кривошијски устанак који описујемо око 55 година иза њене дефинитивне окупације. Зато је и правно и историјски важно приказати модалитете и последице предаје.

Црногорски етнолог данашњег доба Јован Вукмановић, писао је ту скоро у својој докторској тези ([78], стр. 36): После Кампоформијског мира «Бокељи су сматрали да имају право да сами одлучују о својој судбини и тражили су да се води рачуна о њиховој самоуправи, коју су вековима имали у оквиру млетачке Републике . . . »

Поводом II Кривошиског устанка 1882. изашао је у немачком водећем часопису за обавештење о иностранству један низ чланака под укупним насловом «Јужнословенска земља и народ» ([79]).

који ће се у следећем делу ове књиге ближе приказати. У последњем од 4 чланка стоји: «Године 1420. предаде се самостално словенско општество, мала република Котор, добровољно Млетачкој републици под најповољнијим условима.... Међу њима је био и тај да Сенат Венеције нема право да уступи Котор некој другој власти ако она не буде у стању да га одржи. *У том случају се ослобађа свих обавеза и одмах постиже своју независност...*»

Бокељски правни историк, доцнији професор Загребачког Свеучилишта Антон С. Дабиновић је писао ([62]): Кад је 1797. дошао аустриски генерал Рукавина, «Которани су затражили од њега да он у ћесарово име свечано обећа да ће поштовати њихове повластице». Оне су у пет тачака побројене. Тачка 4 гласи: «*Сви бокељски становници морају бити ослобођени од војничке службе и сваке рекрутације*». Тај акт је Дабиновић нашао у Архиву бечког министарства унутрашњих дела.

Рукавина је обећање дао, али га није «узимао одвише озбиљно», како тврди сам Дабиновић. Но Беч је тај «Савез Бокеља са Њ. Величанством» много озбиљније узимао, о чему такође Дабиновић подноси јасне доказе.

Говорећи о првој аустријској владавини над Боком (аустријском Арбанијом) од 1797-1806. католички прелат Котора Павао Буторац пише ([41], стр. 179): «Аустријска управа у Боки, као и другдје, није осјетила снаге... да јаче дирне у стару локалну аутономију, баштињену из млетачке ере, *која је бокељске опћине била фактично формирала током времена у мале републике*, ни у мноштво повластица, наслијеђених такођер од млетачке управе, које је увелико ометало сваку акцију око административног срећивања и унификације. Аустријске власти су осјетиле да ће се одржавањем ових старих повластица или у најмању руку свечаним обећањима да ће се одржавати, бокељско пучанство прилагодити новој управи...» Зато је генерал Рукавина обећао Бокељима заштиту за «неповредиву упорабу свих њихових посједа, права и имунитета».

Заиста, у *оригиналној прокламацији* окупатора барона Матије Рукавине од 1. августа 1797. стоји да су аустријске трупе дошле «да сачувају у овим провинцијама њихова неспорна стара права»: per «konservare in queste Provincie i suoi antichi diritti incontestabili» ([100], стр. 1). Он обећава «најефикаснију и најпосебнију протекцију

за некрњену употребу свих њихових имања, права и имунитета» (la piu efficace e piu special protezione nell'uso inviolato di tutti i loro possessi, diriti e immunità).

Дум Паво Буторац каже, описујући догађаје који су непосредно следовали паду Серенисиме ([41]): «Цар Фрањо се показивао склон да се самовољно не уводе новотарије и да се одрже повластице, само да се нови поданици осјете задовољни с новом управом...» Бокељи су слали били своје «одасланике» у Задар и Беч и ови пишу из Задра 8. јула 1797. да је «цар... потврдио све повластице и олакшице». Одасланици су се надали да ће цар опростити Бокеље сваког војничког пописа (ставње, како тумачи Буторац у загради, а то значи рекрутације, ЛМК) за копнену службу. Али су особито у овом питању угледнији Бокељи страховали да не остану преварени од особа које су могле утјецати на организацију покрајине...»

Ипак је већ тада настало растрежњење и сумња. Буторац пише ([41], стр. 164): «Међутим су претставници и протагониски аутономија осјетили да се дух нове управе ипак не слаже са старином ни са њиховим тежњама... Опћине су свакојако кушале да заштите своје прерогативе...» И Буторац наводи цео низ примера новога уређења и протеста против сваке новотарије.

Буторац каже да се при правој окупацији Боке од стране Аустрије «католички елемент... ипак некако снашао и прилагодио новом стању, вођен при томе вјерскокултурним мотивима...» ([41], стр. 180).

Најбољи хрватски историк Федро Шишић писао је 1909. ([189], стр. 224): «Дне 10. августа (1797) отисну се Рукавина, унаточ противног вјетра, на море пут Котора. Бокељи су били најнепокорнији и најнемирнији од свих житеља јадранског приморја, што је падом републике млетачке запало Аустрију. Они, снабдјевени мноштвом привилегија, које су им зајемчавале потпуну самосталност, нијесу никад гледали у Млечанима своје господаре већ само протекторе... Од великог дојма било је сусједство црногорско, а баш то и јест разлогом, што у Боки сенат млетачки никад није дошао до знатније превласти. Но Венеција је Боку требала као зимску стацију за своје левантинско бродовље, на је стога имала туде тек право нешто војске настањивати по неким кулама, намјестивши једног провидура с неколико чиновника. *Иначе бјеше Бока потпуно самостална* (Подву-

као писац Шишић). Међутим, премда је владика црногорски био у неку руку духовни поглавар Бокеља они нијесу тежили да се сједине с Црном Гором, волећи својој осебујној слободи између немоћне Венеције и апсолутистичког владике...»

III.

Мада између прве и друге (дефинитивне) аустријске окупације постоји временски дисконтинуитет, не може се спорити правни континуитет. Оно што је обећавано 1797. важи и за 1814. уколико није стављено ван снаге (а тај случај није био), али, разуме се, још више обавезује, непосредније, оно што је обећала приликом дефинитивног заузимања Боке, мада су то у ствари потврде ранијих обећања и утаначења.

Епизодна је била заједнички влада црногорско-бокељска и више епска него реална. О њој је доста писано, па смо и ми писали ([12]), али је овде важно истаћи постојање и нестанак те заједнице у вези са настојањем да се утврђене повластице поштују. И ту су Бокељи показали извесно неповерење према Црногорцима и не само што су тражили у заједници раван положај већ и специјално признање привилегија. Од тих захтева нису никад ни према коме одустајали.

За време фаткичког постојања заједничке Црногорско-Бокељске државе, кад су се Бокељи — с правом или не — побојали да ће њихова аутономна позиција бити погажена или да се о њиховој етничкој особини неће водити довољно рачуна, подносе, 17. новембра 1813, Владици Црногорскоме «као своме господару у резиденцији у Доброти» адресу у којој изос. стоји: «*Ми смо нације славено-српске, који смо уживали сва преимућства, права и слободу, за које се уздамо и унапријед да ће бити равнијем начином...*» То саопштава др Владан Ђорђевић у својим архивским исписима односа Црне Горе и Аустрије ([104]).

Бокељи, православни — како то Владан Ђорђевић истиче — као да упозоравају Владику да никакво решење које не би водило рачуна о њиховој славено-српској етничкој припадности, и њиховој аутономији, неће признати.

Шпиро Гопчевић, пореклом Бокељ, али рођен у Трсту, иначе немачки списатељ, писао је у једном немачком војном часопи-

су ([11]): да је у јесен 1813, кад је стиглла вест да се Бока преда Аустрији, настала у Боки и Црној Гори страшна реакција, тим пре што она (Аустрија) није ни једног војника жртвовала, ни један грош за њено освојење.

Прваци обе провинције одлучише на скупштини у Доброти 29. новембра 1813... ако натерају једну од њих да јој се потчини, то ће урадити само под условом, да уговори, привилегије и старе установе које су досад уживали имају да остану на снази.

Слично је писао Владика 4. јануара 1814. аустријском намеснику Далмације барону Томашићу и генералу Милутиновићу који *је имао* да запоседне Боку са својим трупама: «Ако имате од стране налог да заузмете Боку, то можемо да примимо, али под претпоставком да ће окупација уследити под условима унапред *постављеним у очувању наших старих правилегија*».

«14. јула 1814. повукоше се Црногорци са горчином и кивношћу у своја неплодна брда, а истог дана заузе генерал Милутиновић Котор».

«*Под привилегијама која је Аустрија Бокељима гарантовала* налазило се и ослобођење сваке војничке службе на сувом. Друга се односила на дажбине...»

У опису далматинских општина под Аустријом, далматински историк Франћеско Мадираца је писао ([25], стр. 80): «Кад је 1814. француски контраадмирал Brije, са лађе Вилхем Тел, протествовао код аустријског команданта окупационих трупа барона Бради због окупације, овај је одговорио «да су трупе његовог величанства заузеле Боку *на основу слободне воље народа* (подвучено у књиги), који је (тај народ) имао право да бира *сопственог суверена* на основу старих привилегија, изричито потврђених од пале млетачке владе у акту предаје. Да би доказао основаност те тврдње аустријски генерал посла француском контраадмиралу аутентичан градски Статут».

У великом, од аустријског двора помогнутом приказу Аустроугарске монархије, који је крајем прошлог века изашао у много великих томова, у тому посвећеном «Далмацији» (којој је била придодата Бока) говори се потанко о заузимању Боке од стране аустриске војске ([87]) и помињу се «немири» које је заузеће ових крајева произвело, али да се ипак, кажу, све у реду завршило. Онда стоји: «Тиме је била окупација земље срећно извр-

шена и аустријска влада је сад ревносно настојала да отстрани жалосне прилике и невољу, нарочито сељака, али је њена делатност и сувише често била спречавана политичко-религиозним свађама странака и *безмерним привилегијама из млетачког времена»* (durch die masslosen Privilegien aus venetianischer Zeit).

Интересантно је и драгоцено ово званично аустријско гледиште: У Боку је било врло много привилегија, управо било их је безгранично, безмерно. Треба њих смањити или укинути, и све ће бити добро: неће више бити «политичко-религиозних свађа» итсл. Из јутра се види какав ће бити дан. Већ из тога се разабире да ће сад једна од главних тежња Аустрије бити да слободе и привилегије креше.

IV.

Црногорци и Бокељи гледали су као последње уздање потпору од руског цара. Она је изостала, па чак, напротив, била је противна интенцијама Бокеља и Црногораца. Руски цар је пристао на аустријску окупацију Боке, али је и он дао обећања о будућим повластицама. Разуме се да их је могао дати само ако је Беч њему та обећања потврдио. Цар је то учинио у једном писму владици црногорском Петру I. Митрополит Петар је у пролеће 1814. послао у Париз, где се налазио руски цар, свога пуномоћника сердара Сава Пламенца са писменом поруком и молбом Цару да Боку не преда Аустријанцима већ задржи за Црну Гору, која је новембра 1813. закључила са представницима бокељских општина уговор о вечној заједници «уједињених провинција».

Александар I је послао Владици одречан одговор 20. маја 1914. у коме је стојало (77):

«Сердар црногорски Саво Пламенац, послат од Вас,... предао ми је Ваше писмо. Ја сам га разумео, а тако исто и Сердарова саопштења да сте се у многим ратовима храбро показали. Али, пошто сам ја са својим савезницима учинио мир, нисам пропустио да размислим и о народу бокељском, и тако смо провинцију Котора ставили под заштиту аустриског цара, као њеног

најближег суседа. Знамо да сте и Ви с вашим храбрим Црногорцима помогли истерати непријатеља из Боке; због тога и препоручамо, ради опште среће тамошњег народа, да не само не сметате *аустријској војсци да уђе у градове* ,него и да народ бокељски посаветујете да нас послушају, за срећу њихову, и да се не противе аустријском двору. *Уверите народ бокељски да ће сва своја права и преимућства, која је од давних времена уживао, на исти начин у потпуности уживати и даље».*

И овај акт има веома велики морални значај. Не сасвим правни (мада је и он иманентан у међусобној преписци владара), али високи моралан и политички значај. Јер по њему изгледа да се Аустрија обавезала Русији да ће Боки продужити признање њених привилегија, да је можда цар аустријски тако што обећао цару руском, у сваком случају да су о томе преговарали врховни органи оба ова царства. Тиме ове аустријске обавезе добивају међународни значај, поред високог моралног ауторитета руског владара, тада на врхунцу своје славе, који то у личном писму саопштава Црногорском владици. Он то не чини приватно и тајно, *већ моли Владику да он «увери народ бокељски» да ће му «права и привилегије» до тада уживане и надаље бити поштоване. Он то има Бокељима да свечано саопшти у име Руског цара као неког гаранта ових обећања учињених према њему.*

Душан Вуксан у својој монографији о Петру I ([76], стр. 310) наводи да је 1814. Владика послао руском цару «угледног и богатог Црногорца Ђорђа Пламенца», а да је овај преко грофа Несељроде добио «цареву наредбу да Владика преда Бокељску провинцију Аустрији, под условом да становници буду ослобођени пореза и да могу и даље живјети по старим обичајима. . .»

Вуксан није правник и кад говори о Царевој «наредби», о «условима» да се Бока преда итд., то су изрази лајика без неког нарочитог значаја. У сваком случају је јасно да је Аустрија била обећала (нећемо употребити израз «обавезала се») да ће признати дотадашња права и повластице Бокеља.

Говорећи о Устанку од 1869. руска историчарка В. Н. Кордаћева пише ([4], стр. 159): «Од времена млетачког владања, у коме су Бокези сачували извесну независност у унутрашњим пословима, они нису служили у владиним војскама. Они су само бранили своју Боку, ишли свуда наоружани и носили народну

ношњу (национални костум), који се код њих јављао као символ народне слободе.

По Бечком уговору који је присаједининио Боку Которску Аустрији, Бокељи су сачували своје старо право да не дају рекруте у владину војску. Бечки уговор је гарантирао право Бокеља да својим средствима штите само своје границе, да не дају рекруте за службу у другим пределима царства. Њима је такође било дозвољено да, као и раније, носе оружје».

VI. ФАКТИЧНА САМОСТАЛНОСТ И САМОВОЉА БОКЕЉА

I.

Мимо правних аката, мимо изречно признате аутономије или привилегија, бокељска насеља су уобличавала свој живот, па и вршила акте власти и акте насиља по укорењеним обичајима, па чак и по свом ћефу. То је нарочито важило за пределе који су били под Турцима, у првом реду Новску и Рисанску крајину. Турци се нису ту, као ни у осталим потчињеним областима, мешали у локалну управу нити су регулисавали живот поданика, нарочито не иноверника (ћаура). То су они препуштали духовним и световним старешинама народа. Кад су Млечани заузели те крајеве ,тешко су могли навићи народ на правне норме. Што је рекао једном Његош за Црногорце: «Наше горе не трпе регуле», могло се у потпуности аплицирати и на Боку, нарочито на пределе који нису били континуелно под Млецима као напр. Кривошије.

Ту су били зборови који су решавали о главним предметима, избрани судови («добри људи») који су разрешавали грађанске и кривичне спорове, свештеници који су с претњом клетве или самом клетвом упућивали народ да то и то чини или не чини, итд. Ту је било и самопомоћи која је граничила са самовољом. Ова се нарочито очитовала у крвној освети, док је умир вршен према уобичајеним правним формама.

При свим овим чинима нико се није ни обзирао на став господара земље. Турци су то до крајности толерирали, Млечићи

много мање. Њихови провидури су се стално жалили вишим властима одн. «преведром принципу» на самовољу и бесудност Бокеља, и покушавали су са своје стране да та зла лече. Ту имамо више објављених докумената, нарочито од академика Јована Томића. Ми имамо пред собом књигу Података о сукобима и мирењу Бокеља, Црногораца и других суседа у средини XVIII века (за три деценија), где се износе списи из млетачког архива о томе ([56]). Нарочито је у овом погледу инструктиван податак CIII ([56]), у коме је објављена «Термација (наредба) главног провидура далматинског Франћеска Гримини којом, поред осталога, забрањује употребу избраних судова за решаване сукоба и спорова међу млетачким поданицима у Новској крајини» од 15. августа 1754. Већ у почетку сопрапровидур се жали да се многе од тих области сматрају као необавезне према јавним наређењима и обавезама што је за сваку осуду и то је злоупотреба мотива. Даље да «сами поданици» врше акте судовања итд. (стр. 83).

Док су се крвне освете у истом или веома блиском насељу вршиле или спонтано или по сагласности малог броја братственика, дотле су освете, отимачине, похаре и томе слично у другим крајевима, најчешће преко граница (из Боке у Црну Гору, у Турску: Грахово, Никшиће ,Крушевице итд.) вршиле по месном договору као да се ради о неком послу општег карактера. То је био саставни део правног поретка ових области. Разумљиво је то да уређене државе ,као што су биле Млетачка и Аустријска нису могле ово безгранично да трпе, тим пре што су настајали због тога међународни сукоби које је требало дипломатски решавати, понекад уз претњу силом.

У извештају генералног проведитура Далмације Ђорђа Гримани своме наследнику у стафу у Далмацији од 7. октобра 1735. ([56], стр. 14) каже: «Ови поданици су дивљи по темпераменту, по наклоности одани оружју и, показујући бравуру (јунаштво), за најмању ствар врше жестоке освете... Некоректни али много марљивији су они (поданици) из Боке Которске, необуздани и пркосни они други на земљама и селима около. Ови полседњи се по правилу мало брину о наредбама власти Претставника (мисли млетачке владе, ЛМК), и пошто се против њих не може отворено употребити сила, треба да се то надокнади лукавошћу и разумом (памећу)».

То он говори о сељацима Боке за разлику од варошана. Они ни абера нису имали о наредбама млетачке власти, како потврђује њен најрепрезентативнији функционер.

Исти Ђорђе Гримани описао је, после своје оставке, општу релацију о стању у областима којима је управљао. Говори о сталним пограничним немирима (са Турцима и Црногорцима), додајући ([56], стр. 16): «Не може се одрицати да највећи део нереда на границама није изазван од наших ,али памет не уме да пронађе средство да оздрави ове болесне прилике на територију Котора. *Користећи свој (географски) положај, нису могле никад да се сасвим покоре ови становници,* и пошто се није могла или није требало да се против тих тврдоглаваца употреби снага, то су се морали притајивати злочини. Морлаки показују послушност више по обичају него по разлогу, *и често показују, одричући послушност, да својим поданством желе велики део слободе . . .»*

У књизи Томића има много релација млетачких преведитура, писама извињења црногорских владика и главара, и разних других веома интересантних аката, који би згодно послужили за расправу о тадашњим приликама у Боки и суседним земљама. У тим актима се становништво Боке и Црне Горе обележава веома црним бојама, као непослушно, самовољно, свађаличко, разбојничко и спремно на криминал сваке врсте. Признаје се да му млетачке власти не могу дохакати нити га држати у спреги. Стално се на то жале и јадају. Овде то ми не можемо све преносити. Само, илустрације ради, неколико ранијих примера, из којих произлази слаба фактична зависност Боке од њених номиналних господара и велика доза самоуправљања.

Француски писац Пјер Марж, описујући своја путовања по западним крајевима данашање Југославије мало пре Првог светског рата говорио је и о Боки и Бокељима. Осврнуо се и на Устанак од 1869, шта ћемо пренети на одговарајућем месту. Говорећи о карактеру и политичкој подложности Бокеља, он је писао ([99]): *«Ови Словени Боке, ови Срби, остали су више Срби него игде друго;* то је особено становништво које више држи до Црногораца него Далматинаца. Да ли је оно непокорно зато што је у суседству Црне Горе? Да ли је то зато што им је отаџбина у том пределу коме нема равна? Да ли је зато *што ово становништво* није више векова било покорно истим господарима ко-

јима и остало становништво Далмације или, боље рећи, *није никад стварно било потчињено ниједном господару?* То је све заједно деловало на овај став, можда и још поштогод *Бокељи не могу да подносе јарам.* Прво Французи, а после и Аустријанци, задобили су опора искуства о томе...»

II.

То све важи за Боку као целину. Има података и за поједине делове Боке. Посебне податке о Кривошијама изнећемо у следећем одељку. Овде нешто мало о Грбљу и Паштровићима, тим пре што је и Грбаљ у Устанку од 1869. играо знатну улогу.

У делом напред цитираном извештају которског провидура задарском генералном провидуру од 15. септембра 1740 ([56], стр. 27) где стоји да се Грбљани покоравају само владици (одељак III), продужује извештај даље: «Ови Грбљани постају све дрскији и безобразнији, док се удаљују од послушности Власти. Непогоде које често настају у овом месту лоповлука, напада и уцена не могу ни на који начин да се исправе. Кривци не могу да се ухвате, јер их помажу сам гувернер, сердар, кнез, и ови, кад се позивају на послушност према власти, одбијају да дођу, живећи у непрекидној разузданости и ниподаштавању саме власти (млетачке, ЛМК)...» Провидур предлаже да се у Грбљу и Паштровићима стационирају две чете драгона које би биле потчињене правосуђу.

Познати географско-етнички часопис «Глобус» дао је 1869 опис «Три Словенска племена у аустријској Албанији» ([65]). Млечићи су Боку звали «Млетачка Албанија», па су је посте и Аустријанци мутатис мутандис каткад називали «Аустриском Албанијом», али најчешће «Јужном Далмацијом» (што је за Млечане било немогуће, јер између Далмације и Боке био је предео слободне републике Дубровник). Тај опис становништва Боке дао је «Глобус» баш поводом Бокељског устанка, а пренео га је углавном из бечког листа «Вандерер» (Путник).

Прво говори о целој Боки да обухвата «око 30 квадратних миља и 40 хиљада становника, који се ,истина, састоје из разних, малих племена са посебним називима, али који ипак у

обичајима и начину живота имају много шта заједничко. Све су то уопште чисти Словени или словенизирани Арбанаси. Било је, чак и у новије време, случајева да су се ова племена осећала као једно политичко тело и да су предузимала заједничке акте, тако напр. у међувремену после одласка Француза, а пре успостављања аустриске владавине, тада кад су Руси, уз садејство Црногораца, покушали да се учврсте».

Писац сматра да је Грбаљ «главни члан» ове заједнице. И онда о њему говори: «Становници Грбља су били од вајкада ратоборно, неустрашиво племе, љубоморно на своју слободу и сасвим неукротиво, које је захтевало за себе нарочите привилегије и умело да их одржи...»

Има ту података и о Паштровићима. Дословце тамо стоји: Треће племе «Поштровићи су такође лепо и јуначко, али полудивље словенско племе, које је у непрекидним ратовима са Турцима и Црногорцима извежбало своје јунаштво и своју склоност ка самопомоћи... Број душа није тачно утврђен; али, како они кажу, у стању су са хиљаду пушака да оду у бој...»

Пошто је Бока била крајина, стално на граници Црне Горе, а до 1878. и добрим делом на граници Турске, то су ове свађе и сукоби прелазили понекад и на међународни терен и изазивали међународне компликације.

Примера ради, навешћемо само један податак Буторца ([41], стр. 190): «Додуше, убојства у Паштровићима, који су све до спичанске границе припадали Аустрији, нијесу потекла из непокорности законима, него из духа освете и странчарства. Али је зато на новском подручју било случајева непокорности властима, па и насиља на државне чиновнике, а Кривошијани, Убљани и Леденичани залашаху у турско доба и у оближњеперашко подручје пустошећи. Турски су заповједници улагали протесте (1804)..»

III,

Једно време, специјално у доба Кандијског рата (1645-1669) *Бока је била седиште и исходиште гласитих хајдука.* Ти хајдуци су били сакупљани и снабдевани за борбу против Турака, а-

ли су они вршили и у самом крају где су живели утицај, власт, притисак. (Слично као напр. четници у Србији за време Другог светског рата!). Док су они живели у Боки, ко је смео да им се супротстави? Дајући у (Крлежиној, хрватској) Енциклопедији Југославије преглед хајдучије код нас уопште, један одличан српски историчар и прворазредни писац, родом из Кривошија (како сам од Милоша Самарџића извештен), професор Радован Самарџић је писао ([57], суб воце): «Приморским ускоцима Петру и Тадији Кулишићу, и *бокељским ускоцима* Бају Пивљанину, Лиму Барјактару, Стевану и Нику Поповићу *Млечанин је више јатак него нови суверен и прави господар.* Можда је и то допринело да су Млечани ове људе називали искључиво хајдуцима, иако су улагали напоре да их сведу на положај својих полурегуларних војника, ускока».

Имали су и «резиденциј» за своје харамбаше, куле и кастеле. Још увек о томе сведочи «Дражинврт» код Столива. У самом месту су имали и своју засебну цркву, ту скоро реновирану. Београдска «Политика» од 9. јуна 1967 доноси ову вест: «У Доњем Столиву, у заливу Боке Которске, налази се један значајни и још добро очувани историски споменик. То је мала црква св. Василија. Она је у XVII веку била центар око кога су се окупљали херцеговачки хајдуци и њихове породице које су се, бежећи испред Турака, населиле у Боки Которској...

У близини цркве налазила се и кула хајдучког харамбаше али је она у току прошлог рата срушена...»

Хајдуци су били Млечанима постали прилично тешки, да не кажемо несносни, и ови су једва дочекали интервенцију Порте да их изместе из Боке. Пре тога су их били конфинирали. Ево шта о томе пише Владимир Ћоровић ([58]): «1670. одредили су Млечани за становање хајдука град Рисан, са неколико села, али су их наскоро, по захтеву Порте, раселили одатле и превезли у Истру... (после у Задар...). Када су почеле нове борбе са Турцима, Пивљанин је умакао из Задра и повео нову чету са Илијом Јанковићем. Од 1684. понова је он у млетачкој служби, у Боки. О његовом четовању има велики број народних песама и предања...» (У песми «Бајо Пивљанин и Алија Новљанин», Вукова збирка VII, има да су и моји преци с њим ратовали, ЛМК).

IV.

У тзв. Интеррегнуму, добу између постојаних владавина (напр. српске и млетачке, млетачке и аустријске итд.) безвлашће и самовлашће је било правило у Боки. То је једно засебно питање, које само индиректне везе има са нашим проблемом, па га не можемо детаљно проучавати. Али га морамо дотаћи и бар упозорити на њега. И он чини саставни део јавног живота Боке и њене потчињености одн. непотчињености властима. Свега неколико илустрација.

Врло савесни бокељски историк Максим Злоковић описао је један догађај у Новоме после пада Серенисиме ([60]). Каже да је млетачки провидур позивао маја 1797. бокељске прваке из свих општина Боке на саветовање и то је поновио «узалуд, у неколико наврата» али га је «мало ко хтио да слуша». Становништво «*у овим моментима безвлашћа* није могло да нађе правилну оријентацију». «Старе размирице између појединих мјеста опет долазе до видног изражаја, те нијесу ријетки ни оружани сукоби...» Он завршава опис догађаја: «Види се које је стање владало у Херцегновоме и околини у данима пада републике. *Види се да је Банкада, тј. општина топаљска била узела сву власт у своје руке*, како у самом граду који је тада био млетачка тврђава, тако и у околини. Општина је имала у рукама и војну власт...»

Кулмен је био 1813, кад су Бокељи искористили немоћ Француза и неодлучност њихових непријатеља и основали засебну државу бокељско-црногорску (на паритетном систему). Она је била краткотрајна, управо ефемерна, али је показала очито тенденцију Боке да над њом нико без ње не влада.

VII. БЕЗВЛАШЋЕ КРИВОШИЈА

Док се у другим крајевима Боке може говорити о аутономији, самоуправи, месним самоопредељењима, о Кривошијама можда није сасвим правилно такво означавање. Ту су слободе биле далеко веће, надзорна власт државе и сличних тела много лабавија, независност од ма кога скоро потпуна. Зато сам одељак на-

звао «безвлашћем Кривошија». Не значи то самовољу, не значи ни анархију (мада су изрази појамно истоветни), не значи да не постоје никакви прописи и правила заједничког живота. И овде важе Владичини стихови: И цијели ови беспорецi / По поретку некоме сљедују.

«Безвлашће Кривошија» ту просто означује да они, Кривошијани, нису признавали никакву власт изнад себе, никакву другу власт, да ничије наредбе нису фермали, али не да је свак чинио шта хоће. Међу собом признавали су поредак и то веома приљежно, одржавали су старе обичаје са строгошћу коју ниједна држава не показује у примени својих прописа. Поштовали су само оно што од њих потиче. Тиме нису постали туђи, нити коме потчињени. Било је то укорењено обичајно право кога су се становници држали, али нити су то право наслањали на државне законе нити су марили за ове ако би им били противни. Са гледишта државе и модерно уређених јавноправних корпорација није ту постојао правни поредак; зато га именујемо безвлашћем. Унутра, пак, знао је свак шта сме и шта мора да ради.

Ово ћемо гледиште поткрепити и тврђењима других лица, туђих и домаћих, међу овим последњим чак и најдомаћијих (самих Кривошијана).

I.

У извештају которског млетачког провидура Марка Квеининија од 1. октобра 1739. из Херцег-Новога «пресветлом принципу» и Сенату млетачком ([56], стр. 25) жали се овај веома јако на прилике у Боки и Црној Гори, о чијем становништву се најгоре изражава (као непокорном, спремном на зла итсл.). *Нарочито се обара на «два потчињена села Кривошије и Леденице», за које изос. каже да су «може се рећи одвојене од власти и слободне од ма које потчињености правосуђу, које им се и онако не може наметнути, услед недостатка снаге и средстава и давања прибежишта злочинцима...»* «Више пута су покушавали сами Турци (свакако за време њихове власти? ЛМК) да казне и држе у покорности ове народе...» (али сам географски положај и друге околности их држе отргнуте од власти). «Ја сам заиста у највећем настојању да бар некога ухапсим и начиним пример који у-

беђује. Али, као што их њихов положај чини безбедним у сопственим домовима, тако у свакој другој прилици се скривају да не падну под терет казне за коју знају да су је заслужили и да треба да јој се потчине...» «Сви су ови народи грчког обреда, окружени шизмом и сујеверјем...»

Шизма је, разуме се (а то је православље), донела да су становници такви. Да су Латини, све би било друкчије, мисли млетачки провидур Котора. Латинска би вера и цивилизацију донела.

Интересантно је да и подаци из црногорских извора имају сличну садржину, подаци из истог доба (прва половина XVIII века).

У збиркама докумената из Задарског архива ту скоро публикованих ([106]), има их доста где се црногорски владика и други Црногорци жале на безакоње Кривошија или на њихову самовољу ([106], стр. 104, 167 ид.).

Вукадин Вукотић из Црне Горе жали се которском провидуру негде око 1733. да су њихов плен од Турака «узели Кривошијани, и тамо је у њих васколик...» ([106], стр. 104).

Синиша Станишић се жали са Његуша провидуру у Котору јануара 1745. да су неки «новски плијен» учињен од Цуца и Заљућана «отели Кривошијани, такође и пријед ораховачки...» ([106], стр. 167).

Према свему овоме, Кривошијани су рађе преотимали већ учињен плен, него га сами чинили првобитно.

Ништа боље не илуструје самобитност и субјективну самосталност Кривошија као доњи податак из Перашког архива саопштен од которског бискупа Павла Буторца, који се за време последњег рата показао као усташоид, али су му зато црногорски комунисти поштедели живот. Он пише мало пред Други светски рат ([70], стр. 131) како су Црногорци око 1848. искористили били револуционарно расположење «и политичку позадину за пљачкашхе походе... Власти се (аустријске) скрбе да снабде војском овај крај за одбрану од пљачкашких банда, које су из Црне Горе угрожавале иметак и животе у богатијим мјестима. Добротска опћина паче тражи (1847) и ратни брод за одбрану». (Ово је узео из архива Добротске општине, ЛМК). Затим наставља према подацима архива Перашке општине: «Идуће године наставља се акција Црногораца. Пријете с брда да ће провали-

ти у бокељски териториј. Крађе, пљачке, пожари. Рисан показује за црногорску ствар особито живе симпатије. *Кривошијани живу* (сик) *својим животом и не дају се водити...»* Сад Буторац наводи један детаљ пљачке коју је извршила «једна кривошијска банда на челу са сеоским кнезом», за прве аустријске владе 1800. године, ораховачким трговцима, одузевши им 240 грла ситне стоке. И наставља: «Кад трговци просвједоваше што су тако барбарски нападнути, мада су се сматрали сигурни, јер су и једни и други поданици цареви (Аустрије) и на његову земљишту, отповрне им кривошијски кнез Богдан Вулиновић са дружином, *да они неће дозволити никоме да пролази онуда, и да у томе њихову окружју они заповједају, а нијесу зависни ни од владара ни од кога другога»*. (Ове је речи подвукао сам Буторац.).

Кривошијани су се сматрали потпуно независним од власти па чак и владаоца Аустрије. То је било и 1800. и 1847, дакле, две деценије пре Првог кривошијског устанка, па сам Буторац то некако доводи у везу са речима које непосредно следују: «Схваћање које је уосталом довело и до каснијих кривошијских устанака у г. 1869. и 1881. против опће војне дужности, а аустријској су царевини пољуљали углед у широку свијету. *Кроз вјекове на високим планинама, далеко од свијета, одани пастирском животу, вођени само прастарим навикама, готово без власти»*.

Можда најбоља карактеристика Кривошијске самосталности и слободе која је, иако невољно, дата.

Исти догађај из 1800. описује Буторац у једној својој другој расправи ([41], стр. 189) скоро на истоветан начин па и сам рефлектује на Кривошијске устанке овим речима: «Свакако из овог одговора нападача произилази схваћање које је у најоштријој мјери избило код оног горштачког и пастирског свијета, навикла да живи без власти и далеко од власти и од сваког друштвеног и државног терета, за друге аустријске владавине у кривошијским устанцима (1869, 1882) поводом закона о опћој војној обавези».

Поп Вуко Поповић пише из Рисна Вуку Караџићу 14. октобра 1850. ([69], стр. 43): «Од оног несретног дана од како се коштитуција објави, који је гођ код нас које зло учинио, предао се на лијепи начин ђенералу. Али ево живе муке од Кривошијана: не хоће ниједан да му се преда, а има их, што старијих хајдука што новијех лица, преко осамдесет по избор пушака. Ради тога наш

племенити ђенерал пошао је на Срђевдан сам са својијем мађором и ађутантом да говори с њима. И они му сви на поље Дврсно у сусрет изађу, па пред њим на тле оружје баце, и клечећи са сузама заишту милост. Прво да опрости старијем хајдуцима који нијесу у ћесаревој земљи никад ниједне штете ни срамоте чинили, него четујући кроз турску земљу и бијући се са Турцима чували су своје границе и доста поштења донијели својој крајини. Друго, да не шиље на њих солдате, него да причека до Аранђелова дневи докле догнају стоку из планине код кућа и тада предаће му се сами сви они што су у Приморје зла починили у прошле двије године... Ђенерал с великом љубављу слушао их је говорити и обећао им је за старе хајдуке на цара писати за опроштење, само да престану зло чинити и да слушају наредбе царске...»

Овде је потребно мало коментара. Сам поп Вук је канда јако незадовољан новом конституцијом, уставом Аустрије, који је гарантовао далеко више права него су постојала. Кривошијани су чинили у својој области шта су хтели, никаквог абера нису имали на наредбе власти. Мора да иде командујући генерал лично да их уразуми, што се није никад догодило сем у Боки и Далмацији (кад је једном Србин генерал и далматински намесник Лазар Мамула походио српске бунтовнике Далмације у њиховим јазбинама). И то пође на Кривошије, сасвим беспутне, можда јашући на некој мазги много сати. Старешине и хајдуци сматрају да се не само нису огрешили о морал, него да су јуначка дела чинили кад су Турцима отсецали главе и отимали имовину. Они су «бранили своје границе». Други ће, који су зла чинили по Ћесаровини, *сами се јавити* кад доћерају стоку, али да се не шаљу — Боже сачувај — на њих експедиције. Генерал, сав срећан, све прими само да се једном тамо установи ред. (О неком писању цару разуме се не може бити ни говора, нити се цар тиме бавио, али је народ морао добити утисак да је ђенерал изасланик цара и да сам цар све лично управља као владика на Цетињу! Такво је било бокешко појимање власти, тако су замишљали да све под Млецима решава «принцип»!).

Да за све те њихове хајдучије и кривице нису аустријске власти имале никакву моћ да спрече, да нису ни помишљали на санкције, доказ је лично путешествије командујућег генерала у Кривошије. Не иде «циркуо», претставник грађанске власти, јер

њему нико не би ни дошао, не би нико ни саслушао његове жеље. Иде претставник војске, која никакве ингеренције, ни пре Конштитуције, а камо ли после ње, није имала у оваквим стварима (у одржању једног поретка и обезбеђењу сигурности грађана и њихове имовине). Али је некако у претставама тога народа само војни командант властан да код цара нешто издејствује. Зато Аустријанци не шаљу ни неког капетана ни мађора, већ лично најстаријег официра у ђенералском рангу. Да он стварно није постигао ништа, доказао је најбоље устанак из 1869, који се овде подробно описује.

У борби са Турцима Кривошијани су чак и границе државне померали. Поп Вук Поповић пише Вуку Караџићу 3. јануара 1853. из Котора како се очекује напад Турака на Црногорце, па говори и о границама Кривошија. Спомињући Дврсно поље на које Скендер-бег позива књаза Данила на састанак, поп Вук пише: «Ово је наше поље, што су га отели Кривошијани од Турака без ничије помоћи биће 70 година и помакли границу од старе Црквице усред Кривошија, што је била до данашње што је у Стреканица Плоча, има даљине два сата хода». То би према овоме могло бити око 1780. године, још за млетачког вакта. Кривошијани су помакли границу према Турској за око два сата хода, и то је све прећутно признала млетачка власт и после аустријска (посредно и Бечки конгрес). Куд ће већег доказа, самосталности Кривошија! ([69]).

Паво Буторац је Пераштанин, комшија рисански, на чијој су се општини Кривошије налазиле. Поп Вук Поповић је главом Ришњанин, који је такорећи са Кривошијанима био у свакодневној вези и чији су свештеници били њему подвргнути.

На територији освојеној од Турака и придруженој Кривошијама а тиме и Аустрији освећена је 1832. године новоподигнута црква. Ево шта о томе пише игуман Дионисије Мирковић ([143], стр. 17): «Дође владика далматински Стефан (Кнежевић) да освети цркву. Он сачека у манастиру Бањи народ да га попрати на освећење кривошијске цркве Рођења Пресвете Богородице у Маљевдолу. Тај полазак могао му је бити опасан од граховачких и корјеничких Турака који су јуначки Кривошијани ишћерали, земље им присвојили и црквицу саградили. . .»

Приликом давања речи верности пре самог Првог устанка, главари Кривошија су истакли још једном ([14], стр. 19): «Ово је

наша властита земља, јер смо је сами и без ичије помоћи отели у Турчина; каква је год нама је света и мила и бранићемо је до последње капи крви».

Сад ћемо да наведемо два лица из самих Кривошија, истина из новијег доба (из њихових састава између два последња рата). Оба су одрасла у традицији Кривошијског устанка.

Поп Ђорђе Самарџић, парох Кривошија, и сам Кривошијанин, писао је 1930, евоцирајући тај Устанак ([71], стр. 60): «Кривошијани... су живјели слободно у својим горама, управљајаћу се више по мјесним обичајима и праву, покоравајући се вољи и пресуди својих главара, који су имали великог поштовања и угледа у народу... Они су били господари у својим горама, имајући веома мало везе и обавезе са државном влашћу. Научени на тешку слободу, њима је дошао изненада, као гром из ведра неба, позив аустријске владе, да служе војну дужност у њеној војсци. Иако хришћанска држава, у којој, истина, има милиона православних, али у којој је господујућа вјера римо-католичка, и којом управљају људи друге народности и језика, Аустрија је сваким својим кораком изазивала код ових горштака сумњу у чисте њезине сврхе и намјере. Стога и *у позиву Аустрије 1869. да служе војну службу као други њени поданици, Кривошијани су видјели у првом реду одузимање једног од давнина уживаног права, из чега је потекао страх да синови њихови, служећи туђину и у туђини, не забораве на име и вјеру своју...* Неколико стотина бораца, слабо наоружаних, о својој биједној домаћој брашњеници, диже се против силне аустријске царевине, чија војска по спреми и наоружању бијаше међу првима у Европи...»

Ево шта о томе пише судија Ђуро Ј. Суботић, скоро, Кривошијанин из Леденица, у студији о Бокељским устанцима ([72], стр. 10): «Некада, у доба Првог бокељског устанка (1869) постојао је само један стари, рђав турски друм од Рисна према Грахову, а кроз остале крајеве Кривошија водиле су тек козје стазе и путеви за мазге. Испод камена и шуме ослобођено земљиште није могло преко године да исхрани становништво, па је готово најглавније занимање сељака било сточарство, којим су се бавили највише деца и жене, а људи су четовали по тада турској Херцеговини, ударали на куле, торове и катуне ага и бегова, доносили плен, главе и оружје. Намета и дажбина никаквих нису имали, изузев поповског бира, јер им је поп требао за крштење,

венчање, крсно име и за остале верске обреде, а и као писмен човек да прочита и напише писмо, било да траже оружја и фишека за борбу с Турцима, било да шаљу поруке и одговоре властима у Котору. Сеоски кнез, с изабраним виђенијим људима, решавао је и пресуђивао мање спорове, а за значајније би се образовао ,суд добрих људи', у којем је обично учествовао и свештеник, чија је дужност била да напише ,сентенцију' у смислу пресуде. Најближа организована власт био је у Рисну ,капетан', у Котору за време Млетака провидур, чија се власт над Кривошијанима простирала само на папиру; а за време Аустрије цир-куо, окружни начелник. . .»

Још ћемо навести два српска писца и просторно и временски јако удаљена, која само успут, инцидентер, спомињу специјалност Кривошија. Први је Доситеј Обрадовић, Банаћанин; други, Шпиро Гопчевић, Тршћанин, али пореклом из Ораховца у Боки, места које је учествовало у II кривошијском устанку.

Доситеј Обрадовић је у једном свом спису скоро сто година пре Кривошијског устанка писао ([95]) на приговор да се не могу упоређивати Енглези и Срби, код којих се зна за слободу, овако: «Но може ми неко рећи: камо међу Србљи и енглески дух слободе? Нендер оде такови у Црну Гору, Куче, Паштројевиће, Рисан и Кривошије, пак ће видети ни длаке мањи него енглески дух слободе. А шта су ти ове планине спрема енглескога краљевства ситуацији?!» Од пет области код нас где је Доситеј запазио «дух слободе», три су у Боки, устанички предели.

Шп. Гопчевић саопштава ([11]): Кад је Љубиша у бечком парламенту наводио иступе, па чак и зверства ауг. трупа «ову страшну оптужбу није се усудио да опорочи ниједан посланик, ниједан члан Владе. Кад се пак ,*цивилизовани*' Аустријанци тако понеше, како се може *нецивилизованим Кривошијанима* замерити ако су плаћали истом паром?» (Подвлачења Гопчевића, ЛМК).

II.

Онда ћемо навести неколико страних писаца, који су, са мањом или већом компетенцијом, са мањим или већим познавањем

ствари, писали о политичкој и друштвеној особености Кривошија. То су писци разних народа, махом из прошлог и овог века, али неколико њих је писало пре Кривошијског устанка. Покушаћемо да их наведемо хронолошким редом писања без обзира на њихову народност.

Један немачки путописац из краја прве половине прошлог века, познат и због описа Црне Горе, *Хајнрих Штиглиц*, посветио је у свом опису Далмације ([84]) приличну пажњу Кривошијама, које до тада нису биле славне. Он овако приповеда на страни 229:

Писац каже како су стално пљачкали по турским пределима, и наставља: «Увек су се одликовали борбеношћу и храброшћу, а крвна освета стално влада међу њима. Тек пре кратко време — 14 дана пре нашег доласка — убила је једна група Турака једног Кривошијанина. Да би га осветили, два рођака убијеног се крадом докотрљаше до капија Требиња, и нападоше турског команданта Хасан-бега Бусулбеговића кад је ишао у шетњу са својим синовцем. Тај погибе, а командант једва умаче уз помоћ трабаната који притрчаше. То је већ четврти рођак Хасан-бега, који подлеже освети Кривошијана, јер ови њему приписују упаде Турака.

Кривошијани опевају своје јунаке у народним песмама; неки Вукадин ту заузима нарочито високо место... Један од његових најновијих подвига беше да је једног турског команданта уходио заједно са неким пратиоцима, и устрелио га на коњу усред његових људи...» (Писац описује потанко његову судбину). «Иако култура униформише, треба ипак мало посветити пажње овом брдском народићу који је сачувао посебност све до данашњег дана».

Затим ћемо навести једног Француза који је средином прошлог века обишао и описао безброј страна света. У опису свога пута по Јадрану и Црној Гори *Ксавије Мармије* се једним кратким пасусом осврнуо и на Кривошије.

За Кривошије каже Мармије ([67], II, стр. 130): «На челу ове ратоборне заједнице пастира налази се грчки поп, који међу њима има исти ауторитет као Владика међу Црногорцима. Он је едновремено њихов духовни као и световни старешина, њихов саветник у тешким приликама и њихов генерал у борбама... Овај поп, овај прелат, овај кнез села и заселака Кривошија, сматра

да потиче од царске породице Комнена, он се зове Марко Комненовић...» (Писац описује јаде које је задао Херцеговцима и њихову освету убиством, на шта су Кривошије решиле и извршиле убиство 24 Турчина Никшића и околине.).

Описујући пределе Устанка од 1869. немачка публицистика преноси из бечке штампе ([65]) и посебне податке о Кривошијама. Ми смо мало пре изнели шта тамо стоји о Боки уопште, о Грбљу и Паштровићима (претходни одељак). Затим стоји даље:

Северно од Рисна. «*Ова висораван је настањена од Кривошијана, словенским пастирским народићем, који, одвојен од света, живи једним полудивљим патријархалним животом.* Броји укупно око хиљаду душа, међу којима је 400 наоружаних људи. Кривошије су веома кршан, висок и танак сој људи, врло ратоборни и кавгаџијске природе, чему се није чудити кад се помисли да су морали оно мало јада од пашњака и поља да у своје време освоје од Турака и да их до у најновије време одрже и против ових и против Црногораца. *Они су досад уживали од владе извесне привилегије, јер су сачињавали неку врсту војне границе према турским, црногорским и арбанашким суседима...»*

Француски историчар и администратор *Шарл Ираијатр* (1832-1892) у свом великом илустрованом делу «Обале Јадрана и Црна Гора» ([64]) изашлом 1878, овако описује Кривошије на стр. 350:

«Између Рисна и херцеговачке границе, у брдима, на знатној висини, а недалеко од Грахова, може се на карти прочитати име једног *места славног по динамичном духу својих становника: то је село Кривошије,* место слабо одређено, тешко приступачно, које је закон несумњиво подвргнуо аустријској власти, али које се, *говорећи истину, измиче, по свом положају, свакој регули, свакој управи.* И Кривошије су Бокељи, али су они у брдима, и следствено немају обичаје и навике примораца...»

У водећем немачком часопису прошлог века под именом «Иностранство» изашао је године 1882 низ чланака под укупним насловом «Јужнословенска земља и народ» са иницијалима писца Ј. Г. А. Чланци су очигледно инспирисани били од дипломатских власти ове или оне немачке државе, изазвани Другим кривошијским устанком ([66]).

У првом од тих чланака под насловом «Најјужнија Далмација»» писац почиње са описом важности далматинске обале по Аустрију, и каже како је њој успело да углавном (али не сасвим)

сачува мир у тој провинцији. А одма затим, после свега неколико уводних редака, пише:

Страна 195: «Па ипак, кад су 1869. становници обадва најјужнија среза Дубровника и Котора имали да буду увучени за службу у сувоземној војсци, од које су до тада били ослобођени, *изби онај познати устанак у округу Котор, који је завршен са миром у Кнезлацу оминозне успомене.* Благост владе, која је место права пустила да влада милост, слабо се исплатила, као што показују најновији догађаји на Кривошијама и у Херцеговини. Сурови становници у тим пределима схватише хумане обзире владе као слабост, и, кад је Држава поновила захтев (за војном службом) побунише се понова *непокорни становници Кривошијских стена* и побегоше у неприступачна брда да би избегли конскрипцији. . .»

Страна 196: «Из Рисна, главног места Кривошијске области, воде два пута ка оним *стеновитим пределима, који су од увек били седиште најнепокорнијих и најневернијих припадника Аустријског царства.* Ова област је била, услед јунаштва својих становника који су били у својим склоништима неприступни непријатељу, још у XVI веку отргнута од турске владавине *и ово племе је,* врло сродно са суседним Црногорцима и Херцеговцима, *живело у потпуној независности* и необузданости. Ова стања се нису променила ни онда, кад је Млетачка република, 1678, одузела од Турака Херцегнови и Рисан, и вршила над Кривошијама извесну суверену власт. Пошто су се становници сами еманципирали од турске власти, овај поданички однос (између Кривошија и Млетака) убрзо се изродио у једно чисто формално признање млетачког суверенитета, па се овај однос није изменио ни под Аустријом с обзиром на сиромаштво у највишем степену храброг и ратоборног, иако нерадног, племена. Сињорија се задовољавала са овим односом и дозволила је да се становници ове области, непокорни и несавладљиви у својим брдима, сами управљају преко својих капетана које сами бирају, којима су били придодати четири судије и један писар са седиштем у Рисну. Службени језик је био српски. Рисан. . . је варошица са око 1100 становника, који су сви, са изузетком 17 породица, грчко-источне вере. . .»

Он говори даље о путу преко Дворничког Ждријела, куда су често пролазили Турци да се свете Кривошијама због пљачка-

ња њихове коморе. Али «скоро увек су Турци враћени кућама са крвавим главама, и због тога се овај пут зове Крвава тркачица...» (?).

Француски публициста *Абдолоним (Жан, Оноре) Убићини* (1818-1884), који је дао велики број расправа о Балкану, у једној расправи о Босни из 1883. дотиче се и Кривошија, па каже ([68], стр. 123): «Кривошије су један мали брдски предео Дадмације, који се граничи са Херцеговином и Црном Гором, између Рисна и Грахова. Као сви Бокељи, Кривошијанин показује несавладљиву отпорност за службу у Аустро-Угарској. Научен на слободан живот, на чистом ваздуху, он не може да се натера на пребивање у касарни, на дисциплину војног логора. Исто тако он не може да се наговори да плаћа порез. Ниједан крај Монархије не производи толико рефрактера (лица која се извлаче од војне обавезе, ЛМК); ниједан списак данка не броји толико неплатиша. Кад наиђе моменат да треба ићи на рекрутацију или платити износ такса, Кривошијанин узима своју пушку и дочепа се планине. Да би избегао официру који врши рекрутацију или чиновнику финансијском, он се банчи.

Аустрија је покушала више пута да учини крај са овим стањем ствари. То не производи ништа друго него да потстакне устанак или тврдоглавост устаника и завршава готово увек да шкоди самој ствари. Тако је Устанак од 1869. — један од најзначајнијих — довео најзад до споразума који је ослобађао устанике од војне службе и заменио редован порез једним обичним данком. Под тим условима су Кривошијани пристали да се признају као поданици цара...»

Италијанац Ђ. *Маркоти* описује у књизи издатој 1900. своје утиске са пута по Црној Гори и Боки из године 1886. ([63]) у одељку посвећеном Котору, пише: «Иза ових брда и на њима угњездили су се с једне стране Црногорци, с друге Кривошије: они најнеугоднији суседи, ови најнеугоднији поданици Аустријског царства; они увек готови за рат, ови за устанак. Они за кретарења и пљачке, ови да одбију војну службу и плаћање пореза. Једни и други, исте расе и занети истим политичким пасијама, увек готови да једни другима пруже једну, па чак и обе руке, да помогну кога било непријатеља Аустрије који би покушао да се домогне Боке и да се ту угнезди за време рата, нарочито ако непријатељ долази из свете Русије. Кривошијани су силом подврг-

нути, хапшени, прогнани, стрељани; Црногорци воде једну политику која је на изглед миротворна, али се Аустрија не поуздаје ни у једне ни у друге».

Далматински историчар *Франћеско Мадираца,* који је писао такорећи званичну историју и правну ситуацију Далмације ([25]), на страни 283 овако се изразио о Кривошијама (то је објавио 1911): «Последњих педесет година посташе Кривошијани познати (чувени) због неразумних устанака на буну. Имају урођени понос пастира, одрасли међу стоком чуваном од овчарских паса, на превојима непролазних путева начињених у каменитим шумама и стрмим литицама. Ипак су се ствари толико измениле да ратоборни брђани данас искрено жале те заблуде. . .» (!)

Један од највећих аустријских патриота овога века и њихов најзваничнији публициста *Теодор фон Сосновски* посветио је веома много пажње Бокељском устанку и биће више пута овде цитиран ([82]).

За Бокеље, специјално за Кривошије Теодор фон Сосновски каже да су опори, дивљи, без културе, да затим рекне: «Тек 1814. припавши Аустрији, али без икакве везе са овом, не само територијалне већ ни духовне, *они су на неки начин образовали једну минијатурну државицу као посебност, или су се бар у својим брдима осећали као неограничени господари земље.*

То самогосподство доведе их у сукоб са државним ауторитетом. Повод је дао Одбранбени закон, који је наложио општу војну обавезу свим држављанима Монархије. Док су се остали становници пространог царства добровољно покорили овом закону, становници среза Котор нису хтели о томе ништа да чују и позивали су се на стара права који су их ослобођали од војне службе иако су ова права узета била у обзир у Одбрандбеном закону. Јер је члан III тога Закона гласио: ‚Раније сасвим ослобођени од војне службе обавезници некадашњег округа Котора и загорја (континента) некадашњег округа Дубровника имаће своју војну обавезу да испуне само у домобранству'».

Писац се чуди како се Бокељи нису задовољили са оваквим привилегијама, које нису статуиране ни за какав други крај Монархије.

Руска историчарка В. Н. Кондраћева пише ту скоро, ослањајући се углавном на српске писце ([4], стр. 159): «Становништво Кривошија се увек разликовало (отличалос) од становника при-

морских појаса Боке својим патријархалним начином живота. Сви завојевачи су само номинално владали Кривошијама...»

Иста руска историчарка *Кондраћева* пише ([4], стр. 153) да су за млетачкога доба у Далмацији само плодна поља била у феудном поседу. «Већи део шума и пашњака налазио се у општинском власништву. Због тога такве општине, као што су биле Кривошије, нису никад биле у положају кметства...»

VIII. ПОБУНЕ БОКЕЉА

Бока је у прошлости била не само предео разних повластица већ и веома честих буна. То донекле стоји у вези, али не до краја. Ако се повластице угрозе или укину, народ се буни. Али се он буни и иначе. Српски народ свуда и веома често; Бока можда и овде предњачи. Сам предмет ове расправе је једна од тих буна у Боки.

О осталим не може се овде говорити подробно, јер нити је место погодно, нити је писац стручњак за те ствари. Досадашња излагања су углавном правна (правно-историјска) и писац се сматрао колико способним толико и обавезним да их претреса. Овде се ради о чистој историји, одн. о социјалној или чак ратној историји, за чије ће се расправљање наћи десетине погоднијих трудбеника од писца ових редова. Зато ће се те побуне овде само наговестити, набројити уз сумарна обавештења, позивајући се још више на друге писце него иначе. То треба расправљати за себе и једна докторска дисертација у том правцу дала би се оправдати и реалисати.

Овде се не може мимоићи једино указивање да Устанак од 1869, маколико специјалан, није био јединствен у историји Боке, да је то стара традиција и пракса Бокеља да се лате оружја ако сматрају да им се неправда чини.

I.

Интересантно да за време српске власти немамо података о бунама Бокеља. Можда нису забележене, а можда их заиста ни-

је ни било. Јер историјски подаци из тога доба нису сасвим оскудни и вероватно би били ти догађаји забележени, нарочито ако су имали више него сасвим локалан карактер. Под устанком одн. буном ми овде разумемо устанак против власти, против господара, газда. Не морају то бити увек државне власти, најмање централне, али морају бити владајући, они који силу имају и њу, према мишљењу народа, злоупотребљавају. Чим је српске власти нестало, историја бележи и буне у Боки. (Котор је био под Србијом до 1370.).

У издањима Академије наука СССР посвећеним Славистици, у једном од последњих томова описао је *Е. П. Наумов* «Народни устанак у граду Котору и Которској области 1380. г.» ([111]). За разлику од осталих приказа у тој збирци, овде, сасвим разумљиво, нема посебних података из руских архива и уопште руског извора. Он се ослања на јужнословенску литературу. Догађај је посматрао, опет сасвим јасно, са гледишта историјског материјализма. Зато закључује ([111], стр. 16) да није тачно гледиште досадашње науке да је тај устанак био «антивенецијански». «То не налази потврде у документима који постоје» из Архиве Дубровника и приказа Мавра Орбинија. Он каже: «Устанак 1380. г. био је покрет чисто социјалног карактера; циљ му је био свргнуће власти нобила (племића) и установљење плебејске владе у Котору. У том усnанку су суделовали, како се може судити по Историји М. Орбинија, не само нижи слојеви грађанства већ и сељаци из насеља которског округа».

Колико је тачно његово гледиште не улазимо, јер је овде главно утврдити да су се Бокељи бунили, да нису неправде ове или оне врсте лако подносили.

Да би читаоци могли о тој буни створити свој суд, мимо совјетског историчара, навешћемо неке податке из извора које је он црпео, бар једног од њих, и које је тумачио на свој начин. Ми ћемо, по својој увреженој пракси, цитирати дословно. Радило се о овоме: Незадовољан управом, которски пук је 1379. године прогнао из града чланове магистрата и већину племства. На челу побуне налазили су се пучани Медоје и Матеј. Изгнаници су се склонили у Дубровник. Али, побуна је убрзо окончана мирним путем, захваљујући интервенцији Дубровчана. Дубровчанин Мавро Орбин (умро 1611. године), који је 1601. објавио у Пезару на италијанском језику «Краљевство Словена» пише о то-

ме на 302 и 303 ([112]) страници своје историје следеће: «Дубровчани су се, наиме, бојали да се њихови поданици, поводећи се примером которског народа, не би одважили да приреде нешто слично свом магистрату». А затим, указујући на интервенцију Дубровника и угарског двора, у циљу угушења побуне и повратка изгнаног племства, завршава следећим речима: «После малог опирања, народ (тј. Которани) је пристао да учини оно што тражи од њега дубровачки поклисар, ако му пружи гарантију да убудуће неће имати због тога никакве непријатности. Поклисар је тада у име своје Републике дао тражену гаранцију, и тако се народ смирио». Дакле, изгнаници су се вратили, не предузимајући никакву одмазду против побуњеника.

II.

Под Млецима су најчешће и скоро перманентне биле буне Грбљана, махом уперене против њиховог феудалног господара, которске властеле романске крви и језика. Ниједан крај Боке није био толико ни тлачен као Грбаљ, што се може највише захвалити његовом жупном положају и близини Котора. Модерни бокељски историк Илија Синдик писао је у једној расправи после Другог светског рата, позивајући се на Статут Котора, главе 412-416, 418, 419, 424 ово ([113] стр. 159): «Стање Грбља под которском властелом било је строго феудално. Између 1306. и 1339. поделила је которска општина цео Грбаљ између своје властеле и неких грађана невластеоског порекла, тако да су доондашњи власници остали без земље или су задржани на њој као кметови. Чак је било наређено да у случају да Грбаљ и неки други крајеви који су били дати Которској општини од српских владара, буду одузети од њих или од неког великана, па опет враћени, кметови не смеју мењати господара, него морају остати на истом месту према првобитној подели».

Чак су и многе породице добиле имена по својим феудалним господарима, као људи који њима припадају. Бућин значи човек конта Буће, Микијељ човек конта Микели (Микелијев=Микијељ), Главати од породице Главати, несумњиво и Бубања, Батути итсл., све породице из Доњег, Котору ближег Грбља. (Разуме се, да су речи изокренуте и прилагођене српском језику, па

није увек лако утврдити порекло). Ови су примери само илустрације ради. Своја евентуална породична имена ти су људи морали да замене именима газда, као њихови glebae adscripti.

На страни 161 исте расправе ([113]) писао је Синдик даље: «Познавајући политички значај ове жупе, Млечани су водили понекад према Грбљанима политику попуштања и смиривања духова. Которани су, напротив, на Грбаљ увек гледали са свог уског гледишта. За њих је Грбаљ претстављао извор за подмиривање свакидашњих животних намирница, којима је Грбаљ увек снабдевао Котор. И због тога су Которани предлагали Млечанима да раоеле и истребе немирне Грбљане. (У Љубићевим Монументима има један акт у коме на млетачко-италијанском језику стоји да «треба искоренити тај рђав извор, да не би никад више имали разлога за побуну»). Млечани су заиста примењивали строге мере (вешања, спаљивања кућа, расељавања) али су се служили и другим средствима. Они су својим чиновницима саветовали да са Грбљанима поступају благо и пријатељски, да ови осете да су поданици млетачки а не слуге которске». (Чремошник, [114], Дукал стр. 142).

У другој књизи проф. Синдик пише ([22], стр. 40) да су «после буна у Грбљу у XV столећу млетачке власти прогањале побуњенике и они су морали напустити Грбаљ са породицама». Доказ колико су те буне биле Млечанима непријатне.

Па ипак су те буне биле необично честе, скоро у сталним, кратким интервалима су избијале. Сам Синдик, који је питање проучавао детаљно, пише ([113], стр. 160): «Грбаљске буне су биле 1421, 1433 и 1449, у првом реду против которске господе која је тлачила Грбљане. (Чремошник [114], Которски дукали 123, 131, 137, 139, 141, 143, 149, 151, 158, 172, 192-196).

На земљишта прогнаника, или самих побуњеника насртали су суседи и виа факти их заузимали. Тако је према которским изворима војвода Алтоман на протест млетачког дужда, одговорио 1435. године да не може спречити Његуше, поданике Гојчина Ђурашевића, да упадају на млетачко подручје у Боки и присвајају земљиште у *Грбљу, побуњеном против млетачке власти.* — У которским архивским изворима Алтоман се помиње као «magnificus vir Altomanus vaivoda in Genta pro illustrissimo domino despoto Rassie» (војвода Зете у име деспота Рашке).

Српски војвода Алтоман био је намесник Деспота Ђурђа Бранковића у Зети. Према Јиречку, седиште му је било у Бару (1426-1437), затим у Подгорици (1445-1452). Али, он је тешко одржавао Деспотову власт у приморју Зете.

И професор Историје у Београду Михаило Динић пише о Грбљанима ([115]), да су се они у више наврата бунили против которске властеле. «Резултат тога трвења је био да су Грбљани покушавали да се врате у састав српске државе док је ова постојала; по њеној пропасти предали су се Турцима, под чијом су влашћу остали равно 150 година (1497-1647)». Он износи документ за време последњег ратовања између деспота Ђурђа Бранковића и Млетака (1448-1453), кад су Грбљани учинили последње покушаје да спасу своја права поновним преласком под српску власт, што је 30 њихових вођа платило главом.

Док су становници Михољског збора били кметови превлачког манастира који није приказивао ни мали део такве окрутности као которска сињорија, Грбљане су Которани покушавали да сасвим потчине и ставе у своју службу. А ови се нису дали, дизали су се, бунили, па чак и Турцима прилазили.

Историк Илија Синцик је писао једном приликом ([33]): «Ако упоредимо становништво Грбља са становништвом остале Боке у XIV и XV веку, запазићемо велику разлику. Грбљани се буне, протествују, траже да им се дозволи држање зборова, док у осталој Боки ништа од свега тога нема.

У Немањићској држави су канда Грбљани били слободни себри, и они у борби против которске властеле стално наглашавају да они нису кметови которски већ становници Грбља (абитори де Цупа)...»

Најстрашнија је по својим санкцијама била тзв. Грбаљска буна 1452, кад су као њену последицу Млечани порушили велелепну базилику св. Арханђела Михаила на Превлаци, ранијем седишту зетских епископа и митрополита. Та буна је несумњиво захватала била и Михољски збор на чијој се територији налазила катедрала, али се према главном и најјачем учеснику звала «Грбаљска буна».

О том разарање Превлаке и њене катедрале народ је испрео басну, коју је и Љубиша описао («Проклети кам»). Данашња наука тврди поуздано да је тај акт одмазда Млечана на устанак Срба око Превлаке. Ево шта је о томе саопштио најмлађи бо-

кељски историк Максим Злоковић познатом великоцрногорском шовену Душану Костићу ([119]):

«Бахато држање млетачких феудалаца изазвало је у петнаестом вијеку три велике сељачке буне у Грбљу, и у петогодишњим борбама око угушивања побуне превлачки калуђери били су уз свој народ. Сам манастир, са својим кулама и зидинама, представљао је идеални центар из којег је била дириговaна устаничка акција, па су Млечићи — кивни на калуђере — једва чекали да их се ријеше. Опкољени устаници у трећем устанку нијесу имали куд одступити, већ су се повукли у зидине манастира одакле су давали снажан отпор — што је добродошло млетачким властима да једним потезом униште и побуњенике и манастир. С обе стране Превлаке доведоше флоту и данонoћним бомбардовањем сруше цркву и манастир, а послије ударе да систематски уклањају грбове, натписе, све што би подсјећало на сјај и велелепност богомоље. Ето, само је ово остало — ово тужно камење... Тако је, да знате, било и таква је (једним дијелом) историја Превлаке. Стварна историја...»

Несумњиво је Максим Злоковић говорио о богомољи православној *и* српској, о задужбини Немањића. Црногорски прозелит Душан Костић то је и овде, као на сто места досад, изоставио.

Да су се Грбљани највише бунили под Млецима о томе нема сумње. Али да су се они једини бунили, не би се могло рећи. Дизали су се и други, па чак и онда кад је Грбаљ потпао под Турке, па није могао да се диже против Млетака.

Бокељски историк Антун Дабиновић описује у једној студији немире и ратове у околини Боке за првих година Млетачке власти ([26]). Он говори о «бунтовним Луштичанима» (стр. 191), чиме свакако разуме и Кртољане, одн. све становнике полуострва Луштице. Он говори о «сигурном препаду са грбаљске стране» на Котор (стр. 192). Луштичани и Богдашићи су ускратили Которанима жетву (стр. 202). И после годину-две су «појединци из Грбља и остале которске околине показивали неку упорност према властели» (стр. 216). Па и неколико година доцније (1427. или 1428. писац је у том погледу јако непрецизан) «околина Котора је била у пламену. Повод је дало незадовољство Ђурашевића са скадарским уговором и незадовољство Грбљана са которском властелом. И једни и други устадоше сада против вр-

ховне власти... *Устанак је избио са таквом елементарном снагом, да се у првом тренутку могло мислити као да од скадарског уговора неће остати ни камена на камену»* (стр. 226). Страна 244: «У исто вријеме кад је Дубровник стекао јужну и сјеверну конаваоску жупу (1419. 1427)... пријетила је криза опстанку которске опћине *у вријеме велике сељачке буне Грбљана и Луштичана од 1448. до 1451...»*

Дон Павао Буторац, доцнији которски католички епископ писао је 1927. ([15], стр. 12): «Узбуна је Михољскога збора против которског племства поткрај млетачког господства проистекла из кметске тежње да заметне (!) насилничку руку господареву, у доба кад је повјетарац слободе са обала Сене стао да јаче титра изнад пригушених вапаја европског робља».

Овај поетски начин изражавања не казује много. Види се само да су се дигли («узбунили») становници Михољског збора, тј. углавном полуострва Луштице због економског притиска которског племства, да је то било при крају Млетачке републике а за време Француске револуције. Дакле свакако крајем XVIII века.

Говорећи о Грбљу за турског вакта у XVII веку босански историчар Хамид Хаџибегић пише генерално ([39], стр. 77): «Један од разних узрока сељачких буна на разним странама (мисли, свакако, Турске) био је начин прикупљања даћа» о коме говори у главном тексту (ово је речено у аднотацији). То су чинили тзв. закупци «који су убирали приходе царског хаса... Они су одлазили у Грбаљ с великом пратњом и тражили бесплатно храну за своје коње иако на то нису имали право». Ту он не описује какву буну грбаљску, али је можда било у мањим размерама или у зачецима, јер иначе не би ту говорио о овоме.

III.

Јасна је ствар да је највише буна било у интеррегнуму између млетачке и аустријске владавине, кад је Бока мењала господаре, а стварно и чврсто није припадала ниједном. И о томе је писано много. Овде ће се пренети само мали део тога. Јер сви ови догађаји осветљавају донекле и Бокељски одн. Кривошијски устанак од 1869, који је тема ове књиге.

Бокељски савремени историк Игњо Злоковић је ту скоро писао ([116], стр. 184): «Слободарски дух Бокеља био је будан за вријеме прве аустријске (1797-1806) и француске окупације (1807-1813) и прелазио је у отворене буне».

1797, поводом пада Млетачке републике, било је више устанака у Боки, које описује добротски свештеник и каноник дум Марко Ивановић ([117]). Он каже да су буне избиле по целој Боки «услед чега се *сва покрајина диже на оружје* и међусобно неповерење свуда завлада». То је трајало све до учвршћења аустријске власти. (Каноник Ивановић је писао, као и сви тадашњи католици бокељски, италијански; друкчије није умео).

У напред цитираном великом зборнику описа аустријских земаља ([81]) приказују се и прве године аустријске владавине у Боки, и сва малеза се изводи из «безмерних привилегија млетачког времена». Одмах затим стоји да је «енергична интервенција грофа Турна, који је у међувремену постао цивилни гувернер, беше у толико потребнија, *што је у Боки Которској стално врило и многи устанак је морао да сузбије оружаном силом* (als es in den Bocche die Cattaro fortwährend gährte und mancher Aufruhr mit Waffengewalt unterdrückt werden musste)».

Почетком XIX века бунили су се јако и дуго Грбљани, пуне две године. О томе пише бискуп Буторац на другом месту ([41], стр. 187): «Православни елеменат у Боки прешао је у формалну анархију, а та се у Грбљу претворила у отворену буну, која је потрајала двије године (1802-1804). Навикао на патријархалан, примитиван живот, противан новим захтјевима, углавном држан у кметској зависности од господе, осјетио се сад слободнији кад су попустиле узде власти и тражећи једнакост задре у стара земљишта и посједе которске властеле и других бокељских имућника».

Католици су се боље сналазили и мање бунили. То се још види из излагања непосредно за горњим: «Код католика, гдје се ипак осјећала ближом нова управа ради разлога вјерских и културних није незадовољство прешло мјеру. Елемената навикао стези, лако је подржавао мир...» ([41], стр. 187).

Мало подаље он се канда осврће на исту појаву или бар њен даљи развој. Буторац пише ([41], стр. 190): «Слична непокорност властима (као у Новској крајини) запажена је у Кртолима и Луштици, само што се овдје већ од двије године (од 1802), дакле у-

поредо са буном у сусједном Грбљу, нијесу покоравали капетану контрада а припојише и оток св. Габријела (Страдиоти) који се тад сматрао краљевским (државним власништвом). Новембра 1804. би послан по гувернеру Брадију пуковник Данезе са два државна брода да процјени штете на томе отоку од кртољских бунтовника...»

За Грбаљ каже Буторац да су «збачени стари сеоски кнезови који су намигивали Аустрији; нове изаберу на своју руку у противности са намјерама власти..., паче стари кнезови бише лишени и својих имања... Аустрија је слала у Боку изванредне комесаре да извиде нереде, извјесте и уреде... Али нерасположење у Грбљу није престајало...» ([41], стр. 191). Кад је аустријски гувернер Далмације и «Арбаније» (тј. Боке) Бранди дошао у Боку да доведе ствари у ред, био је «свечано дочекан од опћина осим Рисна... и Грбља, гдје ни истражна комисија није могла ништа, па је краљевски делегат (17. септембра 1804) предложио пријеки суд. Бради је предузео против бунтовника оружану акцију, пошто је довео у Боку два батаљона војника...» Устанак изгледа да је био угушен, јер су Грбљани били остављени себи: «Црногорци са околних висова, иако су договорили знакове за споразум, не уђу у акцију, него се идуће ноћи распрше».

Конте Трипун Смећа, савременик побуне, како каже Буторац ([41], стр. 193): «добар познавалац бокељског свијета, напомиње у својим успоменама да је буна у Грбљу била *привидно* угушена након двије године, а при томе су били укинути доживотни кнезови у Грбљу. Развој прилика у Боки кроз XIX вијек, за друге аустријске владавине, особито г. 1848. и за *вријеме кривошијских устанака,* кад су у превратничком покрету против Аустрије (сик!) Грбљани узели жива учешћа, дао је право Смећину суду».

Закључујући своја излагања о «Грбаљској буни» 1802-1804, дум Паво Буторац пише ([41], стр. 188): «Анархија у Боки досегла је не само онај степен до кога је била дошла након пропасти Млетачке републике (у мају 1797), него га је и прешла, барем с обзиром на трајање и средства која су се морала употребити за успоставу реда».

Описујући интеррегнум Боке после пада Млетачке републике католички свештеник Павле Пизани објавио је на француском ([28], стр. 108) да је 2. јуна 1804. писао Кавалко (Cavalccho) двор-

ском саветнику Мајилату (Maylath) о стању у Боки. Ова су ми оба имена непозната али мислим да је други претставник централне власти у Бечу, док би први био можда претставник локалне власти у Боки. Елем, он је писао (Кавалко Мајилату), о Боки и Бокељима: «Недисциплинарност и непослушност су развијени до те мере у овој земљи, да се без много енергије неће моћи осигурати јавни мир. *Већ две године су Кртоли и Луштица у отвореном револту...*» (Сад спомиње и друге српске општине, ниједну католичку). Он продужује: «Свуда су католици подложни и мирни, али Грци, занешени и подржавани од Црногораца, *налазе се у трајном стању револта (побуне)...*» Буне су, према Пизанију, биле правило и редовно стање тога доба. Не знам ко је био поп Пизани, али је очигледно био наклоњен Аустрији.

Ослањајући се угланом на Буторца, руска историчарка В. Кондраћева у опису Кривошијског устанка ([4], стр. 153) спомиње такође раније устанке, па каже: «У XIX веку особито је крупан био сељачки устанак 1802-1804. у општини Грбаљ (јужни део Котора). У тој општини од 20 села, сељаци су се побунили против кметске потчињености... У другим општинама Боке се такође заталасало. Било је много случајева непокоравања властима, напада на особито окрутне чиновнике. Специјално су се одликовали сталним врењем Кривошије и друге брдске општине Боке».

И друге општине одн. мање агломерације тражиле су признање старих повластица. Тако кад је тражено од Ораховца да се опет придружи општини Перашкој (1800) којој је вековима припадао, тада становници изјаве да ће се опет њој подврћи «ако им се признаду сва права и повластице из млетачког доба...» (Буторац, [41], стр. 193).

У борбама вођеним између сила на територији Боке крајем XVIII и почетком XIX века учествовали су и сами Бокељи. Они су се мање оружјем опирали Аустријанцима него Французима. У борби против ових они су помагали Русе и у присуству Руса видели своју заштиту. Борбе је већим делом описао доцнији владика Николај Велимировић у својој докторској тези на филозофском факултету у Берну 1910. ([120]). Борили су се храбро, па им је руски адмирал Сењавин октобра 1806 (?) (Велимировић увек наводи датуме без године!) упутио после истеривања Фран-

цуза Прокламацију која се чува у манастиру Савини и која почиње овако: «Војници, ви сте показали не само велику срчаност и велику храброст, већ сте се покоравали и свим заповестима као што треба и уопште понашали похвално. Дрскост непријатеља, који је покушао да заузме нашу земљу, кажњена је. Ради ваше устрајности запањен је непријатељ, који је изгубио толико људства, да није више смогао да скупи нове снаге и да започне нови рат. Поздрављајући вас као победнике захваљујем вам у исто време *да сте добро поступали са заробљеницима* и желим да хуманост и после тога не буде повређена. . .»

Бошко Стрика пише ([11e], стр. 261): «За читаво време млетачке управе поштовали су Млечићи све привилегије Паштровића, а кад је, након пада Млетачке републике (1787) прешао и паштровски крај заједно са осталом Далмацијом под аустријску власт, нису ни Аустријанци дирали у њихове повластице. Тек кад је Наполеон основао од освојених покрајина Илирију, наметнуо је Паштровићима данке и порезе, које они нису никада никоме плаћали. Иако ти порези нису били велики, *Паштровићи се године 1812. дигну на оружје да одбране своје привилегије и да протерају Французе из своје општине.* Француска влада пошаље голему војску која опколи са свих страна Паштровиће и спусти се у манастир Прасквицу, јер су Французи били дочули да се одне држе састанци и договори. . .» Ухваћени калуђери Димитрије, Љубиша и Петроније Миковић са тутором Марком Кентером буду у Будви осуђени на смрт и стрељани 4. јуна 1812.

Пјер Марж, сам Француз, описујући Боку почетком овог века, пуних сто година после француске окупације, писао је ([99], стр. 187): «*Французи,* који су имали у рукама Далмацију, *нису никад успели да потпуно потчине себи Боку;* они су били отворено омрзнути и били су у стању сталног непријатељства према њеним становницима».

Није чудо да су, како пише католички свештеник Пизани, описујући такође интеррегнум од млетачке до аустријске Боке, у илирским одредима француске војске били углавном хрватски и католички батаљони ([28]), јер се православним граничарима није веровало (исто се поновило, према самом Пизанију, кад су после дошли аустријски батаљони да заузму Боку; у њима су били махом Хрвати, што и други писци потврђују).

IV.

Кад је Аустрија дефинитивно заузела Боку и католичке општине потпуно прихватиле нови поредак, јављале су се у српским општинама чести немири, који су некад и у буне прелазили.

Те побуне Бокеља до 1869. ретко су некако везане за Кривошије, чак ни субсидијарно. Можда зато што њих нико није дирао. Били су најудаљенији од мора и најнеприступачнији властима било које владајуће државе, па их нису погађале мере које су ове државе наметале осталим становницима Боке. Центар побуне у првој половини XIX века био је скоро увек опет Грбаљ, мада није остајао осамљен. Кад се говори о бокељским побунама тога доба, мисли се првенствено на Грбаљ. Сад ћемо навести само неколико писаца који те буне спомињу. (Оне нису биле таквог домашаја и значаја, као напр. Буна 1869, да би се о њима студије писале).

У већ цитираној расправи ([116], стр. 185) писао је ту скоро Игњо Злоковић: «Бурна 1848. г. покренула је духове у Далмацији, *а у Боки одјекнула је у народном устанку у Грбљу...*»

Бошко Стрика, који је у описивању српских манастира у бившој Аустро-Ураској, дао и једну историју тих делова српске земље, пише у «Далматинским манастирима» ([118], стр. 181): «Против аустријске управе дигао се 1848. први устанак који је потрајао све до г. 1850. Повод томе устанку било је незадовољство са законом о кућарини и земљарини, који је био уведен 1840. О томе порезу нису хтели ништа да знају становници Грбља. *Године 1848,* пошаљу они у Беч једну претставку... Кад је та претставка остала без успеха, *побуне се становници Грбља и Кривошија. Тај је устанак Аустрија угушила тек 1850...»*

Да изнесемо како су ту буну претставила два-три страна писца, да бисмо завршили са стручним описом бокељских католика, који се нису бунили.

Цитирани чешки патриота, описујући Бокељски устанак 1869. непосредно пошто се збио ([86]), каже изос.: «Овога вијека су већ два устанка била у јужној Далмацији, један године 1814, а други 1848. Намјера тијех устанака било је уједињење са Црном Гором. Свакако је познато како Црна Гора жуди за пристаништем на Јадранском мору, и како би јој за тај посао најљепше

приликовао залив Которски, који би уједно и Црној Гори знатно увећао важност».

У водећем часопису за иностранство немачког језика ([121], стр. 241) пише под непотпуним именом Г. фон Н. 1852. ово:

«Да и под немачком влашћу има једна земља где је цео свет наоружан, где је оружје главни украс мушкараца и где је крвна освета уобичајена, тешко је поверовати, па ипак то је случај у Далмацији, нарочито у њеном најјужнијем делу, у округу Котор. То је свакако сувише пало у очи првим немачким чиновницима који су овде послати били, и они су сматрали нарочитом чашћу да то наоружање укину. Но то није било могуће извршити без проливања крви и највећих устанака. Стари цар Франц то реши са својим здравим људским умом на тај начин, да он не може толико војника скупити да би задржао нападе наоружаних Турака из суседства против ненаоружаних својих граничних поданика, и да, према томе, њима треба оставити оружје. Тако је народ остао ратоборан, он је врло храбар, и што се обичава звати ,стари витешки дух', то се још увек може наћи код бокељских сељака. Сви су Славени, али указују поштовање вишем образовању... Прошле године су били подбодени да не плаћају порез, нарочито у пределу између Котора и Будве. Онда је... генерал Мамула послат са једном дивизијом од 8.000 људи и једном ратном лађом коме је успело да васпостави потпун мир у овом округу који граничи са Албанијом, Црном Гором и Херцеговином... Овај генерал, родом из Хрватске, говори језик народа *и припада, као већина* (бокељског) *народа источној цркви...*»

У исто време је немачки писац Наигебауер писао у једном повећем делу о Јужним Словенима ([123]) (није немогуће да је то исто лице, мада се, у часопису означује као Г. и фон, а у књизи И. Г. без фона):

«...Кад су, у следству општег покрета 1848, Бокељи одбили да плаћају порез, и против тога су морале бити предузете мере принуде, Бокељи су се одупрли у кланцима између Котора и Будве, и одма им у знатном броју притекоше у помоћ Црногорци, тако да је батаљон послат због екзекуције био потучен. Од тада је которски гарнизон, који се обично састојао од три чете, повећао на три батаљона, и једна сила од 9.000 војника под гене-

ралом Мамулом решила је задатак да Бокељима одузме склоност да Црногорце у помоћ позивају».

Детаљно су писала о тој буни Грбљана 1848. два католичка свештеника из Боке: дон Паво Буторац, доцнији бискуп которски ([70]), и дон Нико Луковић, садашњи каноник которски ([124]).

Буторац, говорећи о општем метежу и немирима Боке «бурне» 1848, године, каже ([70], стр. 145): «Свакако је најјаче револуционарно вријење избило у Грбљу, док није прешло и у отворен револт... Почевши од прољећа отпор је према власти у Грбљу узео маха. Сељаци отказују послух редовитим властима и неће да плаћају порез. Ускраћују слободу пролаза преко свога подручја војничким јединицама, поштарима, државним чиновницима и другим пролазницима. Паче одвоје се од Котора и у судовању и заснују засебне народне судове, који су себи присвојили компетенцију у грађанским и казненим судовима. Али су такве аномалије избиле и другдје по Боки: непослух и отпор према власти и самовољно уредовање народних судова, који се немају истоветити са помиридбеним судовима (добрих људи), какви су били у Боки у пракси од старих времена. Аустрија је дакако овакве народне судове сматрала за абузивне и опречне начелима свога законодавства. Окружни је поглавар Гриц управио Грбљанима позив да се покоре, али узалуд... Напокон дође до оружаног револта (26. и 27. септембра)... У намјери да се избјегну сукоби, поглавар позове предасе главаре да им објасни сврху експедиције. Али се они не одазову, него се сељаци скупа са Црногорцима, који им прискоче у помоћ, одупру оружјем у руци... Напокон дође до споразума између побуњеника и претставника власти...»

Ми не можемо то све овде детаљно преносити. Доста је било пренети из католичког извора. Буторац је свој рад базирао углавном на актима (Перашког архива) да су се Грбљани били «банчили», формално отцепили од аустријске царевине и створили као једну засебну државу, да су се дигли на оружје кад им је то оспорено, итд. Ствар је изглађена пре споразумом него капитулацијом. 1848. може се у многоме сматрати претечом 1869. а доказом увек бунтовним и револуционарним духом Бокеља који не трпе круту и окрутну власт.

Бан Јелачић, који је већ сматрао и Далмацију и целу Боку својим «подручјем» послао је 1. априла 1849. из Пеште Проглас

Которанима у коме изос. стоји ([122], стр. 279): «Са жалошћу сам разумио како неки, којих је надам се мали број, у Боки Которској сваковрсним цара, вјеру, поглаваре и мир нарушавајућим говорењем и чињењем славно име славенско, којим се Србљи и Хрвати диче, вријеђају, себи част не чине, а мени млогим бригама и тешкобама оптерећеним бреме срца повекшавају. Знам да су млоге биједе које вас тару. Али вјерујте, законитим путем и повјерењем к поглаварству прије ће им се лијек доприниjети него својевољним приступљењима. . .»

Бан Јелачић се жали љуто у једном писму и владици Његошу 1. априла 1849. (послатом из Пеште) о «неугодностима политичког живота међу Славенима наше царевине», па додаје: «Амо спадају и нереди који се догодише у Котору», и моли Владику за интервенцију ([122], стр. 280). (Нереди су уствари били у Боки Которској, што бан брка; у самом Котору није било нереда никад).

Ђуро Суботић ([72], стр. 11) своди све бокељске устанке под Аустријом на протесте због непоштовања привилегија. Он пише: «Преузимањем власти над Боком Аустрија је свечано обећала да ће поштовати старе бокељске повластице. Непоштовање ових повластица од стране Аустрије проузроковало је побуну године 1846. Исто је тако прошао покушај да се уведе порез 1854».

Ђуро Суботић оперише овде са две нове године устанка (уколико се, бар код прве, не ради о штампарској грешки). Али то није сад битно: важно је да он своди све устанке, подразумевајући и Кривошијски од 1869, на вређање привилегија Бокеља. Јер је то штампано 1934, у краљевској Југославији. Доцније, под комунистиччком Југославијом, он налази и економске моменте у изазивању Кривошијског устанка ([125]), што смо му ми замерили у првом издању ове књиге ([1], стр. 11 у аднотацији), не знајући за његов ранији опис Устанка у «Новој Европи» ([72]).

Познати бокељски и опште српски публициста (на немачком језику) Шпиридон Гопчевић је писао баш у приказу Првог бо кешког устанка ([11]) да је Аустрија више пута покушавала да погази привилегије Бокеља, и да су за то настале побуне 1848, 1849 и 1851.

Руска историчарка Кордаћева пише ([4], стр. 152): «Становништво Боке се налазило у стању сталне борбе против месних земљовласника, против патрицијата градова и аустријских чинов-

ника; оно се више него једанпут дизало против аустријске владавине».

Разуме се да се не могу узроци свих тих многобројних буна, извршених у разним вековима, под разним владавинама, свести све на исти именитељ.

Несумњива је ствар да је извесни притисак увек производ буне, али тај притисак није био увек исте врсте и истог интензитета. У раније време је тај притисак био углавном економски и социјално-економски. Не може се порећи да су и верски моменти играли извесну улогу; национални само доцније. Тако нпр. више је имао српско-национални карактер устанак Кривошија од 1882. него од 1869. Али су се увек бунили православни Бокељи никад католици, увек Срби а не други. Можда су они и више тлачени. Но неспорно је и атавистички дух револта ту долазио до изражаја. Срби не трпе јарам и неправду.

Чисто приморске агломерације нису се буниле скоро никад (а оне су биле махом католичке), али су се дизале на устанак агломерације недалеко од мора. Тако нпр. Грбаљ. Ранији устанци Кривошија верно су забележени. Јер су они такорећи били ван домака туђинске власти, па над њима није било насиља. Није се нико бунио што је сиромашан и што нема, већ што су његову муку хтели други да користе. Код Кривошија није био тај случај. Били су удаљени од сваке власти (та удаљеност се не мора и не може рачунати километрима ваздушне линије, већ доступности), а затим нису ништа ни имали. Напослетку, они су били на самој граници, у брдима, у планинама, на беспућу. Живели су од пљачке у турским пределима.

V.

И кад се нису дизали Бокељи на устанак, они су увек нашли прилике да учествују у борбама и да свој витешки и борбени дух одрже и развију. То не спада у овај одељак, али се мора само споменути. Бокељи под Млецима су стално ратовали са Турцима у пределима данашње северне Боке. У томе су се нарочито истицали Пераштани. Они су, истина, највећим делом католици мада српског (црногорског порекла) и зато су радо служили на млетачким лађама. Показали су каткад дивовско јунаштво.

Милорад Медаковић, Личанин (1824-1897), који је највише писао о приликама у Црној Гори, казао је у књизи «Хришћани на Балкану» ([126], стр. 8) и ово: «Срби у Боци которској имаху непрестано боја са Турцима, а кад се кренуше Турци из Рисна, натискоше се наши људи за њима, те побише 200 и заробише 80 људи, а све што су Турци имали пограбе наши...»

У Боки је био извесно време центар хајдучије не само Јадрана, већ целог југозапада српских насеља. Они су водили перманентну борбу и са Турцима и са домаћим крвопијама.

Најзад су Бокељи ишли стално у помоћ суседним Црногорцима у њиховим бојевима против Турака, и суседним Херцеговцима у њиховим дизањима против турске власти, тако да време потпуног мира није никад скоро било. Њихово оружје није рђало.

За време пре Кривошијског устанка пише руска историчарка В. Н. Кордаћева да су већ посредње аустријске акције «изазивале саосећај Бокеза према устаницима против турског ига у Херцеговини и помоћ коју су Бокези указивали херцеговачким устаницима. Бокешки горштаци борили су се у одредима Луке Вукаловића. Бокези су такође указивали подршку Црногорцима у њиховим борбама против Турака. У помоћ Црногорцима нису ишли само бокељски горштаци, већ и становници приморских појасева Боке. О томе су допирали гласови до Беча». Кондраћева ово износи према подацима у руским архивима из године 1861. и 1862. ([4], стр. 157) и очигледно то доводи у везу са Првим бокељским устанком.

IX. ГЕОГРАФСКИ, КАРАКТЕРОЛОШКИ И СЛИЧНИ ПОДАЦИ О БУНТОВНИЦИМА

Ми смо у ранијим одељцима подробно описали «правне» и политичке прилике крајева где је Устанак 1869. букнуо. Овде треба читаоцу пружити могућност да сазна где се то збило и како су живели итд. При томе би се могло говорити или о Боки као целини или само о крајевима где су борбе заиста вођене. Ми смо о целој Боки дали доста података а намеравамо и више (види књигу под бројем [12]). Овде ћемо пренети само оно што су други

писци казали у вези са Устанком 1869, где су они о томе информисали своје читаоце било у то доба или доцније. Тако ће материја бити тесније повезана са Устанком и спадати више у тему излагања. Неки су подаци дати поводом Другог кривошијског устанка који је био 12-13 година доцније и приказана слика мало се разликује од првобитне. При излагању нећемо гледати на датуме дела из којих преносимо већ више на један логични ред, почињући са најинтересантнијим и најосновнијим.

I.

Поводом Другог кривошијског устанка дао је и познати приказивач српске историје под Маџарима *Ј. Х. Швикер,* професор немачког језика у Пешти, један опсежан приказ «Предела Котора» у ревији за Географију и Статистику, која је била доста близу бечких и пештанских владајућих кругова ([83]).

У почетку већ указује на Кривошије: «Кривошије и њени јогунасти становници, непријатељи културе, данас су у свачијим устима...» Али према писцу људи сасвим мало знају о њима и његова ће бити улога да их инструише.

Подаље каже: «Наши јуначки војници су за време садашњег устанка у Кривошијама и у Херцеговини довољно упознали опаке стране овог ,аустријског Кавказа'...»

Швикер описује физичко-географске особине Боке, нарочито Кривошија, истичући слабе путеве, који су само за пешаке и мазге погодни, па онда наставља: «Ова неприступачност земље, која је и Црној Гори својствена, може се такође великим делом додати пркосном смислу за слободу, непослушности и необузданој љубави за слободу њених становника. Ти тешки комуникациони односи... довољно објашњавају *како је шачица наоружаних успела да пружи отпор хиљадама војника».*

«Од Мира на Кнежлазу је свакако много учињено да се у Которском пределу побољшају комуникациони односи».

На почетку другог дела ([83], стр. 458) пише професор Швикер како је Бока засута аустријским утврђењима, да наставља: «Потреба за тако многобројним утврђењима на тако ограниченом простору условљена је делом природним склопом земљишта, а делом непослушном природом њених (бокешких) становника и

непоузданошћу њених суседа. Као што је пре наведено, словенско становништво у Боки припада без изузетка српском племену...» То се мора изнети и у оригиналу: Wie wir schon früher angeführt, gehört die slavische Bevölkerung in den Bocche di Cattaro ausnahmlos dem serbischen Stamme an.

Страна 461: «Уопште овај народ обележава извесна уздржана озбиљност, природно достојанство. Високе мршаве прилике мушкараца крећу се са спретношћу и обдарени су једнако оштрим чулима као и снагом издржљивости. Сточарство, мало пољопривреда, али више од свега бој, лов, пљачка, сачињавају животну садржину ових полудивљих синова брда. *Борба, то је њихов елемент, оружје неодољиви пратилац.* Сем пушке, има прави Бокез из Кривошија, са Убала, из Браића, Паштровића итд. увек уза се цео арсенал пиштоља, кама, ханџара. Али оружје није само горди урес слободног човека, него је овом дивљем народу, *код кога рат у малом никад не престаје,* жива потреба. Од људи овог кова тражити да преда оружје, значило би да их својим исто тако пљачкашким суседима предају без одбране. На то они неће никад добре воље пристати. Кад су се изасланици Кривошија (1869) претставили которском поглавару Францу да би се предали, овај рече: , Ето видите да нисте имали право и хоћете да напустите ваш отпор'. — ,Да, господине, ми признајемо да смо у заблуди и хоћемо цару, који је наш премилостиви господар, да се послушно покоримо'. — ,Значи да ћете добровољно да положите и предате оружје?' — ,Што, господине, да наше оружје предамо?! Само нама мртвима можете га одузети'. — Тиме су преговори завршени и устанак је продужен.

Кривошијанин треба оружје и за његову личну одбрану; јер, као на Корзици, тако живи и код овог народа, једнако као и код црногорско-херцеговачких сродника, старо правило крвне освете...»

«Уосталом су људи и ђетићи између себе мирољубиви и дружељубиви; просте туче и грдње се не јављају. Велико поштовање код овог народа ужива старост. Чим старији говори, млађи ћути и не пада му на памет да овоме (старијем) упадне у реч. И што ти људи говоре, то има логике, то тачно, у својој простоти, погађа ствар. Лепа и ласкава реч поколеба га и запрепасти, али претња га не престраши. То би био израз страха и слабости...»

«Према свим странцима, нарочито према својој влади, Кривошијанин је пун неповерења и увек се боји да се не ради о његовом искоришћавању».

«Заједница Бокеза је неприкосновена и тесна; међусобна помоћ у опасности и тескоби важи као главна дужност сродства...» Спомиње колаборацију са Црногорцима.

«Црногорски кназ Никола је могао у своје време да са своје стране пружи заиста најбоља и најискренија обећања да он и његов народ неће у Кривошијском устанку имати никаквог учешћа (као и у Херцеговачком) и да ће он задржавати свако учешће својих људи; он није у стању да испуни своје обећање, сам озбиљан покушај у том правцу довео би њега у опасност. . .»

Писац описује како се споразумевају Кривошијани на удаљинама. «Често продире одужени зов кроз камену пустињу, он одјекује од брда до брда, од колибе до колибе, и тако у најкраће време споразумеју се на најудаљенијим просторима. За сваку врсту саопштења има зов други карактер; друкчије звучи кад сусед тражи залуталу козу, друкчије кад објављује поздрав дана, друкчије кад се приближује непријатељ. Од детињства је тај свет научен да слуша те позиве и зато они никад не промаше. Па и сама чула овог природног човека су чудновато фино организована и имају оштрину која је нама културним људима потпуно непозната.

Где цивилизован човек једва неки звук разликује, ту Кривошијанин разуме јасно речи. Ако образовано лице успе у даљини да једва спази какав предмет, Кривошијанин сместа утврди да ли је то човек или жена, шта се то креће на литици итсл. Аустро-угарске трупе су и 1869. као и при последњем устанку, више пута у том погледу учиниле најнепријатнија искуства. При томе овај народ разуме одлично службу шпионирања; жене чине и ту нешто ванредно. Ништа мање не показује лукавство и претвореност која се не би очекивала од «обичног сина природе». Човек који је мало пре из заседе пуцао на војничку патролу, долази после неколико минута са друге стране као какав мирни путник и понизно жели добар дан другу војника кога је убио. Своју пушку је у међувремену сакрио у једној од безбројних пећина и усекотина брега. Жене које своју бедну робу на пазару продају за скуп новац врше у исто време најпрепредениjу шпијунажу. И нема издајника међу тим људима; он би био

изгубљен без спасења. Али ,јунаку' не смета ништа нити му углед смањује ако у тобожњој покорности прими од царских власти добар новац за своју лојалност. Зна се да ће он своје људе обавестити чим се нешто предузме против њих.

Да овај народ не оскудева у природној обдарености, показују већ саопштене карактерне црте. Али има и још доказа о томе. Овај народ је богат у племенитом песништву, које једнако узноси јунаштва ратника као што на чулно нежан начин пева вечиту песму љубави. Вук Караџић, српски научник, затим Сима Милутиновић и други сакупили су ове песме и највећи део њих превели на немачки... Јуначке песме су исте у целом српском народу; оне вазносе српске владаре, нарочито силног цар Душана, славе полумистичног Краљевића Марка, и оплакују пропаст Српског царства на крвавом Косову Пољу (15. јуна 1389). Овај дан, Видовдан, тј. дан Светог Вида, и до данас се слави као национални дан жалости свуда код Срба. Сећање на подвиге отаца, као и (других) јунака и сокола, одржава се у садашњости будно од стране рапсода, који на вашарима, црквеним светковинама и при осталим приликама износе своје песме уз пратњу жичаног инструмента званог Гусла и сакупљају увек пажљиви круг слушача... Да се у последње време приговара Србима да нису ни раније ни данас имали културу, то стоји у супротности са историјском истином».

И писац сад указује, увек у вези са Боком и Кривошијанима, како су Срби имали државне установе у средњем веку, Душанов Законик, карактеристично устројство племена, литерарне продукте Дубровачке школе, онда нарочито устројство националне Цркве итд., што «све доказује један значајан степен културе, која чак ни кроз 500 година владавине Турака није сасвим избрисана».

II.

У књизи аустријског Војног архива у којој се описује II кривошијски и херцеговачки устанак каже се за Кривошијане да су «по народности истог стабла као и Херцеговци» ([61], стр. 28), па и што се «народног карактера тиче, важи углавном оно што је речено о Херцеговцима». Пише да су из заседе «дрски», док у о-

твореном боју «уступају непријатељу који је неустрашив и енергично наступа», да онда стоји следеће: «Ипак они показују према регуларним трупама значајна преимућства, која их овима чине опасним. Ту спада, поред њихове скромности у прохтевима, њиховог познавања терена и одличног инстумента чула, што им све уопште у боју а нарочито у својству стрелаца добро долази, још и крајње практично одевање, које доприноси да се већ на средњој удаљености не могу више да разликују од стена које их окружују а у исто време повећава њихову покретност. У овој тачки њима није ни најмање дорастао ниједан противник из других предела, јер ниједан други брдски народ не може да се упореди са њима у сналажењу на терену који је немогуће описати, који тера спрдњу свим регуламa, свакој претстави масе камењара (литица, стена) које се збркано заједно држе.

Дугачког еластичног корака, које их у њиховим меким опанцима чува од сваког склизања, корачајући са једне ивице, са једне чуке на другу, скачући смелим корацима час горе час доле, десно и лево, пређе Кривошијанин — права брдска кавалерија — у мало минута као лавина пут који превали за један сат тешко оптерећен војник, увек у бризи и опасности да својим дебелим потплатама које се не угибају, склизне, да сломи ногу, дижући сад колено до браде, одмах затим принуђен да учини корак до метра дубине, стално се пењући на терену који не може да сагледа, опкољен свуда блоковима стена, ступова, шиљака, гротла и рупа...»

У основној заповести главног команданта аустро-угарских трупа против Кривошијских устанака из 1881/2, фелдмаршаллајтанта барона Јовановића, датираног у Дубровнику 14. фебруара 1882, он команданте дивизија и бригада изос. упозорава и на ово: «Познато је да инсургенти (устаници) обичавају да избегну веће непријатељске силе. Исто тако је познато да услед њихове многоструке везе са становништвом и познавања терена дознају унапред за све операције спремане против њих и издалека захваћене...» Зато, каже даље у бефелу, не могу да се пронађу ребели кад се стигне на место одакле су дали отпор.

Говорећи о војничким способностима Кривошијана, аустријски ђштб. капетан Чешка каже: «Њихова скромност живота, тачно познавање терена, практична ношња која чини да се они већ на средњим раздаљинама не могу више распознавати у те-

рену који их окружује, њихова окретност која на мачке потсећа, којом се крећу по том тешком терену, који личи на једну масу збркано повезаних стена, све то чини да они располажу знатним предностима према регуларним трупама...» ([132]).

Говорећи о Другом Кривошијском устанку 1881, кап. Чешка говори «брдском народу Боке који у ратним стварима оштро (јасно) гледа...» ([132], стр. 3).

Један чешки патриота, који није смео да се потпише, издао је као очевидац приказ Бокељског устанка 1869. У њему ([86]) овако каже за Србе Далматинце и Бокеље (јер је Бока била у административном склопу Далмације) а мислећи првенствено на Кривошијане: «Далматински планинци су прави горски Бедуини, онако *исто убојити као окорели синови јужног неба, ватрени и неодступни* (Бокељи, ЛМК). Од малена привикли на оружје, и не иду никад без пушке, пиштоља и великог ножа: почесто се виде и жене оружане. Крупна стаса, они су очврсли од сунца, вјетра, снијега и голога камења на коме од малена спавају као на мекој постељи; зима и жеђ су им добро знани гости. Убојитост и постојанство сисају с материнским млијеком, а њихова је једина образованост јуначке пјесме о љутом српском ратовању са Турцима».

У опису Далмације од А. Штајницера, који је изашао у колекцији «Монографије за познавање света» између два рата ([85]) ево шта се на страни 34 саопштава о Кривошијама и њиховом устанку: «Пастирски свет, чије козе и овце траже оскудну храну у овој пустоши Крша, већ је од природе одгојен до беспримерног задовољства са најмањим и очеличен, но упркос сиромаштва код њега се *налази необуздан понос, нагон за слободом и љубав према домовини.* То су били и разлози зашто су Кривошије године 1869/70 и 1882/83 постале средиште устаничког покрета. Иако је аустријска влада ослободила била од службе у стајаћој војсци обавезнике из предела Боке и само им наложила службу у ландверу, Бокељи су се опирали свакој војној служби, и *у Кривошијама је дошло до тешких бојева, који су за аустријске трупе били махом безуспешни.* Кад је после окупације Босне и Херцеговине влада ипак 1881. одлучила да прибегне рекрутацији обвезника за ландвер, устанак се понова разпламсао и принудио напослетку владу да чува свој ауторитет...»

Споменућемо, међу страним писцима и једног хрватског с краја прошлог века, Ивана Јемершића, који Боку сматра хрватском, но ипак зато о Кривошијама пише ([87], стр. 103): «Ту су и Кривошије гудурасти крај (?!), на којем живи народ јак и ратоборан, док нада све љуби слободу своју».

III.

Видећемо сад из једног млетачког документа од века и четврт раније да су их и они тамо таксирали и да се ови нису вековима мењали. Да су се Аустријанци ослањали на Млечане или да су знали за њихове релације (реферате) били би канда обазривији према Кривошијама испочетка.

У писму главног провидура далматинског Балбија своме наследнику Франћеску Гримони, од 25. новембра 1753, овај се јада нарочито на Кривошије и Леденице, предлажући да се ту постави «милиција под командом Сената кад то дозволи време и не спречавају снегови, као што је то у зиму...» ([56], стр. 71). Мало доцније, 19. децембра 1753, которски провидур се понова жали Сенату на поданике Кривошија и Леденице, «смештених у безданима брдских планина, у сродству и пореклу црногорском, више тегобни (дрски) него бројни, притешњени бедом морају своје мученичко снабдевање да одржавају честим јавним ремећењем културе турских земаља, које држе као кметови или најамници...» ([56], стр. 72). Суперинтендант из Котора Стефан Враћен описује појединачно становнике свих крајева Боке ([56], стр. 74) и том приликом каже за Кривошије и Леденице да су «покварени сталним отимачинама од граничара дубровачких и турских. Нема наде да се поправе... Кривошијани су пореклом Црногорци. Настањени су међу стрмим и страшним брдима...»

IV.

После Устанка од 1869, и још више после Другог Кривошијског устанка, о Кривошијама су почели да износе податке и велике светске енциклопедије одн. лексикони, општи и војнички.

(После Другог устанка више зато што се то име обновило и постало још више предмет светског интересовања).

Прво ћемо навести шта пишу руски лексикони пре «Октобарске револуције». У општем Енциклопедијском речнику, тому изашлом 1895. ([88]) стоји под речју «Кривошије»: «Као сва црногорска племена српског корена, прославиле се 1869. својом непобедљивом упорношћу (своею несокрушимою твердостью) у борби са аустријском војском».

У тому X, изашлом две године раније, под речју «Далмација» стоји ([89]): «1869. године покушај аустријске владе да у Далмацији заведе општу војну обавезу и одузме оружје месном становништву изазвала је озбиљан устанак у Которском округу и у Кривошијама».

Друго издање тога Речника, без навода године (можда је из почетка овог века) под речју Далмација има исти став док за Кривошије стоји ([90]): «Житељи Кривошија, српско племе, дуго је одржало своју независност против Аустријанаца, не желећи увести војну покорност. Његови устанци су били угушени (подавлены) после вишегодишње борбе (1869-1882)».

У водећем немачком Мајеровом лексикону с краја прошлог века било је речи и о Кривошијама, што никако не би стојало то да није било устанака (јер о другим много већим и значајнијим насељима Боке и околине није тамо било ни помена). Тамо је стајало ([91]) под речју Кривошије: «Становници, Кривошијани (1880. године 2.726 душа), словенске (српске) народности и грчко-источне вере сасвим су са малим задовољни... Они су високог раста, снажни и полудивљи (крвна освета), непослушни (непокорни властима), симпатишу са Црном Гором и два пута су са оружјем у руци устали против њиховог уврштења у домобранство: 1869. и ту скоро 1882. (они су били и за време млетачке владавине ослобођени служења војске). После сузбијања Устанка од 1882. многи су становници Кривошија ове напустили и прешли у Црну Гору...»

У немачкој војној енциклопедији изашлој 1913. има речи и с Кривошијским устанцима, шта ће се мало доцније пренети ([92]). У општем делу, под речју Кривошије (по алфабетском реду) стоји после описа земљишта и географских особина још и ово: *«Становништво овог предела састоји се од Срба и настањује малобројна и сиромашна села, од којих су најважнија Црквице,*

Леденице и Драгаљ. Кад је аустро-угарска влада намеравала, 1868, да уведе општу војну обавезу, *букну устанак, који је напослетку завршен миром у Кнезлазу.* 1881. дође опет, из истих разлога, до побуне, која пређе и на Херцеговинну, и која од стране аустро-угарских трупа би савладана у више бојева».

У једном од најновијих описа Југославије (као упутства страним посетиоцима) на енглеском језику, у немачком преводу ([94]) стоји: «У Кривошијама чувају стоку преко лета жилави, опаљени временом чобани оваца. Овде већ столећима време као да мирно стоји. Сигурно постоји нека веза између ових људи и полулегендарних пастирских краљева средњег века. Свакако они (Кривошијани) имају у свом држању и у мимици још увек нечега управо краљевског». Да се то дандањи каже о једном народу, велика је реткост, нарочито од Енглеза (или Американаца, ја не знам одакле је писац).

V.

Кривошије су и историјско-географски и етнички припадале Херцеговини, једнако као суседно Грахово, као Бањани, као Никшићи и Рисан испод њих. У својој «Хисторији Босне» ([97]) пише Владимир Ћоровић да је већ при оснивању посебне Херцегове државе средином XV века она «обухватала област Кривошија и Рисан», па је тако остало све до средине XVII (под Турском).

И познати мађарски балканолог Талоци Лајош наводи «топографске податке (Херцеговине) у исправи од 1454.» ([98], стр. 167). Ту спадају Рисан и Херцегнови, а у једној исправи 1448. и Крушевица. Све то обухвата и Кривошије.

Најпознатији српски етнограф проф. Јован Ердељановић је писао ([96], стр. 57): «Северна Бока с Новим и Рисном била је у јачим везама са Херцеговином (него са Црном Гором). Она је за време политички припадала Требињу а у црквеном погледу стојала под хумским епископом, па се та црквена веза са Херцеговином наставила и под турском владом све до пред крај XVII века. Али у политичком погледу је и северна Бока већ од средине XVII века била непрекидно у заједници с осталом Боком».

На страни 44 пише Ердељановић ([96]): «За Кривошије најпре је рекао Милаковић да су оне ,све сами ускоци из Херцеговине', па је после, бесумње по њему те исте речи поновио и Г. Николајевић, а вероватно да је и Вук под утицајем истих писаца да су Кривошијани ,понајвише ускоци из Херцеговине и четују кашто по Херцеговини као и Црногорци'...» Ердељановић наводи где је то писано, али он оповргава и мисли да су Кривошијани већином из Црне Горе. Његове су конјектуре скроз неубедљиве. За нас је то индиферентно: главно је да су они српског порекла било из Херцеговине или одакле било друго.

VI.

Пошто смо изнели карактеорологију и етнографију Боке и специјално Кривошија, изнећемо и неке чисто географске, а потом и статистичке податке, мада се то у извесној мери дотицало и у претходним излагањима, која се нису могла сасвим ломити.

У анонимној књизи чешког писца коју је превео Стојан Новаковић ([86]), стоји на страни 8: «Због важности које су некоје стране Боке Которске добиле у устанку, неће бити спутно да овдје обиљежимо те некоје стране, а нарочито околину Драгаљску.

На страни Боке Которске што је сјеверо-западно од Котора и што се граничи сјеверно Црном Гором налазе се *Кривошије*. Из Рисна иде извијуган пут уза страну, одакле се може прегледати прекрасна удолица Боке Которске с хиљадама главица и дивних заливака, којима се по бријегу налазе дивотне бијеле куће усред зелених шумарака и наранџаних садова.

По сахата хода од тога виса налазе се Кривошије, а прво мјесто у коме се доспијева зове се Кнезлаз. Украј пута су само двије куће, а неколико их подаље у пољима. Један сат одатле је војничка стражара Црквице, доста удесна и на лијепу мјесту кућа спрам пута на маленоме брежуљку.

Код Црквица се пут успиње на највећи вис, па се одатле спушта на Драгаљску висораван... Вис на коме је тврдињица Драгаљ има 1200 стопа над морем... Драгаљ је мало сеоце у коме има до 15 кућа растурених испод сјеверне стране планина. Свака

кућа има своју њиву... Тврдињица стоји насред ширине цијелог виса и влада западном страном његовом и оним крајем куд иде тјеснацом пут на Грахово...»

И данас су Кривошије најзапуштенији крај јадранског Приморја уопште. Док се у Титограду праве најлуксузнији хотели Југославије, док се кроз целу Црну Гору уводи европски комфор, ево шта пише ових дана један екстремно црногорски новинар и прозелита, «занијекач» Срба у Боки Душан Костић ([127]): «Идемо у Кривошије, то је сред кршевите висоравни, у брдима, у продолима, онамо изнад Рисна. Али стићи тамо — прави је путешествени подвиг; кажу: најбоље је сјести у државна кола, па како им буде. Јер друм је царски, ћесарски, из деветсто осме, то јест из доба Аустрије — дакле сав похабан и разрован, као нико његов. Одавно и као са неким инатом дигли су руке од њега, премда се ипак мора њиме: он је једина и најкраћа веза са морем Кривошија и Грахова, Бањана и Никшића. ,Прије годину дана', јада се мој сапутник из Кривошија, ,прије годину, велим, ни путара није било на овом јадном друму, јербо их је предузеће за путеве све пребацило даље у Боку — сад их је, истинабог, вратило, али из оног непрохода...' Човјек из Кривошија и због другога је запапричен:

«,Криво је нама, Кривошијанима, за двије руке! Ни струје немамо, а ето смо између Грахова и Рисна, ђе је поодавно има. Гледам око села по Боки и понад ње: свуд телевизија, радио, бљешти ли бљешти; а ми — уз гашњачу, уз петролејку, уз пламен са огњишта, као у доба владике Рада. Самодопринос, кажеш? Јест, не браним, и ми са Драгаља могли смо у томе штогођ предузет, све смо њешто и однекуд чекали, од општине, од Котора, али ни она се, општина, није претргла досад у давању Драгаљу, Хех, питаш, зашто баш Драгаљу? Зато, друже слатки, што ти је Драгаљ највеће тамо насеље и тако рећ' главно у Кривошијама: близу сто домова је онђе на окупу. Сад, чујем, довозе стубове и, веле, копаће јаме за диреке — ајде, ајде, са срећом било! Да и то доживимо. Него, бој се, да и ту коња не изједе трава!...'

«Иначе, ово је крај љутог камена и горке сиромаштине; то је узвитлано па скамењено море које одасвуд пријети својом немуштом суровошћу...»

VII.

О осталим пределима Устанка малошта имам да пренесем из страних дела. Могу само рећи да се Грбаљ звао на италијанском «Цупа» (Zuppa), што долази од старог израза Грбаљска *жупа*. Италијанска номенклатура је била на Приморју једина званична све до уласка Италије у Први светски рат, кад је била укинута и замењена словенском. Али доласком на престо Карла I (маџарски Карло IV), његова жена Италијанка Цита успела је да се опет уведе италијанска номенклатура. Тако су и наши писци (нпр. Стојан Новаковић) у преводу страних текстова Грбаљ звали Жупа, што ниједан Бокељ не би никада рекао, нити је знао да се тако зове (а тешко су знали и преводиоци).

Три села изнад Будве: Побори, Брајићи и Маине, звати су за време Млетака «три општине» (tre commune) па се тако називају понекад и у извештајима о устанку: «три комуне».

Приказивачи Бокељског устанка 1869. често греше у називима топографским, али такође мешају локалитете. Стављају у Грбаљ оне из Три комуне, или обратно. О Кривошијама су боље упућени, али и ту има очигледних грешака. Нека лица из једног краја претстављају се као да су из другог. То би требало Бокељи «на лицу мјеста» да исправе, а не ја из Швајцарске.

ГЛАВНИ ДЕО:

УСТАНАК БОКЕЉА ПРОТИВ АУСТРИЈЕ 1869. ГОДИНЕ

X. ПРОБЛЕМАТИКА

Као што се из Предговора ове књиге видело, ми смо покушали да у њој прикажемо Бокељски устанак с јесени 1869. године, који смо, из тамо приказаних разлога, интитулисали Кривошијски устанак. Овај устанак је био кратак по свом трајању, узак по простору где се збио, сићушан по броју инсургената. Па ипак, по свом домашају и свом историјском значају он спада у велике догађаје српске историје, међу најславније подвиге Срба у целој њиховој прошлости. Многе су околности томе допринеле, од којих неке не могу да се књиже само на корист устаника (нпр. непредвиђеност устанка од стране аустријских власти и њихова неспрема, јака зима итсл.), али је то свуда у свету случај код свих победа и свих славних дела.

То је главни, суштествени, део ове књиге, управо њен повод и њена сврха, да се тај цео Устанак прикаже у што вернијој боји, да се прикаже научном методом, леге артис, да се представи какав је био, какав је изгледао у очима савременика и какав је одјек направио на Србе и на странце. Све је прикупљено и црпено такорећи из директних извора. Књизи је намењен трајан карактер и, ако не можда последња реч, а оно свакако највише што се у даном моменту, у данашње доба, може да очекује.

Писац је Србин из Боке. Иако његови преци нису учествовали у Устанку, постоји ипак објективна опасност да се догађаји не романтизују и не преувеличавају. Колико је било могуће, писац је настојао да то избегне.

Пошто ово није војна студија, ми нисмо поклонили само пажњу току операција, чак смо јој поклонили можда несразмерну пажњу, јер је битан и тада сензационалан био одјек тог Устанка у целој Европи. Код Срба је подигао био једно одушевљење праћено националном еуфоријом, код странаца запрепашћење, да не кажемо чудо: Две ствари су их подједнако ужаснуле: и немоћ Аустрије и снага Срба, тада тако малог броја који је процењиван парс про тото (део према целини: какви су они, такви

су и сви други). Зато овим национално-политичким моментима посвећујемо у главном делу специјалну пажњу, настојећи ипак да одржимо пропорцију експликација. Следећи одељци ће показати колико смо у томе успели.

Наслов овог другог, мериторног одељка, гласи: Устанак Бокеља против Аустрије, па и то треба кратко објаснити. Зашто Бокеља, видело се из предговора а још боље ће се видети из следећих одељака. Казали смо овде против Аустрије, не Аустро-Угарске, која је постојала већ годину-две пре него је устанак букнуо. Но ипак је устанак био ограничен на Аустрију. Прво, што је Бока са осталом «Далмацијом» била у саставу аустријске половине Двојне монархије, а затим што је аустријско министарство за народну одбрану, а не укупно министарство рата, тражило војнике и поднело у том смислу законски пројекат Бечком парламенту (не заједничким делегацијама). Тражила се служба у ландверу (аустријском «домобранству») као неком пандаму мађарског хонведа. Та војска је имала ознаку кк, а не к унд к. Од Бокеља се тражила служба у ландверу, и изричито одбијала служба у заједничкој војсци. (К унд к је значило царски и краљевски, тј. угарски, док је кк значило царско-краљевски, тј. чешки, далматински итд.)

*

Наслов једног одељка у овом делу књиге гласи «Антецеденције». Многим читаоцима ће он изгледати непознат, мада мора бити познат свакоме ко је бар годину дана учио латински. Цедере значи: ићи напред, корачати, развијати се, а анте «пре тога». Антецеденције су догађаји, збивања, акти који нечему претходе, у нашем случају самом оружаном устанку.

XI. ТЕРИТОРИЈАЛНИ И ПЕРСОНАЛНИ ОПСЕГ ПОБУНЕ

1) Учесници у побуни и устанку

I.

Као што се из наслова види, треба разликовати учеснике у *побуни и устанку*, тј. оружаном устанку. Прво се ради о незадо-

вољству које је нова мера изазвала у народу. Ту је била цела Бока јединствена, није нико «ван кола играо». И католичке и православне општине биле су једнодушне у противљењу новотаријама и новим обавезама Бокеља. Али кад је дошло до оружаног устанка, до брахијалног отпора, број и опсег устаника јако су се смањили.

У Бокељском устанку 1869. није се дигла цела Бока, већ њен мањи део. Прилично је тачно што тврди Дабиновић ([02], стр. 89): «Војничком закону су се активно опрли само становници планинских пограничних опћина, тј. један пети дио цјелокупног становништва Боке».

Може се поуздано рећи да су се побунили и дигли на оружје само они крајеви који су непосредно граничили са Црном Гором и који су били искључиво православни. То су Кривошије у општини Рисан, затим цела општина Грбаљ, и три кнежине општине Будва: Маине, Побори и Браићи. Ови предели нису били географски повезани, нису били континуелни, већ напротив јако одвојени између себе. Једни су били «у херцеговачкој Боки», а други «у зетској Боки», како правилно примећује др Дабиновић (Кривошије спадају историјски и етнички у Херцеговину, као и Рисан и Херцегнови). Дабиновић потом додаје: «Због географске одсјечености херцеговачке и зетске Боке нијесу устаници с грбаљске стране могли притећи у помоћ Кривошијама, ни обратно ови први споменутим, док су цесаровци цијелу своју војску могли отпремити час десно час лијево, и тући измјенице са свом својом силом једном Грбљане и опет Кривошијане» ([02]).

На основу извештаја руског посланства у Цариграду, Кондраћева саопштава ([4], стр. 164): «Около Котора су се дигли становници места Грбља («Жупа»). Аустријанци то нису очекивали, јер су житељи Грбља били релативно богати. Многи од њих имају лађе, земљу, занимају се трговином...»

Као што се види из директног цитирања дра Дабиновића, он даје само геогафско опредељење области устанка, које није безначајно, али је ипак од споредног значаја. Кондраћева истиче социјалне моменте, саобразне њиховом историјском материјализму. Верске и националне моменте при разликовању тога становништва, који су канда били пресудни, ови писци пренебрегавају.

У време Првог кривошијског устанка бокељске општине нису биле верски онако јединствене («монолитне») као некад. И у претежно православним општинама било је понешто католика. Тако у Кртолима неколико породица у Богишићима, у Луштици село Крашићи итд. Било је, јако мало, католика у Паштровићима, док је град Будва био претежно католички. Било их је неколико и у Рисну (где је под Млецима била само једна породица), било их је и у Херцег Новоме, све импортираних («догона»). Само није било ниједног у Кривошијама, у Грбљу, у «три комуне» (Брајићи, Побори, Маине), баш у тим местима које су дале брахијални отпор! Ни једног јединог католика тамо није било, нити се могло бојати од издаје.

II.

Католици Боке, па и Срби Југословени у њој (чији је број минималан), а да не говоримо о Црногорцима којима све српско боде очи, хоће да докажу да је Устанак од 1869. заједничко дело свих Бокеља, једнако католика колико и православних. Рекосмо да су у противљењу увођења војне обавезе, заиста упоредо ишле све општине, али у оружаном устанку нису католици ни од корова учествовали. То се ,истина, и не тврди, али неким фишкалним изразима настоји да се факат неучествовања католичких Бокеља у Устанку замагли.

Ево неколико података са нашом непосредном реакцијом.

Колега Суботић пише у цитираној расправи ([125], стр. 3): «Служењу у аустријској војсци успротивио се народ читаве Боке. Значајно је да је становништво приморских католичких општина Прчања, Доброте и Пераста прво отворено изјавило, на позив власти, да неће довести своје младиће на рекрутацију». — Ја не сумњам у тај податак. Католици бокељски су такође желели да се очувају повластице Боке; њима до тога није било мање стало него православним Србима. Али, кад је дошло до густог, они су ћутали. Они се нису бунили; они нису учествовали у устанку.

Приликом освећења цркве св. Саве у Тивту, католички парох Прчања Нико Луковић је одржао леп говор у коме је изос. казао ([135]): «Кривошијанима у устанцима 1869. и 1882. пружају ма-

теријалну и моралну помоћ све католичке опћине Боке». То је тачно; оне су заиста показале солидарност, јер напослетку, ако устанци успу, и њихово становништво ће их користити. Специјално 1869. није ниједна католичка организација Боке противно поступила, али католици нису дали ниједног војника и ниједну пушку. Устанак је био искључиво православни и српски, сасвим српски. И као такав је слављен по целоме Српству: у Србији, у Црној Гори, у Херцеговини, специјално у Војводини, која је само неколико година пред тим изгубила свој аутономни статус.

Сам Доброћанин дум Анто Милошевић пише ([80], стр. 41): «Пригодом познатог устанка у Кривошијама (1869) држали су се тајни, поуздани састанци бокељских народних првака у Доброти: у кући познатог патриjота поморског капетана Луке Ника Трипковића, који се је тад једва спасао вјешала...» То може бити тачно и ја верујем да је тако било: али у самој борби нису учествовали Доброћани ни остали Латини, а нико од њих није био ни затворен а камоли обешен. Они су само симпатисали са устанком, али не сви!

Колико је мени познато (а требало би да ми је познато) ниједан једини католик Боке или откуд друго није учествовао у Устанку 1869.

То осуство католичке оружане помоћи у устанку је ипак са стране понекад наведено. Тако у новосадској «Застави» изашлој скоро 4 године после Буне (10. августа 1873) полемише редакција са загребачким «Обзором» ко је све фанатичан и на једном месту пише: «*Колико католика у бокешком устанку учествоваше? Ни вражи!* А зашто? Зато што је сила фратарска чудотворна» ([136], II књ., стр. 244).

До самог оружаног устанка, не само што су бокешке општине, и православне и католичке, једнако држање заузеле, већ је цела Бока, без неких изузетака, била од власти подвргнута истим мерама, тако нпр. преком суду. Од оружаног сукоба запажа се не само неједнако поступање православних и католика (ми не можемо овде рећи «Хрвата», јер њих тада у Боки није било), већ и сама власт диференцирано поступа према једним и другим.

Напред ће се изнети импресије турског лекара и дрогомана, Швајцарца дра Јосифа Кечета, који је као изасланик босанског паше Сефета посетио Боку после пораза аустријског. Описује расположење официра најцрњим бојама ([8]) и онда каже: «Като-

личка странка у Боки је страховала да ће именовање Родића, који припада источно-православној цркви, произвести промену политике на њихову штету. . .»

Не би човек казао да је њима победа на Кривошијама била пријатна. Служења у војсци радо би се ослободили али не под знамењем српске победе.

По једном извештају из руских званичних извора, изгледа да је Аустрија католичко становништво Боке још десет година пред Устанак сматрала поузданим, па чак и предодређеним као за неку профилаксу против оружаних акција православних Срба.

Руска приказатељка Бокељског устанка 1869, В. Н. Кондраћева, наводи на основу података из руских архива од године 1858. да су аустријске власти баш те године «издале наредбу о наоружању католичких сељака око црногорске границе, да би створили баријеру између православног становништва Боке и Црне Горе, која је била за њих (за православне Бокеље) прибежиште и заштита. . .» ([4]).

III.

С друге стране, као доказ да је цела српска Бока била солидарна са устаницима, могу да послуже прокламације и изјаве владиних кругова, писање бечке штампе, проглашење преког суда, кажњавање лица ван редова устаника итсл. Реч је о активној иако виртуелној солидарности, јер пасивно солидаран са устаницима био је цео Српски народ.

Не може се заиста никако рећи да су други Срби, у мешаним и удаљеним општинама мирно гледали борбе и проливање крви. Не, све се било ускомешало и све је духом, а и иначе, учествовало у покрету. Само мешани предели и они уз море нису могли да дођу до пуног изражаја. С киме ће се борити и куда ће се повлачити? Али једва је било Србина у Боки који се није, на овај или онај начин, солидарисао са устаницима и њихову ствар сматрао својом.

За једног српског родољуба из Мориња код Рисна, поморског капетана Крила М. Милиновића стоји ([138]) ово: «Помагао је устанике у Првом кривошијском устанку 1869. храном, новцем и о-

ружјем. Аустријска полиција га је држала под присмотром. Кад су дошли да га ухапсе, испио је смртоносни отров и тако мученички завршио свој живот».

Видеће се мало доцније како су у Котору обешена три брата Чучак из Рисна, који су пуцали на аустријско-угарске војнике кад су ови покушали, бежећи из Кривошија, да нађу склониште у кући браће Чучак. Једва се спасио вешала и градоначелник Рисна Јовановић. Итд.

Окружни начелник Франц је покушао био склонити Херцегновљане да они наоружани ступе на Кривошије, надајући се да ће на тај начин устанике лакше задобити. Али, како пише чешки писац који је цело време био присутан у Боки ([86], стр. 49): «Они му одговоре да су волији погинути и видјети да им војска све попали него с *оружјем у рукама на браћу своју поћи*».

Бокељски посланик Стјепан Митров Љубиша показао је том приликом уздржљивост диктовану његовим положајем, уздржљивост која је после добро дошла устаницима. Па ипак је то њима изгледало сумњиво и умало није страдао. Само својим најужим племеницима може захвалити да није био убијен.

IV.

Бокељски устанак од 1869. био је искључиво дело сељака. Интелигенције није било. Свакако да су се међу њима борили свештеници, али су ови тада били потпуно посељачени. Што је најважније, ниједан се од њих није, према писаним изворима, истакао. Тада је у Боки било веома мало православне интелигенције; сви су чиновници практично били латини. Школа није било или су тек биле у стварању, тако да у местима устаника није било ни учитеља. У варошима (Херцег-Новоме, Рисну, Котору, Будви) могао се наћи и неки полушколован православац, у пределима инсургената ниједан. (Већ је у Другом устанку било друкчије; у њему су активно учествовали чак и ђаци највиших разреда гимназије которске, која је при првом устанку била у повоју).

То даје нарочити значај и специјално обележје Првом бокељском устанку: он је, као и Карађорђев устанак, чисто сељачки.

Вође су му биле сељачке старешине и виђенији сељаци, нарочито кућићи из истакнутих породица. Градска православна интелигенција је чак покушавала да умирује ребеле (Стјепан Љубиша, Ђорђе Војновић, кап. Ћеловић итд.). **И** у том погледу су устаници били остављени сами себи. Мало је ко од њих, ако је ико уопште, знао шта значи Аустрија и докле она допире, колико је јака и којим силама располаже. Они су се ухватили у коштац са модерном војском неисцрпних извора, не водећи рачуна о њеној премоћи. Они су се поуздавали само у себе. **И** у томе је величина Првог бокељског устанка (као и свих осталих устанака Боке).

V.

Мада је и Дубровачки округ (котар) уживао исте повластице које и бококоторски, специјално што се тиче неслужења у оружаним одредима Аустрије, он се није ни бунио при одузимању тих повластица. Не само да се није дигао на устанак, већ није гласно ни протествовао.

Прелазећи на испитивање узрока Буне од 1869. проф. Швикер каже 1882. да ни Млечани нису тражили војнике од Далмације, па је то и Аустрија продужила, напослетку само за Боку и Дубровник. Али резултат није био исти: «У пределу Дубровника није било устанка одма после доношења Војног закона... У Которском пределу већ је испочетка увођење опште војне обавезе довело до јогунастог отпора који је напослетку довео до устанка и до дана данашњега није сасвим отстрањен...» ([83], стр. 468).

2) Национална позадина Бокељског устанка

Ма колико год су у Првом Бокељском устанку учествовали само Срби православни, њему се не може приписивати претежно национални карактер, најмање пак претстављати га као покрет за отцепљење Боке од Аустрије и припојење Србији или Црној Гори, како се жели ту и тамо претставити. Ствари нису биле толико зреле.

Не може се, ипак, ни спорити српско обележје тога устанка, а други бокељски устанак био је национално далеко израженији.

Да не би прејудицирали, отсеку смо дали један мање-више неутрални наслов: говори се о *позадини, полеђини Устанка:* она је јамачно била српска, мада не увек видљива, одн. некад мање некад више видљива. Главни аустријски функционери су назирали ту позадину можда више него је постојала, они су је инстинктивно слутили, а реакција на исход Побуне код целог Српства дала им је за право.

Ми ћемо изнети шта су о томе писали други, некад савременици Устанка, а некад посматрајући га у историјској перспективи као и ми. Нека се то региструје и као грађа за евентуална даља истраживања.

I.

Извештај далматинског намесника, ђенерала Вагнера бечкој влади, каже да су Устанак изазвале «српско-словенске мутње», и да су нарочито попови били подбадачи. Ово се налази у једној књизи, најнепосреднијем приказу тога устанка, написаном од једног чешког патриота чије је име остало непознато. Књигу је под насловом «Устанак у Боки Которској 1869. ([86]) превео са чешког нико мањи него Стојан Новаковић, и то у ијекавском наречју, како је он као млад човек писао, и определио «На корист Србима Бокељима». Овај податак се налази на почетку а после тога протест Грбљана самоме ђенералу Вагнеру, где се пориче да је «30 Грбљана признало да устанак није никако букнуо због закона о војсци, него због српско-словенског подбадања».

И др Дабиновић наводи овај став Вагнера ([62], стр. 89). Он каже: «По мишљењу Вагнера није могло бити сумње да је ‚српско-словенска револуционарна пропаганда' главни потстрекач бокељског устанка. Вагнер тврди да му је то била приопћила једна грбаљска депутација. . .»

Ђенерал Вагнер је био издао 10. октобра 1868. један проглас на народ «Јужне Далмације», позивајући га на мир, једну «прокламацију». Вагнер се у самој прокламацији жали да је «у погледу те установе (ландвера одн. домобранства) *заблудео онај*

део народа који је нажалост увек готов да послуша злобне и тенденциозне мигове». (Страна 99 код Вуличевића [140]).

Под овим «делом народа» Вуличевић сматра «бокешке горштаке»; ја бих пре рекао бокешке Србе уопште, а то у вези са малопре изнетом верзијом Вагнера да су за буну криве «смутње српско-словенске». Даљи део Прогласа то још јасније потврђује: говори се о делу народа који се поводи по «злобним и тенденциозним видовима». То би биле те «српско-словенске смутње».

Људевит Вуличевић (Дубровчанин односно Цавтаћанин) писао је мало година иза Устанка на италијанском ([140], стр. 106): «Ноје Фраје Пресе» (водећи бечки лист и официјезни лист владе, ЛМК) примао је из Котора своје извештаје, између којих беше и један писан у том граду 27. октобра, у коме налазим ове речи: ‚Једна предигра (прелудиј) садашње побуне догодила се прошлог лета кад ови попови (тако стоји на италијанском а јамачно и на немачком језику, ЛМК), са малим часним изузецима одбише *ин* корпоре послушност свом епископу Кнежевићу, пријатељу Владе, потпомогнути *националистима* и подбадаху народ против њега».

Ради се о задарском владици Стефану Кнежевићу; ин корпоре знаи «у целом телу», у целини, сви заједно.

Тадашњи игуман манастира Бање код Рисна, Динисије Миковић опширно је описао овај револт бокешких српских свештеника према задарском владици Стефану ([143], стр. 18 до 68). Тамо је цео историјат револта против епископа Стефана који је кулминирао на састанку у Сутвари (Грбаљ) 3. јула 1869. Ту су били сви мирски свештеници Боке (недостајала су само два игумана). На ту скупштину мисли јамачно дописник бечког листа. Свештеници нису више на богослужењу спомињали владику Стефана (а неки ни пре тога).

Најомиљенији писац Хрвата др Пилар или, у псеудониму, фон Сидланд, писао је 1917. у својој књизи о Јужнословенском питању ([139]) поводом устанка Бокеља 1869. сасвим слично:

«У бечкој ‚Ноје Фраје Пресе' изађе чланак у којему се читава кривња сваљује на грчко-источно свећенство, које је заклети непријатељ Аустрије а које мисли само на Русију».

Несумњиво да је то др Пилар верно пренео из официоза бечке владе, «Нове слободне пресе», а можда је и она имала донекле право. Православно свештенство Боке је, по свој прилици, било главни покретач буне и порт-парол народа. Али је сав народ,

као један човек, прихватио поклич и пошао у борбу. Јер ју је правилно схватио као своју а не поповску ствар.

Људевит Вуличевић каже у истој својој књизи на италијанском ([140], стр. 107): «Дописници ,Нове Слободне Пресе' извештавају да у граду Котору, капе извезене српским и црногорским грбом дочаравају јужнословенску атмосферу».

И империјалистичко-аустријски историчар Теодор фон Сосноски спомиње такође капе са националним амблемима (то су тзв. «црногорске капице») ([82]).

Говорећи при крају о узроцима Устанка, писац каже да можда нису само показани узроци били меродавни већ да су и «жеље за одвајањем (од Аустрије) биле од утицаја..» Говори о црногорским «уосталом такође српским» грбовима на капама Бокеза итд.

Мало после ће се цитирати баварски писац Артур Ахлајтнер који је, истина дуго иза Устанка, али проучавајући догађаје, писао да су пре Устанка «све општине у срезу (православни Срби) спалили матице» ([144]). Зашто је он баш морао наглалсити «православни Срби» ја не знам, али је вероватно хтео упозорити на национални карактер Устанка.

Немачки дипломатски историчар још из Хитлерове ере Јохан Албрехт фон Рајсвиц писао је у јеку те ере, као што ће се доцније ин екстензо пренети ([154]) и ово, говорећи баш о Првом бокељском устанку: «Овде се српска дружина бори за српска права...»

У немачкој Војној енциклопедији, изашлој мало пред Први светски рат стоји под речју Кривошије ([147], суб воце): «Становништво овог предела састоји се од Срба и настањује малобројна и сиромашна села...»

II.

Пошто смо изнели неколико страних, претежно немачких одн. аустријских мишљења о карактеру Устанка и о његовој српској позадини, да цитирамо и покојег српског писца. При томе ћемо гледати да буду из разних крајева Српства.

Као што ће се после видети из целог цитата архимандрит из Херцеговине и члан Српског ученог друштва (историк) писао је

([109], стр. 157): «Храбри Бокељи, навластито Кривошијани, устану на оружје... и сјајно одбране своја права, прославивши опет у свијету своје српско јунаштво». (Речи Нићифора Дучића.)

Сва је Војводина видела у Кривошијском устанку борбу Срба за националну афирмацију. Тако је Полит-Десанчић, као што ће се видети из доцнијих цитирања, позвао Србе из Војводине да дају прилоге за бокешке устанике који се враћају на празна згаришта и узвикнуо да је то «наша захвалност што они Српству образ осветлаше, што показаше свету: да Србин још живи и да је јунак»! ([6]).

У даљем приказу Устанка од вође војвођанских Срба Михаила Полита-Десанчића, који ће се већим делом пренети доцније стоји ([6]): «Српски Бокељ метну руку на јатаган, па рече: Од моје сам крви ја господар; ко хоће моју крв да има, ваља прво да је пролије И крв би проливена, али се обрандбени закон не могаше увести. Српски соколови, та шака Бокеља, потресоше велику Аустрију, одбише грдну војску аустријску, те напослетку они диктираше мир Кнезлачки».

Конте Лујо Војновић, Дубровчанин, писао је за време Првог светског рата на француском ([137], стр. 120) да је намесник генерал Родић имао да бира «Између *устаника Срба из Боке Которске*» и аутономиста далматинских. Он устанике непрепорно обележава као Србе Боке Которске.

На страни 169 исте књиге пише кнез Лујо Војновић: «Још се није написала тајна историја овог фамозног устанка, данас заборављеног, а који је међутим био симптом источног зла и *предвесник покрета за српско уједињење*».

Говорећи о самом Првом Кривошијском устанку казао је Спиридон Гопчевић да су, при његовом почетку, устаници упутили «манифест који је све јужне Србе позивао у борбу (welches alle Südserben zum Kamfe rief) и умножен у много примерака» ([11]).

Говорећи о заклетви бунтовника кривошијски парох поп Ђорђе Самарџић, казао је да су је они извршили ([71]) «свесни одговорности пред народом српским» а да су резултатом устанка «задобили симпатије цијелог ондашњег Српства». Нико у Српству, ниједан његов део, ниједан његов крај није сумњао у националну инспирацију Устанка.

Песме народне о Кривошијском устанку које је објавио унук вође устанка Лазар Радојичић ([14], на крају) садрже скоро у сва-

кој строфи величање Српства и означење устанка као борбу Срба за српске идеале. Песме су настале на самим Кривошијама од потомака првобораца, који су најбоље знали зашто су њихови преци отпор дали и крв проливали.

Да је Аустрија била свесна српске компоненте у Бокељском устанку види се и по томе, што је она за главног, командујућег генерала у завршној фази борба, сменивши два генерала Немца, поставила Србина Гавру Родића, па је овога овластила да води преговоре. Он је то и учинио, откривши се сасвим као Србин веран Цару. О свему томе следеће стране садрже детаљне податке.

Из тих излагања ће се видети (одељак XIV) како је код закључења мира на Кнежлазу, владин («Царски») изасланик, наместник Далмације ђенерал Гавро Родић казао устаницима са Кривошија: «Знајте да сам и ја, као ви, Србин православне вјере...», нашто му је одговорио један од главних вођа устаника Милан Радојичић: «Гаврило Родићу! Што велиш да си Србин наше вјере, то смо чули прије него смо се овдје састали, и да си здраво...»

Куриозно је како га кнез Милан апострофира. Њему је припадала титула екселенције, што, разуме се, кнез Милан није знао. Али му је могао рећи «ђенерале», или «господине». Међутим, чим овај рече да је Србин, дистанција се смањи, разлике ублаже и кнез Милан постаде интиман. Са својим сународницима се друкчије говори него са странцима.

III.

У руским изворима се спомиње, у вези Устанка, прозелитска политика Аустрије и специјално покушај укидања ћирилице. За Русе је то питање важније од српског националног питања, али су та питања ипак повезана, па нам је дужност да руске примедбе објавимо.

Кондраћева каже, пишући о устанку 1869., да је аустријска власт у Далмацији, камо је Бока спадала ([4], стр. 155): «Настојала ћирилицу заменити латинским алфабетом, обратити православне у унију, да би их после лакше превели на католицизам». То износи на основу података које се налазе у њиховом главном архиву за 1858.

И из података истог «Главног архива АВПР исписује Кондраћева даље: «Аустријске власти су категорички потврдиле своју забрану употребе ћирилице у школама и у званичној преписки. Та наредба је довела народ у силно узбуђење». (Понављам да гледам при преводу оставити гдегод је српски компатибилно руски првобитан израз.) Податак се налази у руском архиву фасциклу година 1869-1870.

У нашим извештајима нисам наишао нигде на сличне податке, који би имали утицаја на дизање Бокеља. Ипак се не могу ови извештаји руских консула игнорисати. Они су овој појави дали можда нешто већу важност него је имала, али да је и то запостављање ћирилице приказивало Бокељима смернице аустријске политике врло је вероватно. Служећи на било који начин тој држави, нарочито у војсци, Бокељи би били саучесници ове антисрпске (или како Кондраћева мисли антисловенске) кампање. Они би претстављали оружану силу која овакве наредбе има да у крајњој линији приведе у дело.

IV.

У Другом Кривошијском устанку с краја 1881. и с почетка 1882. било је још више српских манифестација и вршене су отвореније. Пошто су оба устанка проистекла из истих побуда и у истом циљу, изнећемо бар неке податке тог Устанка. Прво двατρи из дела једног бившег аустријског официра, Хрвата, који је и тада и после (као пензионер) живео у Боки ([141]).

У том делу, на страни 110, стоји ово: «Следећег дана (то би имало бити 30. децембра 1881., ЛМК) појавише се у Котору људи у масама из Кривошија и околине, који су све могуће ствари покуповали али углавном највише оружја. Између осталога су *Ришњани купили шест српских застава, које су, без икаквог страха и стида, развили и носили улицама и серпентинама изнад Леденица;* ту су приметили неколико постављених стража (аустријских, ЛМК) и онда су махали заставама уз шенлучење и испаљивање читавих салва. . .»

Мало даље стоји: «Стојану Ковачевићу, који се налазио за време атентата у Драгаљу (под «атентатом» писац мисли напад на жандармериску касарну у Камену, ЛМК) дођоше следећег

дана (то би имало бити 31. децембра 1881) 200 мухамеданаца и замолише да им се да оружје. То им је одобрено пошто су положили *заклетву на српској застави*. То су били становници Херцеговине, који се после овога повратише опет у своју домовину».

Маџарско-аустријски писац проф. Швикер, описујући Други устанак наводи ([83], стр. 469) да су устаници 1881. тражили између осталога *«српски командни језик»*.

Француски етнограф Бертран Ауербах је објавио 1898. једну студију о расама и народностима у Аустро-Угарској ([170]).

На крају излагања о Аустрији (да пређе на Маџарску) професор Ауербах говори о пределима које тако сунце воли. «Али сунце и загрева њихове главе. Као сведочанство је крвав устанак Бокеза 1869. и 1881. тј. Кривошијски устанак (јужна Далмација) против служења у аустријској војсци. Тај последњи покрет није био просто локалан: сем тога што се слагао са оним у Херцеговини, он је *био потстицан од Срба и од руских панслависта*. Тако да су православни упирали своје очи према својим савезницима. . .»

Изгледа да је и сам Фридрих Енгелс устанке на Кривошијама схватио као национално мотивисане. То испада из једног његовог писма Едуарду Бернштајну, социалистичком теоретичару (1850-1932, у Берлину). Ја сам то нашао код Хермана Вендела ([171]), где стоји да је Бернштајн за време Устанка у Кривошијама 1881. добио од Енгелса «опор одговор из кога произлази да је сад близу надошао социјалистички миленијум у коме ће споредна питања, као што је национални проблем Јужних Словена и онако наћи своје решење». Јамачно је то Бернштајн претставио био као неки устанак необичне важности, а Енгелс му одбија важност јер је националистички и несавремен, противан социјалистичким концепцијама.

У својој расправи о тадашњем новом вођи далматинских «Хрвата» писао је вођа далматинских Срба, Сава Бјелановић, непосредно по Другом кривошијском устанку ([182], стр. 133): «Орган Миховила Павлиновића приписује устанак у Боки (1882 ?) невиној омладинској скупштини у Дубровнику!» Страна 152: «Павлиновић уплеће заједно у своје чланке омладину и устанке, и омладинску скупштину *,на коју су допељали са српским заставама оружане Ришњане'* и још много тога. . .» Страна 8: «Претседник ,Славенског дома', претежно католичке читаонице у Котору

(у коме је још постојала ,Српска читаоница') узвикнуо је после неуспеха II Кривошијског устанка ,Пропала је република св. Саве!» Из тога се може извести став великог дела католика према томе устанку, али такође и карактер Устанка. Он је био светосавски!

Један Бокељ, јамачно Рисњанин, даје 1889. опис педесетогодишњице Српског певачког друштва «Јединство» у Котору (једног од најстаријих у Српству, изгледа одмах после панчевачког) и том приликом пише ([169], стр. 14): «Куцну већ и онај кобни час када у Боки букну буна, не ни с каквога политичког утицаја него једино на одбрану својих привилегија. Ево нашем друштву муке без кривице... Буна се још није утишала. Друштво пало у подозрење владино, неки чланови пострадали, па како би се друштву милило радити о забавама? Царска се војска купи, тутњају топови, звижде танета, рањеници се доводе, мртви се копају, свак се о своме јаду забавио, а дан Св. Саве на прагу. Није до части да га друштво не прослави...»

Нисам више преписао из књиге нађене у Трсту. Свакако да су власти са подозрењем гледале прославу Св. Саве као и на све друге српске манифестације (мада мање него Црногорци данас!).

Тада су католички Бокељи очигледно далеко мање били солидарни са православнима него за време Првог устанка, али се о томе избегава писати.

V.

Ето, изнели смо предежно туђа мишљења о националном карактеру и Првог и Другог Кривошијског устанка. Ми лично ту појаву нисмо наглашавали никад, а најмање је стављали у први план описа Устанка. Јер то не би одговарало стварности и научно би било неодрживо. Али је још мање верно одрицати сваку националну компоненту тим устаницима и претставити их тако као да су устаници из Тирола, Штајерске или неке друге аустријске «круновине». То чини да ово напишем односно ове податке саопштим.

У Енциклопедији Југославије, ултрахрватском и антисрпском зборнику данашњег режима, коме је главни циљ ускраћивање сваке важности Српству и проширење значаја хрватства, има и

чланак «Кривошијски устанци» (суб номине). Не само да се нигде ту не спомиње ма шта српско, већ се говори о неком «угушивању рада славјанских културно-просветних друштава», а то су била католичка друштва. Хоће се оставити утисак да је то бар једнако био устанак бокељских католика као и православних. Спомињу се и Црногорци, али не Срби. Писац је неки Драгољуб Јоксимовић, јамачно ђетић. Част бокељским писцима што нису хтели да то обраде у хрватској Енциклопедији, где би морали да врше сличне (можда не баш једнаке) дезинформације као овај ђетић ([172]).

Један огромни црногорски мегаломан и империјалиста, неки др Нико С. Мартиновић наредио је Годишњаку поморског музеја у Котору да објави његову фалсификаторску расправу «Црногорско Приморје у Анексионој кризи» ([173]). Под «црногорским приморјем» тај анексиониста туђих предела, гори од ма каквог Аустријанца, разуме Боку, која је тада била аустријска а никад у историји црногорска. Као што не дају српско име, ђетићи не дозвољавају ни име Боке да се спомене (у истом броју Годишњака он доноси некролог поч. препозита которског Анта Милошевића који почиње са речима да је А. М. «у историји Црне Горе оставио запажену бразду!»). У споменутом чланку пише: «Устанци у Боки Которској 1869. и 1882, које је угушила Аустрија, јасно су показали да су тежње Бокеља биле да се сједине са Црном Гором и Црне Горе са Боком». То је овај надринаучник и хегемониста све измислио. Устанак од 1869. није био угушен. Ниједном устанику није на ум падало да се сједини са Црном Гором, а камо ли да су то биле тежње устанака. Црна Гора, пак, односила се према Устанку од 1869. пасивно, а ономе од 1882. сасвим непријатељски. То ћемо да опишемо у следећем отсеку овог одељка књиге. Ови написи ђетића натерују да се све то изведе на чистину.

3) Помоћ устаницима са стране?

Пошто смо доказали да никакву брахијалну помоћ нису пружили устаницима домаћи, бокељски католици, ваља испитати да ли је било помоћи са стране, тј. ван Боке. Са три стране се начелно та помоћ могла очекивати: из суседног Приморја, из су-

седне Херцеговине, из Црне Горе. Мора се одмах рећи да практично те помоћи није било ниоткуда.

Дубровчани се нису ни мрднули: они су оставили да бокељски православци изборе користи и за њих (скоро једнако као и бокељски католици). Дубровчани нису ни у чему овај Устанак помагали, чак ни новчано, ни симболично.

За Херцеговину то је спорно, као што ће се видети из даљих излагаља; за Црну Гору још спорније. Тј. да она активно није суделовала у помагању Устанка и једног и другог, то је више него сигурно. Али држање њеног становништва није било индиферентно. То ћемо поближе испитати.

Још мање се може говорити о помоћи из даљине. Ни стране ни српске помоћи није било. Војводина је пружила била пуну моралну подршку. Србија чак ни ту. Србија је била далеко, али се сама влада држала «сасвим неутрално иако је покушано да се утиче на њено држање у корист бокешких устаника». То је саопштио цару Францу Јосифу отправник аустријских послова у Београду Венијамин Калај кад је овај пролазио на путу за Исток. Ово је пронашао Дабиновић у дипломатском бечком архиву ([62], стр. 121).

Розен, немачки научник (генерални конзул Пруске у Београду, ЛМК) упозорава још у почетку да Србија Намесништва неће никад активно да интервенише, и да су аустријске тврдње о руској и српској агитацији међу Бокељима лажне. «Једино је Аустрија крива за овај устанак. О некој преурањеној експанзији југословенског устанка, припремљеног панславизмом, не може бити речи» ([154]).

И писац у примедби демантује тврђење А. С. Дабиновића («Позадина Бокељског устанка године 1869») да је у питању био утицај Бизмарков. Рајсвиц каже да се «у берлинским актима не налази ни најудаљенији повод за ову претпоставку, него напротив докази да је Бизмарк овај мали пожар осећао као неку сметњу» ([154], стр. 237).

Дабиновићеве конјектуре да је Русија можда била у залеђу устанка, даље иза ње Пруска, сасвим су фантастичне (у књизи под [62]), па је истраживачи пруских државних архива из тога доба Хеман Вендел и Јохан Албрехт Рајсвиц ([175] и [154]) сасвим одбацују. Кажу да ни трага о томе нису могли наћи.

I.

Док не пређемо на Црну Гору, с којом се морамо посебно бавити, неколико речи о помоћи Херцеговине односно Херцеговаца.

Херцеговина, с којом су Кривошије биле у додиру, хтела је можда да помогне. Али је «цариградска влада издала наређење да се постави кордон дуж херцеговачке границе», што је и учињено (Дабиновић, [62], стр. 122).

Фердо Хауптман пише ([190], стр. 63): «Турске су власти у Херцеговини, на жељу аустријских власти, а и из властитог интереса како се устанак не би проширио на њихов териториј, створиле кордон дуж границе... Власти у Херцеговини су испрва чак хтјеле ускратити азил неборачком становништву које је избјегло из Кривошија са стоком, али су од тога одустале и, шта више, избјеглицама, макар и недовољно, давале храну из државних хамбара».

Хауптман се позива на извештај Врчевића конзулу у Мостару. То је свакако Вук Врчевић, Рашњанин, тада аустријски вицеконзул у Требињу. Он је Ришњанин, из исте општине које и Кривошијани, па би несумњиво детаљно објављивање његових извештаја који се налазе у Државном архиву у Сарајеву, било од необичне важности. Исто тако и конзула Реље, чије је изводе Хауптман такође арбитрирно и скраћено саопштио.

Руска историчарка Кондраћева пише на основу података руских дипломатских представника тога доба, кад је казала каквим су сметњама били изложени Црногорци да притекну Бокељима у помоћ још и ово ([4]): «И на Херцеговце су у Бечу косо гледали. Аустријски канцелар гроф Баист је казао руском посланику у Бечу Икскуљу да Херцеговци..., имају сталне везе с бунтовницима и, како изгледа, расположење да им помогну'».

Фердо Хауптман, према Дневнику генерала Родића пише ([190], стр. 63): «Родић је, касније, приликом пацификације установио да је једна група ‚ускока', ‚јајоша' под Стојаном Ковачевићем, једном од централних фигура у Херцеговачком устанку 1882. била из Херцеговине дошла (1869) у помоћ Кривошијанима и након Кнежлашког мира опет се вратила у херцеговачко подручје, а цијенио је укупни број ускока из Херцеговине и Црне Горе међу Кривошијанима на око стотину».

У изворима нисам нашао податке, али мислим да су ови «ускоци» ипак дошли пост фестум, кад су Кривошијани сами борбу изборили. И кад аустријске власти, које су битку изгубиле, цене ту помоћ на сто људи, несумњиво их је морало бити мање (мада је тај број забележен у Дневнику Родића про форо интерно).

У Другом Кривошијском устанку учествовала је несумњиво једна група Херцеговаца, мада су се и они тада са Аустријом борили, тако да је то била заједничка борба, бар мало «интегрисана». Што се тиче Првог устанка, спомињу се каткад такође добровољци из Херцеговине, што треба примити кум грано салис. Или их није било за време борба, или их је било само симболично у најмањем броју. Чак мислим да су се они спремали на помоћ, али је било доцкан: Кривошијани су све сами завршили. Јер никакав њихов подвиг у том устанку није забележен.

По архимандриту Нићифору Дучићу, самом Херцеговцу и једном од вођа њихових устанака, у расправи коју је писао свега пет-шест година после Првог Кривошијског устанка, стоји ([109], стр. 157) да се Кривошијским борцима «придружи једна чета бораца из Херцеговине, да им врати братски зајам који су им Кривошијани узајмили у херцеговачком устанку 1861. и 1862. године». Колика је та чета била, кад је стигла, да ли је узела учешћа у борбама и где, ништа се из овога не види. Ја лично мислим да је та «чета» дошла исто онако доцкан као и «југословенски добровољци» на Солунском фронту 1918.

Међутим, Кривошијани су заиста помагали ефикасно и благовремено, уз пуно љубави и самопожртвовања, борбе околних Херцеговаца и Црногораца против Турака.

Кривошијани су нарочито помагали околне Граховљане и много допринели њиховом ослобођењу од Турака. Лазар Радојичић, унук Милана вође Кривошијског устанка од 1869, пише ([14], стр. 13): «Када су Турци хтјели да похарају и попале Грахово, дочекао их је Милан са шачицом Кривошијана на Бојањем Брду више Грахова и тако је спријечио и омео Турке те нијесу даље напредовали, док није дошла нова војска војводе Лазара Сочице, која их је хаметом потукла и заплашила низ Заслапске стремени пут Коријенића. Више се никад не повратише».

У једном од најскорашњијих бројева Канадског Србобрана пише Саво Ковачевић о Херцеговачком устанку који је претхо-

дио Окупацији ([174]). Наводи ко се све борио и ко је командовао. Поред самих Срба из Херцеговине била су и 4 одреда добровољаца, један од њих под именом «Бокељско-кривошијски добровољци». Зато се у наименовању одвајају Кривошијани од осталих Бокеља? Вероватно их је било највише, више од свих других. Свакако, они нису мировали ни после Устанка од 1869. Гдегод је нека српска пушка пукла у њиховом домету, чији је звук допро до њихових ушију, они су полетали да се и сами боре, да својим пушкама помогну, да опет све жртвују за српску ствар.

II.

Што се тиче Црне Горе, она активно није помагала устанак, нити је међу устаницима била иједна црногорска пушка. Међутим, околно становништво није било индиферентно према Буни нити ју је посматрало скрштених руку. Званична Црна Гора била је у најмању руку пасивна. Узроке и интимно држање Књаза и Владе писци различно приказују. Ми ћемо се уздржати свога гледишта, но зато ћемо изнети шта о томе пишу други, странци и Срби, па нека читаоци створе свој суд.

Прво ћемо навести два-три Бокеља, који ствар по Црну Гору позитивно приказују. Један је католик и доцнији професор Свеучилишта у Загребу *др Антун Дабиновић*, други је скоро Кривошијанин (са Леденица), бивши судија и мој гимназијски друг *Ђуро Ј. Суботић*. Обадва су правници и писали су студије о Кривошијском устанку. Др Дабиновић је писао ([62]): «Чињеница је да су читава црногорска села била кроз цијело вријеме бокељске буне у потпуној оружаној спреми, да су породице и стада нашли уточиште у Црној Гори, да су устаници редовно снабдевани храном, оружјем и муницијом и, напокон, да су се они у неколико повратака избавили могућности да буду заробљени само тиме, што су побегли на црногорско земљиште. Чињеница је такође да су Ришњани у извесним приликама затражили уточиште у Црној Гори и да су поборски и маински главари били везани својтом и кумством са главарима пограничних црногорских племена».

Судија Суботић ([125]) пише да је књаз Никола «и поред оштрих протеста и будне пажње аустријских власти одржавао сталну

везу са устаницима и закулисно учествовао у развитку догађаја». Али званично их није помагао, нити је то смео.

Један детаљ од трећег Бокеља, *Шпира Гопчевића,* који је дао такође исцрпан приказ Буне у једном немачком војном часопису ([10]). Шпиро Гопчевић пише да је код села Лисића (?), јамачно уз Три комуне, «црногорски гранички кордон био неми посматрач борбе. Упркос пасивног држања Црногораца, осећао је (аустријски командант?) неизесност да се ипак Црногорци евентуално не умешају и одустаде од даљег марша на Стањевиће и Поборе; изврши отступање не испунивши сасвим свој циљ».

Ова се епизода износи у вези држања Црногораца. Они нису помагали своје суседе око Стањевића, али се аустријски командант побојао да онни то не учине и онда наредио повлачење. Све то може бити тачно или нетачно, мислим на тај мотив повлачења, али је једно сигурно да су Црногорци из најближе удаљености посматрали ток борбе мирно, јер им је тако са Цетиња било наређено.

Према Дабиновићу, а и другим писцима, књаз Никола је покушавао пре Буне да умири Бокеље. Дабиновић је нашао о томе података у бечком и задарском архиву (из бечког ћемо мало за овим цитирати Владана Ђорђевића). Чак је Књаз Никола био спреман, како је касније изјавио *Стјепан Митров Љубиша* у Далматинском сабору, да пошаље у Боку неколико лица свога поверења «који би скротили Бокезе на ред и послух довели» (Дабиновић, [62], стр. 87).

Тако, преко Дабиновића, имамо овде изјаву иако парцијалну о држању званичне Црне Горе од још једног Бокеља, несумњиво најкомпетентнијег, тадашњег «народног заступника» на Покрајинском сабору Далмације, под коју је Бока спадала, књижевника Стјепана Митрова Љубише.

Конте *Лујо Војновић* из Дубровника писао је 50 година после тог устанка у једној француској књизи ([137], стр. 169): «Две важне тачке треба држати на уму: устанак, био или не изазван од Срба иридентиста, сигурно је био радосно поздрављен од Србије а још више од Црне Горе, чији је кнез, иако се показао подложан моћном суседном царству, потајно потстицао устанике. . .»

Сада да пређемо на једног Србијанца, ранијег председника Владе Србије и академика *Владана Ђорђевића,* који тврди да се званична Црна Гора била обавезала према Аустрији на неутрал-

но држање у случају побуне Срба Бокеља. Аустрија је послала била свога капетана Темела да утиче у том правцу на књаза Николу. Овај је успео да склопи са Књазом посебну конвенцију у самом почетку Устанка. Према саопштењима Владана Ђорђевића учињеним на основу аустријских архива ([104], стр. 300-302), Књаз Никола се обавезао: 1) Црна Гора ће држати апсолутну неутралност док не би биле предузете непријатељске мере против ње; 2) Црна Гора ће поставити кордон дуж границе. . .; 3) Она ће разоружати и интернирати сваког бунтовника који пређе њену територију. . . Сличну изјаву је Књаз Никола дао и конзулима у Скадру.

На седници цуногорског Сената (опет према Ђорђевићу, исто место), а уз присуство племенских капетана, донета је ова одлука: 1) Да је сваком Црногорцу под строгом казном забрањено да активно учествује у устанку; 2) Да се поставе страже на граници које би спречавале прелазак границе; 3) Ако неки устаник ипак пређе границу, да буде ухваћен, разоружан и интерниран.

Према Родићевом Дневнику ([190], стр. 77) изгледа да је у Бечу било надвладало мишљење да би децембра 1869. «требало водити рачуна о максимално лојалном ставу званичне Црне Горе и настојати да се тој држави даде одштета за трошкове које је сносила у вези с одржавањем свог неутралног става и за прехрањивање избеглица. Бојст је на конференцији нагласио да не зна ни за какве везе између устаника и Црне Горе, а цар је предвидео у своје време награду за црногорског кнеза и чланове сената».

Сад ћемо изнети неколико података из руских архива, података добивених од тадашњих дипломатских и конзуларних претставника Русије на Балкану. Подаци су контрадикторни исто онако као што је и стварност у овом питању (држања званичне Црне Горе и Црногораца према Бокељском устанку) била контрадикторна. Преносимо дословно ставове из студије историчарке Кондраћеве издане ту скоро ([4]).

Страна 162: «Аустријска влада је прогласила као кривце за устанак у Далмацији народну странку и црногорског књаза» (што је сасвим нетачно, и једно и друго, ЛМК).

Даље, иста страна: «Аустријске власти су кривиле цногорског књаза Николу као потстрекача Бокеља на устанак». Страна 166: «Црногорци су били озлојеђени насиљем над мирним становништвом Грбља где је аустријска војска, убијала децу и жене у

олтарима цркава, где су они без потребе обскрнавили те цркве на огаван начин а онда их разрушили топовским зрнима». (То директно преноси из извештаја цариградског посланства). Кондраћева продужује на основу података у руским архивама: «Црногорце је нарочито то узнемирило што аустријска војска, не умејући да се бори, убија лица без заштите (безаштитних) и књаз Никола је морао претњама и силом да задржава Црногорце од помоћи Бокељима у то време. Књаз Никола је категорички забранио прелаз границе са оружјем у то доба. У пограничним нахијама Црне Горе била су подигнута вешала да би се престрашили Црногорци који желе да притекну у помоћ Бокељима». То је Кондраћева све пронашла у руским архивима, међу извештајима балканских агената Русије.

Према даљим извештајима руских власти из тог доба,, сачуваним у архивима ([4], стр. 165): «Књаз Никола је изјавио да је њему тешко уждржавати Црногорце да иду у помоћ својој једноверној браћи, али ће ипак Црна Гора сачувати неутралност. Црногорски књаз је морао да постави одреде војске на границу, да би спречавали Црногорце да уђу у Боку у помоћ устаницима».

Нешто даље Кондраћева саопштава из сукцесивних руских извештаја ([4], стр. 170): «Из пограничне Катунске нахије известан број Црногораца је био пожурио да се убаци у Боку у помоћ устаницима. Ту сасвим скоро, године 1862, Бокељи су у броју од 500 људи пошли у помоћ Црногорцима и имали учешћа у њиховом поражавању Турака. Природно је да су сад Црногорци ускочили у помоћ Бокезима. Сем тога у Грбљу и Паштровићима било је много њихове родбине. Исто је таква тесна веза и узајамна помоћ постојала између Кривошијана и Херцеговаца, који су се борили у одредима Луке Вукаловића 1862.

Иако је директна помоћ Црногораца бокешким устаницима била тешко изводљива, аустријска влада је почела да оптужује Црногорце да они, иако не учествују у биткама..., ипак помажу устанак... тим што устанике снабдевају храном. Али устаници у то време нису оскудевали ни у хлебу ни у оружју. Они су отели Аустријанцима огромну количину провијанта, а оружја — толику количину да су устаници били наоружани новим пушкама.

Све то Кондраћева износи из руских дипломатских извештаја и све је то истина, али до ефективне помоћи са стране било од

Црногораца или Херцеговаца, није дошло. Можда би и дошло да Бокељи нису сами изашли са аустријском војском на крај. Фактично су бој изборили сами Бокељи, чак и сам српски део Бокеља, па и непуна половина српског дела (пре ће бити трећина).

Сад неколико Црногораца до којих смо могли допрети.

У својим описима црногорских и херцеговачких јунака ([128], [129]), *Марко Вујачић*, некадашњи краљевски сенатор Југославије а после комунистичка перјаница, дао је неке полуисторијске приказе стања у Црној Гори и суседним областима, нарочито из друге половине XIX века. На једном месту, описујући разговоре Књаза Николе са првацима из околине Кривошија треба да је Књаз казао цуцком војводи Милошу Кривокапићу после II Кривошијског устанка ([129], III, стр. 368): «Кад изби Бокељски устанак 1869. није било лако, сва Бока узаврела и дигла се на оружје. Тражи своја стара права, а Аустрија пријети сабљом и паљевинама. Вапије јадни народ за слободом, хоће правду, хоће да се уједини са својом браћом. А Аустрија, проклета држава, гази им и оне најмање човјечанске потребе које су њихови очеви с муком извојевали, гази и уговор од 1814, по коме се обавезала да ће нарочито поштовати права Бокеља...»

На страни 365 своје III књиге о црногорским и херцеговачким јунацима пише Марко Вујачић ([129], стр. 565) како је његов предак војвода Анто Даковић причао књазу Николи како је пре битке на Граховцу тражио новчану помоћ од «бокешких Срба», «јер су Бокељи од давнина гледали на нас као на своју браћу, па вјерујемо да ће нас и окога пута помоћи у нашој витешкој невољи» (стр. 366), и сад су дошли да (стр. 367) «ка браћа са браћом... код браће Срба траже помоћ...» Кад је при томе дошло до тешкоћа, рече један црногорски главар: «Немојте тако, браћо Срби...» итд. Књаз Никола одговори: «Црногорски народ неће никад заборавити помоћ браће Бокеља. Откад пуца наша пушка, они нас потпомажу. Од владике Данила до светога Петра, од владике Рада па све до мене, за скоро два пуна вијека, Бока нам је била пријатељ и брат. Знали су Бокељи да помогну ономе ко слободу брани. Зато и ја вељу, војвода Анто, нека им је вазда фала и слава». То је објављено са страни 368 речене књиге. На следећој је опет једна изјава књаза Николе после II кривошијског устанка у Никшићу: «Знате ли, Црногорци, да од доба владике Данила па све до мене није пукла црногорска пуш-

ка кад је нијесу Бокељи потпрашили; вазда су нас помагали у нужди, храном, џебаном и другим, и доста допринијели да се очувамо од турске силе». Каже колико их је задужила кућа Ћеловића и зато именује за никшићског капетана одбеглог Ришњанина кућића Ђура Ћеловића «да се бар у неколико одужи Србима у Боки». Кад ово рече, сви Никшићи, који су предлагали друга лица за капетана, одговорише: «И право је и поштено што си Ђура Ћеловића поставио, господаре, за капетана Никшића».

Он је заиста дао азил свима побеглим Кривошијама и овим именовањем хтео да спере љагу држања при Устанку 1882!

Да се види како садашњи србождери, комунистички ђетићи, описују Кривошијски устанак и држање Црне Горе у њему, нека послуже ове речи познатог «заниекача» Срба у Боки (па и саме Боке, то је «Црногорско Приморје») неког полуаналфабете Милана Вукелића. Он је хтео да антиципира приказе тога Устанка и да модел како он треба да се званично представља, па је написао у «Политици» од маја 1969: «Све симпатије званичне Црне Горе и црногорског народа биле су на страни устаника. Она им је пружала сваку могућу помоћ. Овај устанак са симпатијама су пратили и сви Југословени и Словени...»

Колико је то сагласно са историјским чињеницама, видели су читаоци. Срби ту нису ни учествовали нити су симпатисали са Покретом! Све је то црногорско-југословенска-словенска ствар!

III.

Већ смо, преко Марка Вујачића, казали нешто и о држању Црне Горе и Црногораца при II Бокељском устанку (успут, говорећи и о Првом). Сад неколико података о држању Црне Горе у самом том Устанку.

У Другом бокељском устанку односно кривошијском устанку улога званичне Црне Горе била је изразито антиустаничка. Тај устанак је вршен почетком 1882. (само још неколико дана претходне године), и био је једновремен са устанком у Херцеговини такође против Аустрије. Оба су убрзо била угушена. Многи писци то стављају на терет књаза Николе, мада би били у сваком случају угушени, јер се Аустрија за њих спремала (док је 1869.

отишла у борбу импровизо, потцењујући снагу и храброст бокељских инсургената).

У Другом кривошијском устанку званична Црна Гора је била канда сасвим у прилог Аустрије и против устаника, иако ни тада није почињена нека груба морална грешка (избеглице су примане и насељаване, нико није издат, ниједан Црногорац није био у директној служби Аустрије итд.). Али не само да није Устанак помаган него је са стране црногорских власти било најстроже запрећено свако лично помагање. О томе су објављени многи документи из црногорских архива у «Историјским записима», органу Историјског друштва НР ЦГ». То питање ипак не спада строго у оквир наше теме, па ћемо изнети само неколико туђих мишљења.

Да је Црна Гора поступала непатриотски према устаницима и устанцима у Херцеговини и Боки 1881 и 1882, то саопштава и један анониман црногорски писац (Ристо Драгићевић?) у црногорским «Историјским записима». Тамо, испред докумената које расветљују држање званичне Црне Горе, а нарочито министра Маша Врбице, стоји ([134], стр. 195): «Држање министра унтрашњих дјела Маша Врбице и окружног капетана на Грахову Стевана Зимоњића у односу на бунтовне Херцеговце изгледа нам у најмању руку некоректно. Разумљиво је кад Врбица у својим наредбама пограничним црногорским властима побуњене Херцеговце назива погрдним именима и тражи да се они хватају, како би такве наредбе могао показати аустро-угарском министру на Цетињу да докаже коректно држање Црне Горе према Аустро-Угарској... Врбица је давао наредбе и за хапшење и за екстрадицију... Он је у овим плановима био спречаван од књаза Николе. Црна Гора се као мала држава увијала пред моћном Аустро-Угарском...» Тако је истоветно поступано са Кривошијским устаницима 1881-1882, о чему су такође објављени документи које немам при руци. Уосталом, устанак у Боки и источној Херцеговини 1881. био је симултан и скоро синхронизован.

За Други Кривошијски устанак пише црногорски историчар и етнолог Андрија Лубурић ([130], стр. 35): «Аустрија је против усташа употребила своју ратну морнарицу и огромну војску. Усташи су се тако храбро борили, да је Аустрија савладала устанак само захваљујући помоћи књаза Николе...»

За време Другог кривошијског устанка и сам Марко Вујачић, потомак војводске куће Даковића-Вујачића са Грахова, признаје да је Црна Гора ускратила била сваку званичну помоћ Бокељима. У књизи II својих описа црногорских и херцеговачких јунака пише ([128], стр. 78): «Књаз Никола је избјегавао у ово вријеме ма какве заплете са Аустро-Угарском. Зато је наредио Акиму Даковићу, граховском капетану, и капетанима бањском и голијском да обуставе сваки покрет Херцеговаца и Црногораца на црногорској територији за помоћ устаницима. Успркос овој наредби, стотине Црногораца и Херцеговаца прелазило је црногорску границу и придруживало се устаницима...»

И у Трећој књизи збирке пише Марко Вујачић ([129], III, стр. 306) да је књаз Никола због протестних нота Аустрије «поред осталога, био приморан да изда наредбу Анту Даковићу да не дозволи ниједном Црногорцу да пређе границу...» Кад су неки ипак прекршили ту наредбу, Књаз је приступио грубим санкцијама.

У II књизи причања Марка Вујачића стоји ([128], стр. 310) шта је одговорио Књазу Николи Ђуро Попивода коме је књаз одузео био грб, сабљу итд. што је прискочио Бокељима у помоћ: «Кад поче бој у Кривошије, пуста нам срца запалише и није било те силе да нас спријечи да не пређемо границу и ускочимо у борбу. Уби нас грдна срамота: ми лежимо у Грахово а бој се бије у Кривошије. Пролијева се крв, грме топови, браћа нас траже у помоћ а ми засјели, скрстили руке и не смијемо у борбу, и то због тога што нам Аустрија брани. Зар је нама ико икад од туђина могао забранити да се бијемо за слободу своју и своје браће...»

Сад ћемо навести два немачка писца, једнога из доба непосредно после Другог кривошијског устанка, другога после 40 година, ретроспективно. Ни она нису сасвим сагласна, али су верно, као сва друга, овде репродукована.

Пештански професор немачког хорекла Швикер писао је 1882. ([83]): «Црногорски књаз Никола је могао у своје време да са своје стране пружи заиста најбоља и најискренија обећања да он и његов народ неће у Кривошијском устанку имати никаквог учешћа (као и у Херцеговачком) и да ће он задржавати свако учешће својих људи; он није у стању да испуни своје обећање, сам озбиљан покушај у том правцу довео би њега у опасност...»

За други кривошијски устанак пише Херман Вендел, немачки (социјал-демократски) публициста, говорећи о краљу Николи ([133], стр. 199) да је «он своје сународнике у јужнодалматинским Кривошијама 1881. најпре дражио на устанак а онда је за Јудину награду од милион форинти извршио јатачке услуге код угушења тог устанка».

4) Једнодушност и једноваљаност учасника

Видели смо да се предео Устанка у Боки 1869. има да скучи и територијално и персонално. Свега су три области Боке у њему учествовале, али те области у потпуности. У пределима где су се људи дигли на устанак није било изузетака; нико није изостао, нити би то било по схватању тога света могуће. Чак су напр. најактивније учествовали у устанку Леденице, на подножју Кривошија, иако из тог краја није уопште било ниједно лице способно за војску те и идућих година.

Једино се чини замерка Убљанима 1869, да нису са свим жаром и залагањем узели учешћа у Устанку. Али они не спадају, строго узевши, у атар Кривошија. Не зна се који су локални моменти ту били од утицаја, а можда и лична осетљивост (нису хтели да се ставе под искључиву команду Кривошијана). Сам унук вође устанка Лазар Радојчић пише ([14], стр. 55): «И Убјани су помагали ратовати Кривошијанима против Аустрије. Али прве буне, 1869. године, нијесу били тако храбри као 1882. године».

Забушаната није било нити их је могло бити. Ни по каквим списковима се нису људи сазивали, већ по тајном позиву или јавном кликовању. У тачки 116 «Грбаљског законика», како га је објавио Вук Врчевић ([176]) стоји: «Који не би ноћно или дневно скочио кад чује пушку и похитао на глас ‚Ко је витез' или ‚Игдје ли икога', да му кнежина попије оружје и да га не може више никад носити».

Немогуће је и замислити случај да се неко не одазове позиву, ни у Грбљу, који је био централна област Устанка, ни у два периферна предела, где су важили исти прописи витештва и чојства.

И сви су се једнако интензивно и јуначки борили, мада није свачија срећа била једнака. Има несумњиво изузетних примера

храбрости и пожртвовања, која одликују поједине личности, али не «обличавају» остале. Било је већих и мањих јунака, али су јунаци били сви. Јер заклањање и забушавање није практички било могуће све да се и хтело.

Према томе, сва слава и сва част које су Боки и целом Српству донели, припада свима Кривошијанима, Грбљанима, Поборима, Брајићима и Мајинама онога доба и живим и мртвим. Свима нека је слава и хвала!

Што поједини писци, или, још више, народна песма, истиче појединце, то велике историјске важности нема. Тако за једног од вођа устанка, кнеза Милана Радојичића пише његов унук ([14], стр. 15): «Особито се истакао у Кривошијском боју 1869. Својом смишљеном ријечи, мудрим поступком и храбром руком, наравно не сам него са својом браћом и виђенијим Кривошијанима, сретно је завршио великом побједом кривошијском. Тада је растјерао и до ноге смрвио аустро-мађарску војску, добро наоружану и за бој припремну...»

Мада писац спомиње и осталу «браћу и виђене Кривошијане», опет као победна заслуга углавном припада кнезу Милану Радојичићу!

Познати етнолог из Дробњака Андрија Лубурић објавио је 1934. једну књигу о познатој српској породици Орловића, који су по њему потомци косовског јунака Павла Орловића, па говори и о њеном доцнијем рашчлањавању. Тако пише на крају ([130], стр. 34): «Самарџићи, велико братство у бокешком племену Кривошијама, води порекло од Дамјана и Мартина, синова Комнена Орловића из Бајица, који су се населили у Кривошије око 1692. године. Брзо су се намножили у свом племену, које се тих година и формирало, и убрзо су се истакли и узели водећу улогу. Непрестано су четовали по Турској (Херцеговини) и помагали Црногорце у свим ратовима, а тако исто и Херцеговце, а нарочито војводу Јакова Даковића (1826-1853) и Луку Вукаловића (1857-1865).

Иако су се сматрали млетачким поданицима а од 1814, аустријским, они су у ствари били потпуно независни. Нису слушали ни једне ни друге. А кад су Аустријанци 1869. покушали да уведу ландвер у Боки и Бокељима укинули разне повластице, дигли су се Самарџићи на оружје и у заједници са још неким Бокешким племенима отпочели рат са Аустријом. Усташама је тада дошао

у помоћ херцеговачки харамбаша Стојан Ковачевић са нешто Херцеговаца. У овом рату су Аустријанци изгубили неколике битке и били приморани да капитулирају пред Бокељима. Усташи су добили велику ратну штету, иначе је остало ‚све по старом'. *Ово је била прва српска победа над Аустријом...»*

Саво Марковић из Маина писао је ту скоро, баш поводом стогодишњице Устанка ([191]): «...У том Устанку учествовало је и старо и младо, све што је могло понијети нож и пушку, да бране своја права и своју златну слободу, и примораше престарелу Аустрију да од њих тражи мир!»

5) Јачина борбених снага

Док се број ангажованих аустро-угарских војника приближно зна и скоро свуда у истом опсегу износи (око 22 хиљаде), мада то не значи да су сви били ефективно у борби, и с друге стране треба додати и поморске снаге, дотле се број инсугераната приказује сасвим различито. Неки оперишу са бројевима од неколико стотина, док други подижу тај број на десетину хиљада.

Њега није могуће тачно утврдити. Али може приближно, и то статистичком методом. Треба поћи од претпоставке, приближно тачне, да су у борби учествовали сви мушкарци способни за оружје, па је тај број лако инсконструисати. То би онда био број виртуелних бораца, али не и актуелних. Јер многи нису имали оружја, чак ни ловачку пушку, а сматрамо их борцима.

Тај број ћемо израчунати према броју становника инсургентних предела. Половина је становништва женска, то је познати демографски факат. Од половине мушкараца, половина њихова иде на неодрасле. Остаје четвртина целокупног становништва која би се теоријски могла борити. Али ту су и старци, и богаљи, и немоћни. Зато се сећам да сам као ђак читао да је приликом мобилизације за Балкански рат мобилизовано било у Србији 13% становништва што је претстављало максимум нигде не постигнут. Али Бокељи су се већ од 15. године сматрали способни и вољни за борбу. Зато ћемо оперисати са процентом од 20%, тј. да је у борби могла максимално да учествује петина укупног становништва.

Сад да видимо колико износи ово становништво. Према званичним статистикама немогуће га је утврдити, јер, сем Грбља, места устанка се нису поклапала са општинским. А званични подаци су објављени само за општине у целини (напр. за општину Рисан, чије су Кривошије само мањи део).

Приближну, веома приближну слику бројног стања у Кривошијама дају шематизми Бококоторске епархије. У њима је унето само православно становништво Кривошија, а другог није ни било. Истина то није државна званична статистика, али је релативно врло тачна. Пароси су морали сваке године слати бројне податке о својим парохијама. Измишљено ту није ништа (знам како је мој отац то радио), али су уврштавана и привремено отсутна лица, док то није случај код државних пописа. Тако ови бројеви могу бити за неки мали проценат већи, никако мањи од стварних.

Први шематизам који имам, од 1891. године приказује у две парохије кривошијске (Кривошије и Унирине) 178 домова и 1.078 душа. Ако им се додају још Убли (116 домова и 734 душе), и Леденице (42 дома и 236 душа), то би укупно резуренгентска област из 1869. године имала 22 године доцније, односно 9 година после Другог кривошијског устанка 339 домова и 2.048 душа, односно обло две хиљаде. Дакле сва област изнад Рисна која долази у питање као устаничка.

Ја имам све шематизме до године 1906 ([107], [108]), али би било дангубно износити податке за сваку годину. Дати су за најближу годину устанцима. Последње, 1906, имале су Кривошије у ужем смислу 204 дома и равно 1.500 житеља, а са суседним парохијама (Убли и Леденице) 370 домова и 2.640 лица.

И професор Јован Ердељановић пише ([96], стр. 57), јамачно на основу Саве Накићеновића ([37]), а овај на основу шематизма, да «у Кривошијама има свега 204 породица». То је углавном тачно, мада сасвим прецизно не мора да буде. Колико је мени познато, задружних породица тамо није било (бар не са великим задругама), али су породице биле богате са децом, тако да се може рачунати да свака броји просечно по шест до седам чланова.

Стварно цела кривошијска област није могла бројити за време Првог устанка више од 2.000 душа. Према нашим домографским приликама половина је била јамачно малолетна, исто као што је

половина била мушка. Нека су тамо и дечаци од 16 година носили оружје, опет их никако није могло бити више од 600-700 лица под оружјем.

Грбаљ је 1891. имао, према шематизму ([107]) укупно душа (тамо такође није било никога до православних) 3.909, дакле скоро 4.000. Грбаљ је могао да да преко хиљаду бораца уколико је имао оружја.

За «три комуне» које су такође биле искључиво православне, шематизам за 1891. ([107]) износи: Подострог односно Маине 918 душа, Побори 291 душа, Брајићи 603 душе, укупно 1.812 душа. Сва три устаничка предела би имала према томе 1891. године 7.769 душа, у време Устанка мало више од 7.000 или до максимум 2.000 бораца.

На основу података из руских званичних извештаја са Балкана пронађеним у руским архивима, историчарка В. Н. Кондраћева пише ([4], стр. 164): «Устаници су били подељени на две групе. Прва група (до хиљаду људи) налазила се међу градовима Рисном и Новим. Друга група (јача по броју) између Котора и Будве. . .»

Укупан број су Руси доста тачно проценили, док су поделе нетачне. У Кривошијама је било знатно мање од 1.000 бораца, у Грбљу и општинама изнад Будве више од 1.000 (у самом Грбљу око хиљада). Друго је питање њиховог наоружања, које ја не могу да решим. Само се начелно може рећи да нису сви способни за оружје у ствари располагали оружјем. И оно је било примитивно према аустријском за тада модерном наоружању. Махом су то биле ловачке пушке (острагуше), па ни то није свак имао.

Спиридон Гопчевић је јако багатезирао аустријске прохтеве, желећи доказати да за њих није било оправдано, а још мање пропорционално учињеним жртвама, водити војну акцију. Он пише ([11]) да је бунтовно становништво износило 3.750 душа (он је то свакако нешто смањено приказао) и израчунао је да би контингент војске која би се узимала (свакако годишње) износио 38 лица. Зар је због тога требало ратовати?

Он је јамачно израчунао да годишње у осталим деловима државе бива асентиран 1% становника што grosso modo изгледа веома вероватно. Али је у питању била цела Бока а не само побуњени део, па чак и Дубровачки округ, да не говоримо о прин-

ципу једнакости. Овако багалатизирање није сасвим оправдано, али је веома похвално да је то Гопчевић изнео у главном органу пруске и немачке војске.

XII. АНТЕЦЕДЕНЦИЈЕ УСТАНКА ОД 1869.

б) Повод устанку

Разлоге устанку Бокеља 1869. ми смо навели и о њима ће још бити речи. Повод са̂м био је нови закон који је лишавао Бокеље привилегија неслужења у ничијој војсци. Познато је да је Бока била аустријска од 1814, па да ипак нису аустријске власти покушавале да ту врше рекрутацију пуних 55 година. Јер су Бокељи сматрали да они не морају да служе у каквој било војсци ван свог ужег завичаја.

Међутим, у јесен 1868. у Бечу је пред Парламенат поднет био војни законски предлог. Професор Народне правне историје на Загребачком универзитету Антун Стј. Дабиновић, сам Бокељ из Доброте каже ([62]) да је у уводним одредбама тога законског пројекта стајало: «Припадници округа которског и дубровачког неће више, као досад, бити ослобођени од војничке службе, него ће служити у домобранству».

Дабиновић даје овакво објашњење: «За аустријску владу се та нова одредба разумијевала сама по себи: Бокељима су имале да буду наметнуте само оне дужности које су одавна имали да врше остали припадници велике хабсбуршке монархије. Но у овом случају је... привржeност бокељског становништва старим установама била ударила прејаких коријена у бокељској души, а да је аустријска влада могла и смјела ићи преко тога. Нова се одредба љуто косила са свијешћу Бокеља да о њиховим пословима нема ништа да одлучи бечка заступничка кућа».

Мислим да је овим речима Дабиновић погодио срж ствари и нашао главни разлог устанка. Повод је био покушај рекрутације, а главни разлог преосетљивост Бокеља за своје слободе, своје повластице, своја права и своју аутономију. То је главни раз-

лог и побуне 1869.: суревњиво чување својих права и повластица, јер се само тако чува и своја особеност и слобода. И сви други писци признају овај основни мотив устанка, као што ће се видети за овим.

У томе се, и са тиме, слажу такорећи сви писци, и домаћи и страни. Разилажења једва да има у појединостима. Као и увек, овде ћемо такође поткрепити цитатима самих писаца та подударања. И кад осуђују Бокеље, немачки и аустријски писци правилно приказују повод Устанка, а углавном и разлоге. Њих ћемо прво навести.

У *немачкој Војној енциклопедији* изашлој пред Први светски рат, која ће се исцрпно цитирати мало даље (XII, 8) стоји и ово ([92]): «1869/1870. Устанак у Далмацији. Узрок устанка било је незадовољство становништва са аустријском управом. Спољни повод даде провођење једног новог Војног закона. По њему је било наређено рекрутовање војно-обавезних лица и у досада ослобођеним дистриктима Далмације, у Котору и Дубровнику; оно је требало да почне 6. октобра».

У едицији «Велики Аустријанци» која излази после II светског рата у Бечу, писао је један иначе из рата познати прохрватски и србождерски писац, канда ранији аустријски виши официр, *Рудолф Кислинг*, биографију генерала Гавра Родића и том приликом је казао ([151]):

«После Нагодбе између Аустрије и Угарске у години 1867. нађође годину дана доцније нови одбранбени закон, који је имао за последицу увођење опште домобранске обавезе. Док се против нове институције у целом Царству не подиже никакав отпор, одрекли су становници Боке и Кривошија, које се издижу изнад ње, да се покоре наредби за купљење војске. Под софистичким тумачењем својих старих права ношења оружја, које им је Родић (1859. ?) обновио као награду за своје лојално држање а такође да би увек били спремни да сузбијају пљачкашке банде које стално врше свој нечасни посао и тиме спасавају своја и онако веома сиромашна и бедна насеља, њих није било могуће навести на попуштање».

Описујући обе бокељске Буне, пештански професор, немачке народности *Ј. Х. Швикер*, баш за Прву 1882. каже ([83]) да ни Млечани нису тражили војнике од Далмације, па је то и Аустрија

продужила, напослетку само за Боку и Дубровник. Али резултат није био исти: «У пределу Дубровника није било устанка одма после доношења Војног закона... У Которском пределу већ је испочетка увођење опште војне обавезе довело до јогунастог отпора који је напослетку довео до устанка и до дана данашњега није сасвим отстрањен...»

Врло опширан приказ Бокешких устанака нашао сам код немачког писца и баварског нотабла *Артура Ахлајтнера,* у опису Далмације и Црне Горе 1913. ([144]). Тај део књиге је скроз проаустријски, и веома се истиче културна и војничка улога Аустрије у тим крајевима. Цео одељак је писац посветио «Кривошијама» (стр. 191-217). Тамо стоји изос.: «Ако се читају бечке новине из епохе «непокорности», произлази да се у опису Кривошија јако претерује. Устанак се не може ни на који начин оправдати, чак ни правдати. Али у чему се састојала та «непокорност»? 1869. само о одржању старих, веома старих права ношења оружја и одбране своје кршне домовине и насеља од суседа жељних пљачке, у ослобођењу од сваке војне службе. Кад су Кривошије 1814. постале аустријске, призната су им ова права... Година 1868. донела је нови војни закон у Царевини, који је, сасвим разумљиво, морао да има важности за све државне припаднике. Па и за Кривошије, који су се морали одрећи старих повластица...» (Дошло је наређење да се преда оружје). «Непослушни задржаше своје оружје. Кад је Кривошијама наређено да у једном батаљону ландвера, који се имао образовати, изврше своју војну дужност, одговор је био просто ‚Не'... Међутим покуша которска војна команда да спроведе рекрутовање силом и претњом на опсадно стање. Све општине у срезу (православни Срби) спалише матице и регистре, фанатизирани људи ишибаше и отераше рекрутну комисију, обавезници побегоше беспутним брдима у Црну Гору. А целокупно становништво које је било у стању да носи оружје окупи се око својих бираних кнезова и заузе стратешки важне тачке устаничког предела са својим четама...»

Устаници су били свега потпуно свесни, сваки посебно и сви заједно. Сви су знали своју историју и своје повластице које су хтели по сваку цену да очувају. Нема ниједног устаника који је мање знао или друкчије мислио него остали. Нико се није по наредби латио оружја, већ по сопственој одлуци, опоменут само на своја права и своју слободу.

Аустријски елитни капетан Хуго фон Чешка, наставник Кадетске школе у Инсбруку, имао је задатак да у збирци ратноисторијских излагања XIX века (где је учествовала аустријска војска) опише «Устанке у јужној Далмацији 1869/70. и 1881/82.». И он је то учинио у једној малој, али стручно писаној књизи ([132]), где је, разуме се, војним околностима дао првобитни значај.

Говорећи о узроцима првог устанка, капетан Чешка каже: «Противност Бокеза нарочито је била окренута: против могућности, иако удаљене, употребе домобранства ван сопствене територије, чим су мислили да би био спречен пут њиховој заради; *против одлагања народне ношње* скопчане са вршењем службе и униформисања војничким кројем; против установљења једног домобранског батаљона заједничког за округе Дубровник и Котор; најзад против разоружања које је противно свим традицијама».

Објашњење првог узрока је овде прилично бесмислено: бокељски војници (домобрани) били су лишени зараде ако би служили ван сопствене територије! То би био случај кад би служили и у самој Боки. Како би они као војници под заставом нешто привређивали?

Сад ћемо навести руску историчарку Кондраћеву, чије је дело сасвим ново ([4]), али су подаци узети из доба Устанка, и то из дипломатских и конзуларних извештаја руских министарству спољних послова, сачуваним у руским архивима.

Кондраћева пише ([4], стр. 171): «Устаници су изјавили да они неће да знају ни за какве законе који су општи за целу царевину (империју), јер је Бока била предана Аустрији под определеним условима. Народ се осећао као господар на својој области (у свом пределу, у свом крају, руски: в својеј страње). Његови вођи су добро разумевали да мали народ Боке сам за себе неће постићи ништа превелико уз мале уступке, да аустријска влада неће Боки дати никакву аутономију, јер би је онда морала да да̂ и другим словенским народима који се налазе под влашћу Аустрије, али су они савршено недвосмислено показали да *су они газде код себе дома и да они сасвим игноришу освајаче* (захватчиков)».

Мало подаље, говорећи о захтеву аустријских власти да се Бокељи обезоружају пише Кондраћева ([4], стр. 160): «Народ, научен да увек хода наоружан, сматрао је предају оружја вишима

као срамоту за себе...» То саопштава као извештај руског посланства у Цариграду из године 1869.

Списатељка се сад позива на познатог црногорског мегаломана и надринаучника Јагоша Јовановића, који је изнео ([59]) да «је један од кривошијских вођа — Иво Бајковић — казао: «...Ми ни сада нијесмо много марили за аустријску власт». То није немогуће да се то збило, само што црногорски надринаучник не каже одакле је то узео (бар то не стоји у расправи Кондраћеве). А, затим, колико ја знам прилике, Иво Бајковић је Грбљанин а не Кривошијанин.

Но да се у том духу покрет развијао не може бити сумње. Бокељски Срби нису марили за Аустрију и једва су признавали њено присуство. Они су водили локалну управу према старим обичајима и навикама не обзирући се на наређења из Котора или Задра, још мање Беча.

Описујући са̂м Кривошијски устанак (први) руска историчарка В. Н. Кондраћева говори, на основу руских архива тога доба или мало раније ([4], стр. 155): «Ниједна класа становништва не негује никакву привржeност према својој (тј. аустријској) власти... Аустријска влада, незадовољна незадовољством словенског становништва Далмације, појачала је гарнизоне у градовима Дубровачког и Которског округа...»

Напослетку ћемо цитирати два Србина, једног из Дубровачке околине, католичке вере и фратарског васпитања. Другог из Новог Сада у тадашњој Мађарској.

Цавтаћанин Људевит Вуличевић је писао 6 година иза Устанка на италијанском ([140], стр. 101): «Лепа и света је једнакост пред законом, она је била уздах толиких народа тлачених деспотизмом малог броја, али само претекстом (изговором) они то траже у Далмацији. Хтети подвргнути све народе Аустрије, једном истом закону биће увек апсурд и опасна сметња. Овде код нас мењају се на сваком кораку и језик и традиције, и обичаји и вера, испреплећу се, и не баш тако ретко сукобљавају. Откуд је могућа та математска једнакост о којој говоре прокламације Вагнера?...»

Тадашњи вођа Срба у Угарској (а донекле и у целој Хабзбуршкој монархији), *Светозар Милетић*, писао је лично у новосадској «Застави» од 10. октобра 1869: «Бока, после Источног царства, није никад имала владаоца, него само протектора... Аус-

трија се свечано зарекла године 1814. да ће поштовати привилегије Боке Которске. Бока има право самосталности ако јој се реч не одржи ([62])... Бока је имала увек аутономију и екземптивне повластице, у целој њеној историји која се може са сигурношћу утврдити. И Бокељи нису били вољни да их се олако одрекну. Чак су показали готовост да их оружјем у руци бране. Да их бране у једној ситуацији која је целом свету изгледала за Бокеље безизлазна...»

7) Прелиминари

И ово је страна реч, али у политичком и правном језику јако одомаћена и ја не могу ни овде да нађем адекватну народну реч. Буквално реч значи «пред прагом» (пре лимине), а употребљава се као ознака за уводе, припреме, претходне преговоре, који се, услед тога, зову *прелиминарни преговори:* настојање да се нешто изведе или не изведе. Нема одговарајуће српске речи.

Овде се баш радило о актима и збивањима те врсте. Тих акција је било прилично и хронологија је оставила о њима трага. Нешто ћемо пренети и овде. Догађаји су важни да се обе стране разоткрију: и аустријске власти и устаници, да се види како су се држали и чему су смерали.

Познати аустријски политичар и политички писац Теодор фон Сосноски дао је један веома опширан и доста објективан приказ «Устанка Бокеља», како га он зове. У његовој великој књизи «Балканска политика Аустро-Угарске од 1866» ([82], стр. 69-74), цео други отсек I књиге носи наслов «Устанак Бокеља» (Zweiter Abschnitt: Der Aufstand der Bocchesen).

У њему писац истиче туробно расположење Аустрије после пораза од Пруса и Италијана и настојање да се бар нешто поврати. Баш у том часу «настаде дубоко на југу, у крајњем углу царства, сасвим изненада један пожар који је пркосио свим покушајима гашења и, мада је био ограничен на узак предео, изискивао је осетне жртве. То је био Устанак Бокеља!...»

Кад је почело асентирање, пише даље Сосноски, неке општине изјавише (Пераст, Прчањ и Доброта) «да се неће покоравати новом закону. Кад им је на то запрећено преким судом и речено да ће рекрутовање бити извршено силом, није то имало други

резултат него да се све општине сложише да матице крштених и регисте спале, да злостављају и прогоне царске чиновнике, а да обавезници за рекрутацију побегну у брда и суседну Црну Гору. Целокупно становништво способно за оружје сакупи се око својих старешина и, распоређено по ‚четама' (деташманима) од по 60 људи, заузе стратешки најважније тачке целог предела.

С обзиром на ово изазивајуће држање становништва, влада је била принуђена да својим наредбама силом и оружјем створи решпект. Али то је, у датим околностима, лакше било замислити него извршити. . .»

Игуман манастира Бање у истој општини (рисанској) камо спадају и Кривошије пише како су власти најпре покушавале милом, а после силом да народ склоне на попуштање.

У његовој књизи цитираној под [143], стр. 68 стоји: «Владини чиновници ишли су у опћинске уреде, окупљали народ по селима, градовима и варошима, и свјетовали га да на мирни начин прими домобранску службу». Ишли су по целој Боки, али узаман.

Кад то није помогло, онда су донети застрашавајући државни акти. Лудовик Вуличевић у једној својој књизи на италијанском језику о страначким борбама у Далмацији ([140]) наводи неке делове прогласа далматинског намесника Вагнера од 10. октобра 1869. и ми смо неке ставове већ пренели (о делу народа који је готов «да увек послуша злобне и тенденциозне мигове», мислећи на Србе).

Вагнер даље каже у Прогласу (Вуличевић, стр. 103) да су «сва могућа средства смирења и убеђивања остала безуспешна», зато «10. октобра 1869. подмаршал и царски намесник Вагнер објави у Задру свој Проглас у коме саопштава да се за политички срез Котор уводи ванредно стање на основу Закона од 5. маја 1869».

После тога Вагнер, који је био високи официр (дивизијски ђенерал) оде лично у Боку и «15. октобра објави у Котору саопштење да је у том политичком округу забрањено ношење оружја, а 20. истог месеца саопшти да је проглашен преки суд». То саопштава такође Вуличевић додајући од своје стране: «Терор и свако погодно средство притиска тражио је фелдмаршал-лајтнант, који се надао да ће истребити херојско становништво, кога његов карактер и стрма, неприлазна брда обезбеђиваху од сваког противника».

Неколико дана за овим — како пише сад Дионисије Миковић ([143], стр. 69): «25. октобра ћ. кр. котарски начелник Франц из Котора издаје на српском и италијанском језику нотификационе, оглас, с којим бокељском народу јавља: Његова преузвишеност г. Намјесник изрекао је... да је настала потребоћа приекога суда у свему политичкоме срезу Которскоме и за злочин велеиздајства».

«Он у даљим ретцима овог огласа заповиједа народу: Да се има сватко клонити било каквога му драгог — велеиздајничког подузећа — подтицања и удионииштва, и да се има покорити наредбама поглаварстваним... јер иначе да би сваки кривац био кажњен ,по строгости приеког суда са смртју'».

Игуман Миковић је све ове речи пренео дословно, и то латиницом како су биле написане. И ми их преносимо да би се разазнао тадашњи аминистративно-хрватски стил.

У општини рисанској, пак, сачувана је Објава од 29. октобра 1869, у којој је ћирилицом и старим српским правописом наређено да се имају разоружати «сви имаоци оружја, праха и олова от кое гођ версте било» (Миковић, [143], стр. 75).

Председник херцегновске општине Ђорђе Војновић (брат Коста Војновића, стриц конта Луја и конта Ива) предузимао је све што је могуће да власти одобровољи, а тако исто и председник општине Будва Стјепан Митров Љубиша, мада су оба били у градовима који нису учествовали у устанцима. То је било узалудно. Власти су добиле строгу наредбу да закон спроведу, а ребелији овог опсега нису се ни најмање надали.

Спиридон Гопчевић је писао ретроспективно у једном немачком војном часопису ([11]) да је «септембра 1869. стигло у Котор министарско наређење у коме се налаже стриктна примена одбранбеног закона. Которски поглавар фон Франц показа ревност да то спроведе».

Гопчевић пише даље да «26. септембра 1869. предадоше Бокељи поглавару (среском начелнику, ЛМК) меморандум у коме присташе на војну службу под следећим условима: 1) Бокељи се не могу никад употребљавати за ратну службу ван Боке; 2) После службовања конскрибирани (рекрутовани, ЛМК) могу по својој вољи путовати куда хоће; 3) Задржавају народно одело као униформу...»

Гопчевић не спомиње ношење оружја, јер Бокељи нису ни сањали да ће им се и оно покушати да одузме, да се «распашу» као женетине.

Сад опет неколико детаља сакупљених од страних писаца. Више пута цитирани пештански професор Швикер који је поводом Другог кривошијског устанка дао веома топао опис Боке и Бокеља [83]) каже за Први устанак: «Кад су се изасланици Кривошија претставили которском поглавару Францу да би се предали, овај рече: ,Ево видите да нисте имали право и хоћете да напустите ваш отпор'. — ,Да, господине, ми признајемо да смо у заблуда и хоћемо цару, који је наш премилостиви господар, да се послушно покоримо'. — ,Значи да ћете добровољно да положите и предате оружје?' — ,Што, господине, да наше оружје предамо? Само нама мртвима можете га одузети'. — Тиме су преговори завршени и устанак је продужен».

Професор Швикер налази пуно разумевања за ово држање Кривошија и пише: «Кривошијанима треба оружје и за његову личну одбрану; јер, као на Корзици, тако живи и код овог народа, једнако као и код црногорско-херцеговачких сродника, старо правило крвне освете. . .»

Исти професор Швикер наводи како је један Кривошијанин одговорио ђенералу Родићу, царском наместнику у Далмацији ([83], стр. 470): «Господине, реци нам за име Божје што од нас хоћете. Зар није, забога, довољно што уопште живимо на овим литицама?»

Сад један детаљ који саопштава руска историчарка Н. В. Кондраћева у издањима њихове Академије наука ([4], стр. 160). Тамо пише да су пре започињања непријатељства Бокељи послали књазу црногорском једну депутацију у којој су били Иво Бајковић, Ђуро Зец, Михаило Клаић, Ђуро Самарџић и Стефан Поробић. (Дакле из свих резурекционих предела: Бајковић је Грбљанин, Зец Брајић, Самарџић Кривошијанин итд.). «Депутанти су изјавили књазу да су Бокељи решили да се силом супротставе увођењу ландвера и што се они надају помоћи Црногораца у томе да породицама Бокеза буде загарантовано убежиште на црногорску земљу. Књаз Никола је обећао своју помоћ. Он је послао свог секретара Сундечића (проту Јована Сундечића, родом из Лике, ЛМК) окружном начелнику Францу са опоменом да ће, ако аустријске власти не успу да предупреде устанак у Боки, он

бити принуђен да дâ прибежиште породицама Бокеза, јер то не може отказати пред лицем свога народа». Ово последње Кондраћева наводи према руским архивима 1868-1870.

И осионо држање аустријских власти много је допринело држању Бокеља. Оно није изазвало устанак, али је свакако потенцирало упорност бокељских Срба.

О томе се налази један конкретан и веома симптоматичан податак у новосадској «Застави» од 31. октобра 1869. (Дабиновић, [62], стр. 79, аднотација). Дописник листа је поставио питање једном сељаку, устанику, како је дошло до устанка, а овај је одговорио: «Чуј, господару. Ми смо се били већ умирили кад нас је господин Бицаро благо ословио. Само хтедосмо још да смо сви сигурни. Због тога жељесмо с намјесником говорити. Али нас он не пусти предасе, него мјесто себе посла нам неку протуву, која нас обману, као да нас је хтео прождерати, али као да ми нијесмо људи, с којима се мора благо и лијепо поступати да своје право напусте, а не као с псима. То нас је разгњевило. И баш стога не хтједосмо да будемо војници».

Ова епизода не мора бити сасвим тачна (као ознака узрока), али је веома карактеристична и као таква сувише тачна. Такви су Бокељи. Сам истакнути чешки писац кога је превео Стојан Новаковић каже на једном месту ([86], стр. 6): «Да Боку Которску није тако лако покорити, доказала је она сама Французима... Против Боке се може само мирно радити, а насиље ће донијети оне исте пошљедице које доноси четничка војна влади Наполеоновој у Шпанији».

Кад је већ било јасно да ће се морати дати оружан отпор Аустријанцима, било је више договора виђенијих Кривошијана и њихових суседа (Леденичана и Убљана) који су у свим детаљима описани у једној брошури издатој после 23 године у Новом Саду. Писац је означен псеудонимом «Новак Граховски», а брошура се зове «Увода», што значи ухода ([145]). У њој је веома просто, «по народски» описано преговарање и договарање првака Кривошија. Књига садржи детаље овде неупотребљиве, али ко хоће да упозна атмосферу тога краја пред Устанак добро ће учинити да књигу прочита. Лазар Радојичић даје у своме приказу Устанка ([14]) велике изводе из те књиге, нарочито у односу на своје претке. Писац је свакако или Граховљанин или Кривошијанин.

По тој књизи је кнез Милан Радојичић (тамо назван «Милун Радојковић») казао: «Нијесмо шћели бити одметници, али кад нас други гоне, нека и то буде. Нећемо дати да нас распашују, да од нас купе оружје, па да не смијемо колико жене маћи преко кућног прага. Наши синови имају кога чувати овдје, у ове горе, да их не гоне по бијелом свијету. А чујте још и ову: лаж је то што веле ђе нам ђеца неће одити даље од Боке. Они сад тако зборе док нам не узму оружје, а нека то буде, хоће их ћерати. Него да промислимо о свачему, да ухватимо вјеру, па с Божјом помоћи на посао. Чекања нема».

Ништа их није озлоједило као тражња да се «оружје носи у Рисан циркулу», јер им више не треба. Ђенерал (Родић) је казао да је «Аустрија ухватила вјеру са Црном Гором и Турћијом, а устреба ли, ћесар ви даје ново и боље од вашега те га сад имате. . .» Нато ће Периша са Убала: «Оружја му бољега од овога ја не тражим. Носити му га нећу. Ако дође да га узме, дошао је у сто злијех часа. Задајем ви тврду и божју вјеру». «Тако је, таман тако», прихвати десетак Убљана, а за њима и остали.

8) Зарицање вјере

Према стародревном обичају, оваквим масовним покретима претходи «хватање вјере», зарицање да ће сви учесници остати до краја верни и устрајни у извршењу преузетог задатка. То је описао и Владика Раде у Горском Вијенцу као акт који је претходио Истрази Потурица (стихови 2407-2437). И они тамо кажу (сердар Јанко): «Издати се нећемо, ама треба да утврдимо клетвом; здравији је посао!» Дакле, у томе је суштина: посао је здравији, сигурност већа да издаје бити неће.

При томе није облигатан верски акт, али је он био јако у обичају. Није било неопходно присуство свештеника, али се акт обављао у цркви или око цркве и имао верско обележје (заклетва).

Док за остале делове устаника немамо одговарајућих вести, за Кривошије имамо неколико верзија, које се не могу сасвим довести у склад.

Такозвани Новак Граховски је писао да је на прелиминарном састанку ([145]) «кнез Милун Радојковић (ректе Милан Радојичић)

први окупио племе, скинуо капицу па закумио Богом и Светим Јованом сваког ришћанина кривошијског да поможе браћи у невољи».

Унук кнеза Милана учитељ Лазар пише ([14], стр. 18): «Кад је изашла наредба (о предаји оружја и новачењу), на позив кнеза Милана у његовој кући окупе се потајно најуглледнији Кривошијани онога доба да се договоре како ће и на који начин извести буну и опријети се царској наредби...» Наводи ко је био од главара, да настави: «Не прође ни мјесец дана иза првог састанка, састаше се опет потајно на граници убаљске и кривошијске планине на мјесту Меки До највиђенији и најугледнији људи, њих тринаест кнежева из околних Кривошија и виђенији људи из Новске стране... Дигоше се, поскидаше капе и објеручке ухватише се сви за џефердан Јова А. Суботића, заклеше се и завјерише да неће давати своју дјецу у солдате цару Аустријском, да неће никаковиx наредби и заповјести царских власти слушати и извршавати, него да ће сви листом устати против власти и државе макар их то главе стало, јер је — веле — боље, часније и поштеније једанпут јуначки, мушки и славно умријети неголи вјечито робовати, кукати и јадиковати...»

Другу верзију, строго религиозног акта, саопштава 1930. тадашњи кривошијски парох и потомак примаоца заклетве, поп Ђорђе Самарџић овако ([71]):

«Кривошијски устанак против Аустрије 1869. године почео је молитвом Богу и заклетвом на вјерност друг другу...

Прије почетка устанка долазе усташе да се Богу помоле и да се закуну на вјерност друг другу. Долазе у цркву Св. Покрова у Драгаљу, и пред ондашњим свештеником својим, попом Трипком Самарџићем, у присуству сеоскијех главара Митра Кр. Самарџића, Милана Радојичића и других (у Кривошијама није било никада ниједног војводе!) закуну се да ће сложно и вјерно водити борбу.

Текст заклетве није познат; он није могао ни бити сачуван, јер није био ни написан, већ је изговорен пред усташама усмено — без читања, онаквим ријечима какве налазимо у народним пјесмама, гдје се уз заклетву призива и клетва на онога који би издао: Ко издао — издало га...

Заклетва је положена у цркви драгаљској, јер је у Драгаљу и почео покрет за устанак; ту су били главни састанци...

Полагање заклетве свједочи нам да су усташе били потпуно свијесни величине и тежине свога корака, свијесни одговорности пред народом српскијем, те да истрају у борби и из ње изађу ведра чела и свијетла образа. Они су и прије водили борбе са Турцима, али нијесу сматрали за потребно да прије тога полажу заклетву и вјерност, ради тога јер тијем борбама нијесу придавали онакав значај и озбиљност као у устанку против Аустрије...

Заклетва положена у цркви рагаљској дала је усташама још већег полета и удвостручила њихову снагу да јуначки дочекају и потуку аустријску војску у Дворничком Ждријелу, на Јанковом Врху, Сиљевику, Угљешину Потоку и Леденицама.

Вјерни задатој ријечи и положеној заклетви, вјерни наслијеђеном аманету од својих ђедова, они су из неравне борбе са једном моћном царевином заиста изашли ведра чела и свијетла образа, принудивши шарену Монархију да са усташама закључи мир у Кнезлазу, 11. јануара 1870. са условима веома повољним за усташе...

Заклетва им је дала снаге да лакше могу сносити све тегобе усташког живота, а послије овога прогоне и немаштину, вративши се на попаљене домове; знајући да су остали вјерни положеној заклетви и да су показали туђину да су кадри уз највеће жртве бранити своја од давнина уживана права, која су истовјетовали са вјером и нацијом, чиме су задобили симпатије цијелог ондашњег Српства».

Доцнији парох Котора и прота Самарџић признаје недвосмислено да су устаници своја права и своје повластице због којих су ушли у борбу идентифивовали са питањем вере и нације. Ако се у њих дира, посредно се дира и у нацију.

9) «Проглас устаника»

I.

Страни писци који су описивали Бокељски устанак објавили су и тобожњи манифест који су устаници упутили саборцима и другим Србима. Текст је на два места објављен као «аутенти-

чан»: од једног Чеха и од једног Француза, од обојице недуго после Устанка. Али од српских писаца нико га није навео. Та околност, као и прилика које су владале, дају повода да се посумња у аутентичност објављених текстова (који се, опет, између себе не слажу сасвим). Ми ћемо се на крају овог одељка повратити на питање аутентичности текста настојећи да што беспристрасније ствар претставимо. Сто година од самог догађаја дозвољавају и налажу да се ствар претресе и друкчије него пропагандистички, да наука каже своју непристрасну реч. То ипак са друге стране, овај рад би био непотпун кад не би пренео то што су страни писци објавили. Можда ће неко после поузданије утврдити аутентичност.

Два Србина су такође споменула овај «манифест», али после дужег времена и без ичега оригиналног. Тако напр. тек иза Другог кривошијског устанка за Устанак од 1869. пише Шпиро Гопчевић ([11]): «Један манифест, које је све Јужне Србе позивао на устанак, беше издат и раширен у многим примерцима».

Бошко Стрика је опет 1930. ([118], стр. 183) пренео цео текст као да га први објављује, а сав је преписан од Стојана Новаковића. Остаје да изнесемо те текстове странаца у српском преводу (!); први делимично, други у целини.

Чешки аноним, кога је превео Стојан Новаковић ([86], стр. 12) спомиње манифест побуњеника прочитан и одобрен од стране народне скупштине која је одлучила о устанку. Манифест је сачинио «устанички одбор». У њему изос. стоји:

«. . .На ноге, витешка Боко Которска, гнијездо соколово у јеловим горама. Ти си трипут надбила Турке, ти си одољела и Млечићу и Француzу, и сваком непријатељу који се усудио ударити на те.

На ноге, јунаци! Скидајте пушке са чивија, задијевајте за појас пиштоље, маче и ханџаре, наспремајте праха пушчанога.

Почујте како вам оружје весело звони и одјекује. Стари наши мачи који су се тако често тупили на костима невјерничким, још се спомињу онда кад су бранили слободу нашу, оштрице су им пожељеле крви угњетача наших. Нека у крви њиховој мачи наши до корица огрезну . . .

Ви знате, браћо, да војујемо за свету ствар; војујемо за своју независност, која нам је дража од живота. Хоћемо да будемо

слободни, као што су оци наши били који су Турке тукли, нити ћемо положити оружје док право наше не надвлада. . .»

Стојан Новаковић је целу књижицу, а специјално овај проглас, објавио ијекавштином да би им дао што вернији аутентицитет. Али он није знао бокељски идијом и тиме није постигао много.

Другу варијанту ми преносимо са француског на савремени српски језик.

Један Француз, официр Легије части, и један Србин, активни официр, дали су свега 5-6 година послел Устанка у Кривошијама, један опис тадашње Црне Горе ([131]). Претпоследњи капител (XVII) носи наслов «Устанак у Боки Которској 1869». Они сами кажу да су то написали углавном према брошури анонимног Чеха преведеног од Стојана Новаковића ([86]). Но има у том делу и посебних запажања односно података које нисам другде нашао, јер писци кажу да су извесне делове написали према «сопственим сећањима». Можда су и они из близине посматрали Устанак као и чешки аноним (да су у њему учествовали, ја сумњам).

Ево како је превео тај од њих публиковани манифест са њиховим ингресом мајор Илија В. Чолак-Антић ([131], стр. 461):

«Одбор који их је руководио, већ првих дана устанка објавио је један манифест, чији садржај, напојен лиризмом тако присним том народу, заслужује да буде због своје изванредности донет у целини. То је један позив на оружје који не би могао да оповргне ни један нови Тyrtej.*)

«Храброст, соколови наших планина. На врху Ловћена куцнуо је час боја, објављујући нашим непријатељима да су наше планине наоружане. Наша права су бачена под ноге; нама се прети са проливањем крви ако не предамо наше синове. Али вила далматинских планина полетела је ка јунаку Ивану Црнојевићу који спава под рушевинама старе тврђаве Обод, и који ће се пробудити да би повео своје верне соколове ка новим победама.

«На ноге! на ноге! млади ратници которских планина.

«Сетите се ваших предака које је Качић прославио рекавши за њих:

---

*) Тyrtej, грчки лиричар из VII века пре Христа, који је славио храброст Спартанаца. (Примедба пишчева).

«Секу мачем као Мађари, бију пушком као Црногорци, окретни су као Херцеговци, оштроумни као Италијани, високи као Бошњаци.

«Устај јуначка Боко Которска, гнездо соколова скривено у планинама и покривено боровином. Устај! Три пута ви сте разбили Турке; ви сте одољевали Млечанима, Французима и свима другима који су вас нападали!

«Устајте јунаци, скидајте ваше пушке са зидова; ставите за појас ваше пиштоље са мачевима и ханџарима; снабдите се барутом. Чујете ли како радосним звуком звечи оружје? Ти стари мачеви тако често отупљени о кости неверника потсећају нас на времена када су они бранили нашу слободу. Њихова сечива су жељна крви ваших угњетача; нека онда продру дубоко до балчака. С врха наших планина пушке ће сејати смрт међу редове наших непријатеља и наше виле бациће стење на њих.

«Црна Горо, чујеш ли наш крик за слободу? Херцеговино, чујеш ли ти наш крик бојни? Ви знате да смо ми многобројни, али да смо сви поробљени; ви знате браћо да се ми боримо за свету ствар — за независност која нам је милија него ли живот.

«Ми желимо да будемо слободни као што су то били наши претци који су се супротстављали Турцима, и ми нећемо спустити оружје све док наше право не победи. Напред соколови Боке и Дубровника, напред у бој за свету слободу!»

«Ова прокламација, умножена у много примерака, била је растурана из руке у руку по свима општинама Далмације, а нарочито у оним местима која се нису подигла на устанак».

II.

Исти писци су мало пред тим објавили и ово, што преносимо са истим резервама ([131], стр. 461) у преводу истог лица:

«Да би се узајамно охрабрили устаници су имали једну бојну песму, чији превод тешко да може да да ону дивљу енергију коју даје оригинална песма:

«На оружје! на оружје! соколови са планина. На оружје! Да браните вашу Отаџбину потлачену тешким стопама странаца!

«Од чега јечи планина? То је игра бесник вукодлака који играју своју игру смрти! Нека буду мирни, јер ћемо имати доста људских телеса да раздиру!

«Чујете ли пуцање грома? То је Чарнојевић! Ево га где долази са својим храбрим и верним Црногорцима. Он ће се ставити на чело соколова; он ће их предводити у бој.

«Браник његовог мача, украшен дијамантима, засениће непријатеља сјајем који из њега избија. Његова оштрица је од најтврђег челика способна да посече планину од њеног врха до подножја.

«Вила ће златним ножем отворити срца свих оних који буду погинули у светом боју. Из сваког срца она ће узети кап племените и чисте крви која је текла у њиховим венама.

«Својим лепим белим рукама она ће изградити гусле од миришљавог глатког дрвета; она ће их позлатити сунчевим зрацима и на гуслама испрести струне од своје дуге свилене косе заливајући из крвљу јунака; затим ће она запевати уз гусле о бесмртним делима непобедивих јунака!»

III.

Сад је на реду да подвргнемо оцени и критици те манифесте односно њихову веродостојност.

По свему изгледа да се ту ради о апокрифима, пре него о фалсификатима. Није немогуће, чак изгледа сасвим вероватно да су овакви летци колпортирали за време устанка (али не баш у почетку устанка).

Да је неки сличан манифест претходио буни, то је апсурдно и помислити. Пре свега, устанак није био прави устанак у буквалном смислу речи, већ реакција на долазак аустријских трупа. Нису могли устаници знати кад ће они доћи и да ли ће уопште доћи. Могло се десити да аустријске власти попусте. Затим: ко је имао времена да саставља тако нешто? Одакле литературни људи да то сроче? Где су штампарије да то штампају? Не знам да ли је Котор имао штампарију, али она никако не би смела ни могла да то објави.

И коме упутити проглас? Бар 95% устаника су били неписмени. На њих то не би ни деловало. Више делују усмени разговори и потстицања првих људи, тајни договори и гусле певача него сви манифести.

И од кога је проглас, из које општине? Из Кривошија би једва допро до Брајића и обрнуто. О некој скупштини која би тај проглас одобрила домаћи извори немају трага. И где се та скупштина одржала? Да ли у Грбљу, на Кривошијама или неком другом месту? Како би једни обавезивали друге?

О свему томе сам дуго размишљао и дошао до несумњивог закључка да се ради о апокрифу о мистификацији, да је то накнадно скован и штампан манифест кад су бојеви били у јеку, можда чак при крају. На ток бојева овај «манифест» није имао никаквог утицаја.

Из овога што смо навели, а можда више из оног дела манифеста који смо изоставили, изгледа врло вероватно да је он скован на Цетињу. Много се спомињу Црна Гора, Ловћен, Црнојевићи. Састављачи манифеста то нису умели да затаје. Да Кривошијани кличу Црнојевићима, под којим нису били никад, мало је вероватно. Пре би клицали Милошу, Марку, Лазару, Душану. Црногорство се ту сувише истиче, српство затајава.

У народним песмама насталим после боја на Кривошијама нигде нема помена о Црнојевићима, ни најмањег трага. У једној песми Стевана З. Обрадовића ([14], стр. 73) каже се за кривошијског устаника: «Сам је себе напајао — Са онијем славним пићем — Са српскијем цар Душаном — Са Лазаром, Обилићем». Њима се опијао, њима се руководио, њима клицао. Ни трага о каквим Црнојевићима, које ни певачи ни слушаоци не би ни познали!

Црногорци су имали и времена и штампарију да ово сроче Зато време су се Бокељи, надасве Кривошијани, били и споразумевали немуштим језиком, најмање преко летака и манифеста. Они су знали шта хоће, сви до једнога, и знали су коме националном стаблу припадају, а са стране нису се могли надати ничему. Помоћи заиста није ни било, најмање од Црне Горе.

Зато ми ове манифесте сматрамо апокрифнима, а то не само да умањује, већ повећава значај Устанка. Доказ да није требало никоме доказивати која је његова дужност и о чему се ради, доказ да је сваки знао који му је задатак и био свестан шта је у питању. Нико никога није могао да упозорава на његову улогу и његову обавезу.

Како су друкчије песничке изразе и покличе нашли песници Лаза Костић и Ђура Јакшић ([185], [186]). Онај први види у Бокељу

да је «Свог Видовдана оличени греј — Јадрански Прометеј». Затим каже:

> На хладне груди стене прикован,
> Прометеј српски, пригрливши кам,
> На распетију мре вековиту...

Хоће да се ослободи верига, да постигне слободу:

> Да, да! И оног дана Видова
> Дотаћи се већ хтеде сунца див...

Видовдан му је символ, кнез Лазар а не Црнојевић. Лаза Костић је био далеко од попришта, али му је дах осетио боље од мистификатора са Цетиња.

XII. БОРБЕНЕ АКЦИЈЕ

10) Започињање борбе

Док је завршетак борба у бокељском устанку сасвим јасан и поуздан: закључење Кнежласког мира, дотле дан започињања непријтељства оружјем, дан борбеног стартовања, није тако лако утврдити. Правнички се то каже: зна се dies ad quem, не зна се dies a quo.

То није ни чудо. Отсечног датума није ни било. Није било наговештаја рата, па да се каже у колико сати кога дана непријатељства почињу. Постојала су три фронта, неповезана између себе (бар што се устаника тиче). Ни Аустријанци нису свуда једновремено наступали. Ко зна где је прва пушка пукла?

Зато се писци не слажу у приказивању дана отпочињања непријатељстава.

Сам почетак буне односно први непријатељски акти различитим су датумом обележени. Напр. Лазар Радојичић, унук првака кривошијског Милана, пише ([14], стр. 18): «Кривошијска пушка плану у јесен на сам Петковдан у јутро 13. октобра (по старом календару) 1869...»

Дионисије Мирковић саопштава ([143], стр. 69): «С ћесарском бројном војском започну усташе први крвави бој на Грковцу у

горњим Леденицама 7. октобра 1869. (по новом календару). За овим 13 октобра исте године у Кривошијама код цркве Св. Петке (а тада су шљедовали бојеви у Грбљу, Маинама, Брајићима, Поборима и Ораховцу)».

По Дионисију, Кривошијани су били први у боју, као што су били и последњи у обустави ватре.

Стјепан Митров Љубиша, тада посланик Боке у Бечком парламенту саопштава ([146], стр. 16): «На светог Јована Главошјечнога 1869. поче у Боци буна против увода закона домобранског, која је коначно свршила 13. јануара 1870». То је 29. августа по старом календару. Разлика од око шест недеља према Радојичићу.

Можда Радојичић има у виду само Кривошије, Љубиша претежно три комуне из његове општине. Можда један узима у обзир чарке, други права непријатељства, масовна са већим покретима трупа.

У књизи «Увода» писаној под псеудонимом ([145]) стоји да је борба почела на Аранђеловдан, бар у Будви. Тако изгледа из цитираних ставова књига ([14], стр. 26): «Освану Аранђелов-дан... Будва као да се згрчила украј мора, па ни даха од живота... Дуну вјетар... па рикну као труба Аранђелова. И ево, у једном тренутку, у бијелу зору, отпоче бој: чује се громогласни поклич: ,Ура, ура, ура». Колико се могло разабрати из овог литерарног галаматијаса, то су били Аустријанци, који су започели, јер Бокељи не кличу «ура»!

Немачки писац Артур Ахслајтнер описсујући ток и појединости борбе (види у овом истом одељку тачку 11) каже како су Аустријнци разбијени: «То је 7. октобра 1869, почетак војне акције у Кривошијама». То је можда најправилније рачунање почетка оружаног сукоба ([144]).

По немачкој Војној енциклопедији ([148]), устанак је почео де факто 6. октобра 1869. кад су «устаници запосели брда и тиме пресекли везе између појединих војних станица...» (Цео текст је дат у следећој тачки истог одељка: XII, 10).

Ако све те ознаке започињања непријатељства сведемо на датуме по новом календару, изгледаће табела овако: По Лазару Радојичићу то је било 26. октобра; по Љубиши 10. септембра (тада је разлика између новог и старог календара износила 12, не 13 дана); по игуману Дионисију то је било 7. октобра! По «Новаку Граховском», псеудонимном писцу «Уводе», то је било 20. новем-

бра. Можда он описује само почетак боја у Будви, а не уопште, али каже «отпоче бој». По немачкој Војној енциклопедији, која јамачно оперише са новим календаром, бој је почео 6. октобра 1869.

Разлике између појединих хроничара износе не само више дана већ и више недеља. Тачан датум отпочињања непријатељстава оружјем ми не можемо установити.

Са сигурношћу се може рећи да је то било у рану јесен 1869, неколико месеци иза наредбе о рекрутацији која је стигла «рано у љето 1869. године» ([14], стр. 18).

11) Ток борбе на Кривошијама

На многим местима су описани детаљи борба бокељских устаника са аустријском војском. Нарочито су брижљиво саопштавани подаци о борбама са Кривошијама. Но они се неће овде репродуцирати, јер ти детаљи имају само значаја за војну историју и били би сувише сувопарни за онога који не зна тамошње географске прилике. Друго је са неким куриозним епизодним појединостима, које ће се навести у следећем одељку. Сам, пак, ток борба биће, више хронологије ради, саопштен у главним цртама овде. При томе ћемо углавном пренети текст из првог издања мада смо и после нашли код других писаца много детаља било истоветних или мало дручкијих. Тако нашли смо, после, доста респективних података нарочито код Гопчевића ([11]), који је устанак приказивао у једном пруском војничком часопису и трудио се да га и војнички што интересантније прикаже. Нисам сматрао за потребно да тим подацима теретимо књигу сем ретких, више пикантних детаља. Уколико се подаци налазе у аустријским изворима, њима је циљ да устанике прикажу дивљацима, који не знају војничка правила нити се часним средствима борбе служе. Аустријанци су морали да нађу неке оправдавајуће моменте свога пораза. А писац ове књиге, као нестручњак у војним стварима, не може лако да запази где је право.

Све су то разлози, и многи други уз њих, да се самој војничкој акцији не поклони у књизи посебна пажња. Само ће се изнети карактеристични подаци и настојати да читаоци упознају главни ток догађаја.

I.

На страни 74 књиге под [143], пише игуман Миковић (доцнији архимандрит): «Бока се напунила оружаним војницима. Усташка је пушка пукла, а државни јој топ страшно одговара. По Боци се људска крв нештедимице лила... Усташи су својим јунаштвом задивљавали свијет. Ћесарски војници наилазили су свуда на неочекивани усташки отпор. Њиховом неоспорном јунаштву и знатном броју усташи су одољевали. И с мора и са суха топови су рушили манастире, цркве, школе и све видније усташке грађевине, али усташке тежње за очување слободе и старијих права улијевале су им снагу, којој су и војници поштовања одавали».

Према књизи чешког анонима ([86], стр. 14) аустријска војска је у две колоне с необичним напрезањем стизала на Кривошије. Страна 23: «Пуковник Јовановић, један од најбољих штапских официра аустријских, чим је приспео у Рисан, преузме цијело заповједништво над бригадом и прими заповјед да се 14. октобра крене на тврђе Драгаљ и Црквице док их не ослободи или, ако то не би могао, да им бар дотури хране и потребе пушчане за 6 недеља, а уједно да тамо одвуче два брдска топа. Пуковник Јовановић је врло добро знао колико је тегобан задатак његов... Јовановићева војска, у којој је било три батаљона пешадије, двије брдске батерије и ракетна батерија, крене се на пут из Рисна. Послије два и по сахата војска стигне у прво устаничко мјесто Кнезлац. Куће су у том селу од голог камена, покривене даском. Нијесу затекли никога живог у селу. Војска пође још сахат, кад се наједанпут зачује пуцањ. На тај знак показаше се устаници са дугим пушкама, на стијенама 300-400 стопа високим. Они одмах подигоше клику и као уговорено знамење осуше се пушке са свију страна. Устаници опколише цијелу бригаду...»

«Корачати се могло корак по корак, и што је војска даље од Рисна узмицала, устаници су све жешће на њу ударали...»

Борбе су биле тешке, сам је пуковник Јовановић био рањен итд.

«Под заштитом предњих стража пође бригада натраг у Рисан. Рањенике пренесу на носилима и магарцима. Али је то био страшан повратак. Преко неугодног и кобног земљишта у Кнезлацу устаници су без престанка јурили војску. Једна чета за другом

излазаше им на сусрет. Уморена и изгладњела бригада коју су устаници цијели дан гонили и која није имала кад ни залогаја окусити, напошљетку стиже у 4 сахата на извијугани рисански пут. Војска још једном огледа не би ли ватром из пушака узбила устанике, али све узалуд. Устаници су искакали на стијене по тројица-четворица, тако без престанка пуцајући на војску... И пред самим зидовима рисанским гинули су војници од устаничких пушака. Официр Страка погибе на неколико корачаји испред зидова, а крвава глава једног погибаоца бјеше бачена међу војнике као пошљедњи поздрав од устаника!...»

Доцније је именован ђенерал Ауерсперг за команданта војске против Кривошија. Ево шта пише поменути чешки писац на стр. 37: «Полазак ђен. Ауерсперга на Кривошије 7. новембра био је у намјери да се устаници сатерају на равницу драгаљску па ондје да се помоћу пушака и топова одједанпут устанку крај учини Али се та намјера због превеликијех губитака које војска поднесе не могаше извршити, и устаници, учинивши залуднима операције ђен. Ауерсперга, учинише за дуго вријеме просто немогућим сваку другу операцију војничку.

Али раније него је војска пошла на тај посао, гроф Ауерсперг је био послао три православна свештеника који уживају опште повјерење не би ли склонили устанике да се предаду и оружје положе. Тај позив није био ни од какве користи, јер устаници оружја нијесу хтјели никако колагати, а они су још при преговарању с окружним капетаном Францем изјавили да се оружје само с њих мртвих узети може..»

Онда писац описује детаљно безуспешне аустријске бојеве, па чак према извештајима службеног листа «Винер-Цајтунга». На крају стоји ово: «Као што смо већ споменули, губитци су војске, које од сваљиванога камења са кршева, које од вјештог гађања устаничког, врло велики. Јунаштво је устаничко у прах обратило све планове ђенерала Ауерсперга, услијед чега је он и одустао од свију даљних операција против устаника.

Кад су се војници с Кривошија враћали, изгледали су преко мјере жалосно. Није то био обични повратак, него налична слика оне грозне ноћи што је дошла послије боја на Садови.

Устаници су гонили војску до самог Рисна. Али, у каквом се стању враћала војска? Оно мало што је остало иза погибије, јед-

ва се на ногама држало. Униформе им бијаху поцијепане, лица од праха и пуцања поцрнела. Већина их дође болесних...

Од све војске од 22 хиљаде људи, једва је преостало 10 хиљада који су били за даље војевање. Једини батаљон надвојводе Албрехта изгубио је 790 људи. Макар је било војсци забрањено казивати шта се догодило, они то никоме тајили нијесу...»

Страна 46: «Неколико дана по злосрећном походу на Кривошије позван буде подмаршал и намјесник (Вагнер) у Беч на министарско вијеће о Боки Которској, а подмаршал Родић буде постављен за заповједника 18-те војничке дивизије у Задру. Ђенерал Ауерсперг остаде главним војничким заповједником у Боци Которској...

Војничко заповједништво у Далмацији употреби примирје што је настало послије поласка на Кривошије на пијонирске послове, и то на грађење пута из Рисна на Леденице...

А нијесу били ни устаници сустали. На дан 17. новембра они нападну на војничку посаобину којој отму касу са 500 форинта и 230 мазага са храном...»

II.

Сад да преведемо неколико извештаја са страних језика (и овај последњи је био писан чешки, али је био преведен од Стојана Новаковића).

Људевит Вуличевић пише на италијанском 1875. године ([140], стр. 104): «Вагнер отпутова сместа у Котор да би се ставио на чело војске. У том пределу су се налазили пешадиски пукови број 48, 52, 22 и 44 и батаљон ловаца број 27. У водама Котора беху под командом Милошића бојне лађе Луција, Андреас Хофер, Штрајтер (Борац), Меве (Галеб), Таурус и Крк. 16. октобра трупе послате у Боку премашаху број од 10 хиљада, а после пођоше и друге не рачунајући повећање жандармеријом извршено од Министарства народне одбране крајем месеца новембра. Према писању листа «Ил Далмата» (Далматинац) већ су се 20. октобра трошкови попели на 700 хиљада форината, али се доцније потрошише милиони».

«Брда Кривошија и Грбља заузеше устаници (власти им пале куће...)».

Страна 110: «Строгости које се очекиваху у Боки Которској, депеше Цареве са Истока (он је био на путу по Истоку, ЛМК), који је наређивао обзире и благост, натераше Министарство да одузме Вагнеру команду над трупама, и овај је преда 7. новембра генерал-мајору грофу Ауерспергу...

Но ипак гроф Ауерсперг није био срећан у предузећу. 30. новембра саопштава лист «Ил Ћитадино» (Грађанин) да Родић дефинитивно предузима команду над трупама у Боки Которској.

Дани мира се приближаваху».

Овде морамо прекинути информатора са неколико примедаба. Читаоци су приметили да су за два месеца измењена три врховна команданта против побуњеника. Све генерали, све људи од највећег угледа. Старо правило да се у трци не мења џокеј овде је два пута поремећено. Последњи командант, Гаврило Родић, био је православни Србин, по чину фелдмаршал-лојтнант (див. ђенерал). Бечка влада је одредила као свог највећег војног претставника Србина, не толико да борбу настави колико да спроведе какав-такав мир. Ствар је у Бечу несумњиво сматрана изгубљеном.

О бојевима на Кривошијама писао је више година пошто су се збили један угледни француски историчар и администратор *Шарл Иријатр*. Он је иначе веома живо пратио наше прилике и написао низ дела о њима. О Кривошијском устанку писао је, канда, на више места. Ја сам нашао у два велика дела истоветне податке. Оба су штампана 1878. Једно на италијанском језику са насловом «Далмација» а друго на француском са насловом «Обале Јадрана и Црна Гора». Нарочито је ово последње, илустровано дело, велико (у скоро фољо формату). Прву сам књигу ([148]) нашао у библиотеци Српско-првославне општине у Трсту, а другу ([64]) у Централној библиотеци у Цириху. Ону прву сам нашао неколико година после ове друге, па сам из обе преписао респективне стране и тек код куће видео да су истоветне. Но, «што је сувишно, то не шкоди», рекли су стари Латини. Ја ћу преводити из обе и скренути пажњу на евентуалне разлике.

Иријатр пише: «1869, Аустро-угарска влада, која је била асимилирала целу Далмацију остатку Царства, хтела и Кривошије, своје поданике, да подврге војном систему. Наредба је била дата цивилним властима, али она остаде неизвршена. Аустријанци су врло родитељски у својој администрацији, али према устани-

цима показују чврстоћу. Требало је окупирати Кривошије; једна шака брђана који то насеље обитава одби да их прими; борба отпоче.

Опис ове експедиције потсетио би на најславније догађаје војних анала Француза у Африци (у француском тексту стоји: наших војних анала у Африци, ЛМК): Зача, одбрана Мазаграна и последњу борбу пуковника Монтењака. Видело се да три или четири стотине људи задрже читаве пукове, да их разбију на комаде (у делове), и онда пусте на њих, попут кише, гомиле камења са висина њихових стрмих кланаца на улазе у теснаце. Војска (аустријска) дала је доказа енергије, воље, дисциплине; али виши официри осећаху да покушаји успињања на те врхове могу само довести војску до смрти без славе и без резултата. У целој борби Кривошије изгубише само 11 људи и нису имали више од 73 рањеника, док у самом једном окршају код Кнезлаца Аустријанци побројаше 15 убијених официра и међу њима једног мајора. У другој једној борби, две чете пешадије су биле потпуно уништене а да *опседнути* не *изгубише ни* једног јединог човека». (Тако стоји у италијанском тексту, док у француском стоји да је то било у Мајинама, ЛМК).

Сад писац наводи неке детаље према причању једног официра кога је срео био у Сплиту. То ће се изнети у следећем одељку.

Познати аустријски политичар и политички писац *Теодор фон Сосноски* дао је један веома опширан и доста објективан приказ «Устанка Бокеља», како га он зове. У његовој великој књизи «Балканска политика Аустро-Угарске од 1866» ([82]), спомиње слабу припрему аустријске војске, њен мали бројни састав итд., док не пређе на први подвиг поручника Ринека. Даље стоји:

«Стешњено надмоћношћу (Бокеља) одељење војске се нађе принуђено на повлачење, које се веома тешко и опасно показа с обзиром на необично тешку конфигурацију и дивљу потеру Бокеза. Покушаји другог официра који је остао у животу да се одупре непријатељу и да га растера, пропадоше због његове бројне надмоћности (?!) и не могаху да спасу ситуацију. У малим групицама и појединачно стиже напослетку деташман сав исцрпен у Рисан, пошто је претрпео губитак три мртва и 41 рањених, дакле готово трећину свога састава». Тако писац износи даље појединости речником и начином изражавања као да се ради о војним партнерима.

III.

Један сумаран ток борбе описан је и у немачкој односно најбољој светској Војној енциклопедији из времена пре Првог светског рата. Сама чињеница да се о тој борби тамо говори веома је значајна. То није био рат већ један устанак неспремних. Па ипак зато је он обрађен од стручњака аустријског Ђенералштаба док напр. о ранијим правим ратовима у околини Кривошија нема у тој књизи ни помена.

Та *Војна енциклопедија* је имала осам великих томова где су алфабетским редом описане земље, војске, догађаји војно-историјског значаја. У деветом, пак, тому је дат преглед ратова од старине до садашњости ([147]), а у деветом тому а) налазе се географске карте итсл. Е, у том деветом тому, у ратној историји, посвећен је цео један стубац Првом кривошијском устанку. Док у општем, дескриптивном, делу има такође објашњење израза «Кривошије». Најпре ћемо навести шта тамо стоји, а онда шта стоји у историјском делу.

У општем делу, под речју Кривошије (по алфабетском реду) стоји после описа земљишта и географских особина још и ово ([92]): «Становништво овог предела састоји се од Срба и настањује малобројна и сиромашна села, од којих су најважнија Црквице, Леденице и Драгаљ. Кад је аустро-угарска влада намеравала, 1868, да уведе општу војну обавезу, букну устанак, који је напослетку завршен миром у Кнежлазу. 1881. дође опет, из истих разлога, до побуне, која пређе и на Херцеговину, и која од стране аустро-угарских трупа би савладана у више бојева».

У историјском, пак делу стоји ово ([147]): «1869/1870. Устанак у Далмацији. Узрок устанка било је незадовољство становника са аустријском управом. Спољни повод даде провођење једног новог Војног закона. По њему је било наређено рекрутовање војно -обавезних лица и у досада ослобођеним дистриктима Далмације, у Котору и Дубровнику; оно је требало да почне 6. октобра Тога дана су устаници запоселе брда и тиме пресекли везе између појединих војних станица. 7. октобра стиже вест да бунтовници намеравају да препадом заузму утврђење Драгаљ; из Рисна би послат један одред војске на Драгаљ. У маршу дође до судара са устаницима и деташман је морао да се врати натраг у Рисан. Намесник у Задру и фелдмаршал-лајтнант (див. ђенерал)

фон Вагнер реши се онда да пошаље једну експедицију на Кривошије да би устанак савладала. Прва експедиција би послата 19. и 20. октобра; она заврши са неуспехом... (Пише сад о другим пределима ван Кривошија, ЛМК). 25. и 26. октобра обновљена је експедиција на Кривошије и са успехом извршена, тако да се Намесник могао позабавити другим устаницима... Генералмајор гроф Ауерсперг, нови командант трупа у Котору, реши се да предузме још једну експедицију да би потпуно савладао устанак. Он ступи у акцију 16. новембра са 12.000 људи и, додуше, постиже, крајњи циљ, Драгаљ, али се није могло ни помишљати о осигурању постигнутих преимућстава. И Ауерсперг се поврати 20. новембра натраг у Котор. Исцрпеност трупа и наилазак зиме склонили су га да трупе повуче на обалу. Он продужи већ пре započете преговоре и успе да васпостави мир у већем делу устаничког предела...» Сад писац говори о Кнежлачком миру, признајући пун неуспех аустријске војске. Тај најзначајнији део овог стручног описа преносимо у XIV одељку.

Овде се само може рећи да су несумњиво и читаоци запазили забуну писца: Експедиција од 25. и 26. октобра «беше успешно спроведена», а после 20 дана морала је да се шаље још једна експедиција да «потпуно сруши отпор». Та је «постигла свој крајњи циљ», па ипак се после четири дана повукла, јер није могла да «обезбеди победу». И онда долази до пуне капитулације аустро-угарске војске.

Писац је био један аустро-угарски ђенералштабни официр, који није могао да чини славопојке устаницима, али је довољно јасно признао пораз своје војске, и то не тражећи и не налазећи готово никаква извињења. На крају чак признаје да су сви захтеви побуњеника на Миру били прихваћени (вид. одељак XIV).

12) Неке појединости из борбе на Кривошијама

Извесне забележене епизодне појединости из борбе можда ће боље илустровати начин вођења борбе, умешност и фанатизованост устаника, прилике у којима се ратовало итд., него сувопарни војнички извештаји о току борбе. Зато ћемо неке од њих овде пренети. Нема их, нажалост, много, јер се они углавном налазе у савременим новинама. Било их је у страним новинама, и у

београдским, али ништа мање, већ можда још више, у војвођанским.

Познато је напр. да је новосадска «Застава» била пуна таквих вести, али веома оскудни подаци у исписима Хамдије Капицића ([136]) разумљиви су кад се узме у обзир да је он исписао само вести које се односе на Босну и Херцеговину и једино су они подаци о Кривошијском устанку публиковани који се налазе у оквиру тих вести. Но срећом има и ту покоји интересантан податак.

I.

Најпре ћемо навести један став из књиге анонимног чешког публицисте, коју је превео Стојан Новаковић ([86], стр. 16), где пише: «Очевидац првих бојева са устаницима (на Кривошијама) прича знамените појединости о томе како војују устаници. У једном су тјеснацу само двојица устаника задржала цијелу чету прилично дуго. Они су стојали на стијени иза крша 500 корака далеко, и добрим гађањем зауставили су цијелу војску — јербо је тијеснац тако узан да су само по двојица могли ићи крозањ. Војници нијесу видјели нигдје ништа осим двије црвене тачке — фесове, који су се иза стијена помаљали, а често није било ни њих. А чим би се војник у тјеснацу показао, пукла би пушка и убила га или ранила...»

На страни 25 преноси чешки писац један извештај «дописника с бојног поља», кад је већ војска пук. Јовановића била на Кривошијама. Дописник пише: «На високом гребену горском испод којега је војска ишла, стајао је витешки стас једнога Бокеља само с ножем у руци, који је на сву прилику био један од устаничких вођа и који је, начином обичним међу планинцима, снажним, на далеко чујним гласом давао заповиjести и гласове својим војницима. Овај добри јунак бјеше изнио цијеле прси напоље, мислећи да велике опасности нема зањ, јер је војска била од њега далеко на 1.200 корака. И међу војском се већ могао чути јасан глас његов како виче: Лијево! Десно! Лијево! Десно! Усто непрестано машући ханџаром и показујући правац. На његову несрећу, привуку се ближе неколико војника а он их не спази, опале нањ, те се свали на земљу и више се не показа».

(Из свега се види да је овај «дописник с бојног поља» био при аустријској војсци).

На страни 40 и даље, описује чешки публициста напад на сам главни стан ђенерала Ауерсперга, у коме је било неколико виших официра и безброј нижих. Они су ноћу путовали по Драгаљу. И писац каже даље:

«У дубоком ћутању кретао се ђенерални штаб с укоченошћу, кад наједанпут један официр спази на једној стијени некакво кретање. Одмах затим зачу се састраг и спријед неколико пушака. Забуна бијаше неизмјерна; мазге су се одупирале и отимале вођама својим. Који су официри ишли на коњима, ободу брзо своје коње и потјерају заједно с ђенералом Ауерспергом колико су игда могли, да само измакну из пушкомета. Најгоре бјеше пјешацима; сваки је гледао гдје ће се заклонити, и насташе веома романтичне појаве. Пјешаци су Богом кумили коњике да их не оставе, и један се потпуковник смиловао те је узео к себи на коња једног официра. Штапски официр и пред њима ђенерал Ауерсперг јурили су у најжешћем трку да измакну из тјеснаца... Штаб је био измакао из опасности, али је товар с храном био ухваћен и устаници су га одвели у горе. Усто је ђенерални штаб погубио много ствари, као: кожуха, дурбина, хартија, топографских карата, штапских планова о положају, а међу осталим хартијама и кључ за шифре ... Свих 40 самара са храном и свежњевима морали су се оставити на корист устаницима, јер су ђенералу Ауерспергу и пуковнику Шредеру устаничка зрна око главе звиждала. Велика срећа бјеше ђенералном штабу што су очевидно устаници полагали више пажње на мазге с товарима него на цијели штаб, те без одлагања пожурише се да тај згодан плијен отму и да га на склонита мјеста пошаљу».

Један даљи детаљ: «На Кривошијама је највећу штету претрпио Албрехтов батаљон, којему је дан 5. новембра био прави судњи дан.» Писац даје детаљне податке о заседи на коју је тај батаљон наишао и како је сав упропашћен: «Послије тога устаници излете с неизмјерном виком из шуме, навале на чету Албрехтовог батаљона и сву је разбију. Тада погибе потпуковник Фрич са ађутантом Урбановићем, поручници: витез Филан,Фараго и барон Ринек, па онда потпоручници Жандр и Санду, а ађутант Пфлегер бијаше тешко рањен. Војска је могла прикупити само 50 својих рањеника, које оправи у Котор. Знатан је

био број мртвих који су остали на бојишту. Од свију нижих официра цијелога батаљона остао је нерањен само један потпоручник. Сама је десета чета изгубила 73 човјека. Каже се да је војска само ту изгубила на 200 људи.»

Стр. 44: «Обноћ се догодио нападај нечувен у војничкој историји. Чету што је била смјештена на пољу Дрсном и у коју је била цијела ракетна батерија, узнемиравала су сву ноћ два устаника. То су били они који су својима знамење давали. Бијаху се сместили на високим стијенама врх војничког стана, па су озго пуцали на војску, прекинувши покојипут одмора ради. Из табора пошљу на њих цијелу чету, али се она по мраку не могаше успети на стрмену врлет пуну разјелина, те се врати не свршивши ништа...»

У истој књизи чешког публицисте ([86]) један цео одељак је био посвећен питању «Како су војевали устаници» (то је наслов одељка). Тамо између осталог стоји:

«Устаницима је био живот свакога својег другара тако исто драг као и сваки метак из пушке који никад нијесу залуд испалили; а војска је радила сасвим напротив... Док је трајао устанак, устаници су се као у мирно доба бавили својим свакидашњим пословима у пољу и у гори, а повјеравали су својим стражама да мотре на кретања непријатељска, и на њих су се могли потпуно ослонити. На привик или пуцањ своје страже, који се разлијегао од куће до куће, од села до села, и с брда на брдо, купили су се устаници да ударе на непријатеља. Много пута би се тројица-четворица устаника сакрила у рупе и пећине за које осим њих није нико знао, па су оданде пропуштали испред себе цијеле чете и батаљоне да побију само оне од војника који заостану те пошљедњи прођу.

По казивању самих официра аустријских, начин је војевања устаника био чудан. Они су се пузали са стијена на стијену, мотрећи кретања непријатеља као мачка, тихо и смотрено. Ако спазе да непријатељ пази на њих, легну на земљу, нанишане пушком, па вребају згоду кад ће опалити. Ако устаник опали пушку, не брине се више о непријатељу, нити се обзире да види је ли га погодио или није; тако је поуздано његово око...

Сасвијем је особит начин, којим су се устаницг споразумјевали међу собом на веома великим даљинама. Бистро око, добро ухо и снажна плућа ових јуначких синова зачудиће свакога ко

их први пут види. Један је устаник на једној главици, а други далеко на брду, неколико хиљада корака од оне главице, а њих се два дозивљу отегнутим довикивањем које се надалеко чује, и тако лако као да негдје за столом сједе те се разговарају. Много се пута укаже на далекој главици још и трећи који се у разговор умјеша, и то тако читав сахат траје».

II.

Ово што смо изнели писао је странац, Чех, врло вероватно очевидац догађаја, можда и неки аустријски официр (војник није могао бити, јер су војници били сасвим млади). То је превео сам Стојан Новаковић. Сад ћемо изнети неколико изјава странаца у нашем преводу.

Француз *Г. Фрилеј,* официр Легије части, у заједници са српским капетаном *J. Влаховићем,* у књизи «Садашња Црна Гора», посветио је XVII главу «Опису устанка Боке Которске у г. 1869», али је то углавном превод поменуте књиге анонимног чешког патриоте, коју је превео на српски Стојан Новаковић ([131]). Следећи ставови су ипак канда њихови оригинални. Прво нешто о начину борбе ([131], стр. 461), а затим опште карактеристике бокељских ратника.

«Устаници су запречили све постојеће пролазе и ископали шанчеве свуда где је било потребно; у ствари њихови положаји били су тако сигурни, да на извесним местима није било потребно ни оружје употребљавати: било је довољно сручити на непријатеља за ту сврху раније припремљене стене, или засути непријатеља камењем баченим из руке...

Њихови знаци распознавања били су пуцњи из пиштоља: за један брод Лојда који упловљава у Боку страже су опаљивале један метак из пиштоља; напротив, ако је то био један ратни брод, опаљивана су два метка. Остало време употребљавано је за маневрирање у планинама са таквом тачношћу да је то служило на част њиховој команди».

«Све физичке и моралне особине које смо испитали код Црногораца, налазимо их напослетку и код Бокеља. Њихов продиран поглед, њихов слух крајње финоће, њихов отмени и господски изглед, све то код њих одаје високу идеју једног сличног против-

ника. Они су умели, својом храброшћу и својом интелигенцијом, да осујете тактику искусних генерала, и, још више, да парализују једном врстом судбоносног застрашивања храброст аустријских војника тако чврстих и тако одлучних према регуларним војскама».

Описујући оба Кривошијска устанка немачки публициста обележен иницијалима Ј. Г. А. у чувеном немачком часопису за Иностранство ([79]) говори о једном брду (Велики Загвоздак) које је постало славно због јуриша 44 аустријске регименте (пука) Ерцхерцога Албрехта на дан 18. довембра 1869. на његов врх. Писац признаје сасвим лојално да је тај јуриш «био одбивен услед несавладљивих препрека».

Француски историчар *Шарл Ириjатр* у наставку својих излагања датих у претходном одељку каже даље (дела под [64]и [148]):

«У Сплиту сам нашао једног официра који је учествовао у тим опорим борбама; он ми описиваше са дирљивим самопрегоревањем ситуацију Аустријанаца. ,Наредба је била дата да се иде напред. Једини путељак којим се могло доспети до непријатеља беше узак и напоран; ми се залетесмо по команди; али одједанпут један тежак део литице покоси чете, док још надођоше да их децимирају кугле бачене из невидљивих рука. Двадесет пута се пењасмо, а виши официри брojаху код сваког повлачења губитке које нам је задао сваки тај покушај. Били смо декуражирани, али су нам тако заповедали и ми смо слушали.

Напослетку ми обавестимо Беч, и Аустрија обустави то клање, које је већ дотада стојало један пун пук војске и неколико милиона форината. Победа оста код Кривошијана, неукроћених, којима се призна ослобођење од војне обавезе ван своје територије и смањење дажбина'».

Немачки (баварски) племић *Артур Ахлајтнер* описао је још 1913. у једној иначе великонемачкој и проаустријској књизи ова два детаља на Кривошијама 1869. ([144]): «Гарнизон на фору Драгаљ био је отсечен и из Рисна му је послата помоћ под командом оберлајтнанта Ринека. Устаници нису хтели да пусте више од пет војника». «Оберлајтнант Ринек није хтео преговарати већ нареди напад. У магновењу нападоше устаници деташман ханџарима и потискоше га. Недалеко од тог места паде један човек, који је терао магарца, погођен од залуталог зрна. Али његов брат се налазио међу устаницима и одма изврши крв-

ну освету. Под вођством осветника јуриша банда на војнике и осветник отсече оберлајтнанту главу са трупа. Може се замислити како ова крвна освета распали дивље Кривошије. Трећина деташмана паде. Потпуно разбијени и изнурени стигоше растерани војници предвече у Рисан. То је било 7. октобра 1869, почетак војне акције у Кривошијама. И већ сутрадан су мале жандармеријске станице разасуте по тој области нападнуте, делом растеране а делом побијене». 9. октобра је поглавар из Котора настојао да устаници дозволе једном одреду да однесе храну отсеченој посади фора. Устаници су пристали само да пренесу посади затворено писмо команданта. Ови присташе и два до зуба наоружана Леденичана однесоше писмо. Али се посада побојала наоружаних Бокеља и убила их. «Тиме је већ од природе дивље и насилно становништво Боке и Кривошија било безгранично озлојеђено и сасвим побеснело. Устанак је постао општи. И војни командант из Котора нареди опсадно стање. Телеграфски затражи хитно појачање, новац и провијант. Појачања су долазила, али полако... Све је ишло наопако. Против трупа спремних за жртве борили су се бесни устаници, а страшна зима са ужасном буром, снегом и хладном кишом надође. Цела бригада је морала после страховитих штрапаца да се без успеха повуче са Кривошија у Рисан...»

Сад писац описује даље детаље борбе и пораза аустријског.

Руски посланик у Цариграду јавља својој влади још за време Устанка ([4], стр. 163): «Смелост поступака устаника је достојна дивљења (руски: изумитељна) да човеку памет стане и принуђава нас на помисао да они не мисле на попуштање. Неразумљиво је на који начин та прегршт слабо наоружаних људи, који морају разумети да стоје лице у лице целој Аустрији, могу на тај начин да дејствују».

Према забелешкама самог фелдмаршаллојтанта Гавре Родића (Дневник са датумом од 23. децембра 1869) у изводу Ферда Хауптмана ([190], стр. 59): «Родић је на путу из Беча у Боку, поткрај децембра 1869, сазнао од једног официра — очевидца, како је упркос бројне и техничке премоћи аустријска војска била недорасла устаницима, који су за вријеме боја напр. иза заклона пуцали мирно пушећи лулу. Један од официра који је судјеловао у свим главним операцијама оцијенио је бобрену вриједност кривошијског становништва у сукобу са аустријским војницима, ненавик-

нутим на терен и начин борбе, са 100% према 2%. Према томе би војничко покоравање устаничког подручја изискивало, по његовом мишљењу, војну силу од 25.000 и најмање 2.500 товарних коња. Таква оцјена важних потреба претстављала је најбоље оправдање за каснији Родићев поступак пацификације. . .»

III.

Сад ћемо навести нешто мало извештаја са српске стране. Прво од немачког писца али Бокеља (рођеног у Трсту) Шпира Гопчевића.

Говорећи о дипломатском поразу Аустрије пред побуњеницима, *Спиридон Гопчевић* каже у немачком војничком листу ([11]): «У војничком погледу није Аустрија такође постигла више части Врховно вођство показа басनословно незнање . . . Једнако бедна као тактика, била је и стратегија Аустријанаца.

Како је друкчија била ратна вештина побуњеника! Они су на најистакнутијим тачкама поставили своје страже и обделаваху мирно своја поља док ове (страже) не означе (сигнализирају) пуцњавом пиштоља да се приближују Аустријанци. Онда потрча све на означена места и заузе положаје иза каменитих стена које их сакривају. Непријатељ који се приближио одједанпут је изненадно засут ватром са свих страна не могавши да спази своога противника. Или: Бокељи пусте извидницу да мирно прође па тек онда узму на нишан главнину, а извидницу обаспу ватром при повлачењу. Услед тешкоће набавке муниције није ниједан метак испаљен узалуд, а умешност (вештина,рутина) стрељања изравњавала је њихову умерену ватру. Ако би војници били збуњени и почели да се повлаче, онда су Бокељи скакали са исуканим хангарима. И жене су помагале мушкарцима, па су не баш ретко узимале озбиљног учешћа у борби. . . Иначе су оне носиле провијант и муницију, пуниле пушке, односиле мртваце и храбриле борце да истрају.

Ако би неки положај био угрожен с леђа, Бокељи су се повлачили и заузимали други, или би се успузали на врхове брда која су изгледала недостижним, около непријатеља, да би сад њему пришли с леђа. Често су се пењали горе једнаким корацима којима су доле војници марширали. Сваку њихову слабост умели

су да искористе. Једном речју, Бокези су водили мали рат баш на исти начин и са истим успехом као Црногорци...»

У новосадској «Застави» од 30. маја 1871, дакле годину и по иза бојева у Боки, налази се један допис из Гацка на Херцеговини, где стоји да су Херцеговци спремни на устанак под Стојаном Ковачевићем и као узор наводе јунаке Кривошија. Тамо дословно стоји ([136], књ. II, стр. 40): «Опоменимо се кад оно за вријеме бокешког устанка, пет јунака кривошијских дочекаше цијелу једну ловачку регименту на Пољице, баш на трећу заглаву Аранђелова дневи, и сву ноћ бијући се с њоме, принудише је да се натраг у Рисан срамно повуче, оставивши на мегдану 27 мртвијех. И баш за боље увјерење ево овђе и имена реченијех јунака: Раде Миловић, Бутор Самарџић, Андрија Одаловић, Лука Вучуровић и Марко Ковачевић, који су данас сви у животу. И кад је, дакле, ово пет соколова кадро било сузбити добро оружану и извјежбану војску, зашто да ми не би били кадри дочекати и разбити мртве Турке, наше старе крвопије?»

13) Неки детаљи из других крајева устанка (ван Кривошија)

Највише смо се задржали на устанку у самим Кривошијама, из разлога које смо још у Предговору навели. Но то не смета да се изнесе какав интересантан податак и из других инзургентских крајева односно општина. Њих је мало, али их има, и неки су од њих баш интересантни и симптоматични. Употпуњују и слику устаника и борба и чине их шароликијим, онаквим какви су били. Јер је то у суштини ипак био устанак Бокеља. Нека се бар мало виде и подвизи осталих Бокеља.

Тако пише руска историчарка Кондраћева ([4], стр. 170), према подацима у руским архивама, наводећи неке акте доспеле из руског посланства у Цариграду: «У Приморју, између Котора и Будве, о чијем су умирењу саопштиле биле аустријске новине, устаници су сами прешли у противнапад на одељене одреде Аустријанаца. Пук под командом пуковника Вимпфена атаковао је око 200 устаника у селу Брајићи». Брајићи се најпре повукоше према Црној Гори, да изненада изврше противнапад и поразише пук. Сад наводи дословно списатељка податак из руског архива (не пише откуда потиче): «Једну чету од 170 људи они доведоше

на руб пропасти и ниједан човек из ње није се спасао». Војници аустријских пукова су «до крајности духом пропали». Многе официре и војнике аустријског експедиционог корпуса у Боки, који су се разболели и оронули духом, морали су да шаљу на лечење и одмор (отдих). Официри су нанова упорно молили да им замене пук (пошаљу неки други пук). «Према вестима из руског посланства у Цариграду, Ауерсперг је захтевао да се експедициони корпус увећа на 30.000 људи».

Према извештајима руског посланства у Цариграду ([4], стр. 164), кад су устаници Побора, Маина и Браића освојили утврђење Стањевић у ноћи између 21. и 22. октобра, они су «пренели четири топа, узетих са фора, на један врх изнад Будве и из њих засули огњем аустријску флоту у заливу града». И онда стоји навод из извештаја цариградског: «Све то чаркање изгледало је устаницима као нешто што показује њихово јунаштво и огорчење».

Од истог руског посланства у Цариграду има ова вест: У јужној Боки није такође Аустријанцима ишло глатко. «Вешања и оскрнављење цркава такође су произвели своје дејство. Ти устаници (Руси кажу овде воставшије, што би било правилније превести са усташе, док ту реч нису оскрвнули хрватски разбојници средином овог века, ЛМК), који су се опрли првом притиску, постали су истинити (прави) хероји. То је такав народ који се не може уплашити жестоким поступцима и казнама».

За борбе у Грбљу пише руска историчарка В. Н. Кондраћева на основу података из руских архива Министарства иностраних послова ([4], стр. 164): «У том делу устанка појављује се необична храброст и такав саобразан начин дејствија, из кога се мора претпоставити да њима управља искусна рука». То су директни изрази руског посланства у Цариграду.

Кондраћева пише ([4], стр. 171): Док су се преговори водили са Кривошијама, «у то време општина Бријићи изненада изјави да она жели ступити у преговоре. Аустријске новине су сместа отштампале саопштење како је брајићска општина изјавила покорност и решила да положи оружје. На означено место састанка, под утврђењем Космач, били су послати пуковник Шенфелд и посланик Љубиша. Браићи дођоше на преговоре у великом броју. Они су бучно изјављивали своје осећаје верних поданика цару и изјавили да су готови да положе оружје, примивши

све услове. Постепено се Браићи приближише утврђењу, окружише га и — бацише се на напад (атак). Гарнизон је са тешком муком одбио изненадни напад ручним гранатама. Устаници се удаљише са смехом, ругајући се аустријским делегатима. А из Беча стиже царев телеграм Родићу да изрази Брајићима захвалност за похвале вредну покорност и да им објави пуну амнестију за пример (поуку) других».

И на другом месту Кондраћева наводи «неколико комичних сцена да би се могло у Бечу јавити да су устаници подлегли». «Тако, например ,Родићу је успело да наговори неколико људи Брајића да дођу к њему у Котор. Родић узе од једнога оружје и одмах га поврати говорећи при томе да он, ...благодари људима за покорност и у име царево враћа им оружје за заштиту отаџбине».

Кондраћева пише даље ([4], стр. 171): «Строгост и претња изазивале су само смех устаника...»

Како се ствар развијала у јужној Боки има веома мало података. Ту еклатантних успеха није било, а ни јасног и јединственог поступка. Саво Ј. Марковић, сада у Калифорнији, износи шта је о свему томе чуо од учасника, баш поводом стогодишњице и каже ([191]):

«Грбљани, Маине, Браићи и Побори састали су се на врх Топлиша, одредили дан Устанка и овако подјелили улоге: Грбљани да нападну утврђење Горажду и да је освоје, а ни топови јој не могу ништа! Маини и Побори да освоје Сгањевић, а Браићи Космач.

Одређеног дана Грбљани су напали Горажду и изгинули. Послије три узалудна јуриша, видећи да не могу ништа постићи, а маса мртвих и рањених лежи на земљи, затраже примирје и Аустрија пристане.

Браићи у последњем моменту одустану од напада на Космач и нијесу узели учешћа у Устанку...

Грбљани сепаратним миром с Аустријом и Браићи неангажовањем нанијели су велику штету не само Маинима и Поборима, него и Кривошијама, општој ствари и цијелом Устанку, јер сва аустријска сила која се затекла на обали Јадрана и у Херцеговини навалила је на ова 3 племена, на Кривошије, Маине и Поборе. Преко Грбља навалила је аустријска пешадија на Маине и Поборе, а са Космача и Браића једна чета (100 људи) са бока;

флота са мора бомбардовала је Маинска села и Поборе... Маинима и Поборима остао је уски простор границе Црне Горе, куда су и оступили послије 5 дана жестоке и узалудне борбе и били примљени у Црној Гори. Отступили су са породицама и размилели се кроз Катунску и Ријечку нахију, код пријатеља и познаника.

Још би се одржали да им није нестало олова».

Саво Марковић описао је такође ([191]) неке детаље борбе на сектору Маина и Побора, нарочито славно, иако привремено, заузеће манастира Стањевића. Он пише: «Маини и Побори уговореног дана примакли су се манастиру, а и Бог им је био у помоћи, јер је цијелог дана ромињала ситна киша, а црни густи облаци везали се за земљу. Кад је пала ноћ, дошли су до самих зидова и ту чекали.

Ђуро Зец (оца су му звали ђакон, зато што је пјевао у цркви) имао је уговоре са Аустријом да из Будве носи пошту у Стањевиће и друге потребе. По уговору са устаницима тога дана пошаље жену за пошту и нареди јој да у манастир стигне у ноћи; тако је и било. Кад је жена дошла пред главну капију, стражар отвори капију, а устаници улете са ножевима у рукама у манастир и почне борба против Шваба. Швабе су биле изненађене нападом. Командант гарнизона, капетан, нареди контра-напад и са исуканом сабљом јурне у масу, али га срете Ђуро Ђаконовић (Зец) са ножем па се почну ударати. Један оберлајтнант потрчи капетану у помоћ, али њега дочека на нож Јово К. Марковић и забоде му нож у трбух. Када је потегао нож да извуче, остаде му у руци само дршка. Он је баци и узе сабљу. Тада и Ђаконовић погуби капетана.

Кад остала аустријска војска, двије чете, уочи погибију, бацише оружје и предадоше се. Пошто је међу њима био велики број који су говорили истим или сличним језиком као и устаници, нијесу ниједног погубили, него су их везали конопцима, једног за другим, и тако их испратили до Будве. Пред њима је ишла капетанова жена. Сабљу капетанову понео је Ђуро Ђаконовић из Горњих Побора, а поручникову Јово К. Марковић...

Маини и Побори нашли су доста пушака, тзв. мушкета, праха и олова.

Заплењених пушака и данас има у Маинама и Поборима, готово свака кућа...»

Даље пише старина Саво Марковић из Маина, који је детињство провео у најживљој традицији Устанка, ово: «Послије заузећа манастира Стањевића, Побори остану да чувају границу од наступајуће аустријске пешадије преко Грбља, а Маини оду да заузму Будву. Направили су један трешњеви топ, да са њиме бомбардују Будву и флоту на Јадранском мору. За топ су израдили шанац на мјесту званом Мали Милај. Тај шанац је остао несрушен све док није туда изграђен пут за Цетиње...»

Мада то писање Сава Марковића нема сву јачину историјског документа, ми смо му посветили мало више пажње, јер су то најдетаљнији и најисцрпнији подаци до којих смо дошли из борба «три комуне» («три општине», тако су их Млечићи звали). Догађаји у Кривошијама су толико били засенили све друге подвиге и збивања у осталим деловима Боке, да је о њима остало мало трага, па то треба свакако искористити. Овај чланак Сава Марковића је изашао у листу, који се обично не чува, па ће овако добити своју трајнију вредност.

Не само то: Запазио сам, као што ће се одмах за овим видети, да су изреке или подвиге појединих Бокеља ван Кривошија разни писци (и српски и страни) приписивали Кривошијама. Колико умем, ја ћу на то упозорити.

Поткрепићемо ово са неколико података Шпира Гопчевића (Бокеља по пореклу, који ипак није никад живео у Боки) писаних после Другог устанка (дакле свега 12-13 година иза Првог устанка), као и један извадак из Дневника фелдмаршаллојтанта (дивизијског ђенерала) Гавре Родића, да се бар нешто сачува од пуног заборава.

Шпиро Гопчевић, у његовом опширном приказу Устанка у једном стручном немачком војном листу пише: «Устаници из села изнад Будве («три општине») били су са два у Стањевићима заузета топа скоро освојили град Будву, у којој је било 80 аустријских војника. У последњем моменту пре заузимања доплови у помоћ опседнутим Аустријанцима ратна лађа Андреас Хофер са 27 батаљоном ловаца и са више топова и тако спасише Будву од освајача и вечне срамоте за Аустрију ([11]).

Гопчевић пише даље: «Стањевић је био некада манастир и резиденција црногорских владика од 1782. до 1840, кад је продат Аустрији. Претворен у фор, имао је чету војника. Два Бокеља којима је било поверено да снабдевају утврђење храном савла-

даше стражу и отворише капију устаницима који су напоље чекали. Пошто су официри погинули, посада је пуштена неповредна под обећањем да се више неће борити, али то обећање није испунила» ([11]).

Грбљани су се нарочито борили при покушају заузимања јаких аустријских утврђења Тројица и Горажде, где је било огромних губитака на обема странама. Самих Грбљана је по Гопчевићу ([11]) погинуло око 70 (он каже «Бокеља», али су то могли бити само Грбљани) и 113 рањених. Гопчевић пише да су у Грбљу, улогу «пољских (ратних) телеграфа» вршили пуцњеви пиштоља ([11], стр. 98). Свак је знао што какав пуцањ значи, као и у суседној Црној Гори.

Фердо Хауптман, према Родићевом Дневнику, пише ([190], стр. 58): «Кад је 22. октобра пала утврда Стањевић изнад Будве у власт устаника, проширио се устанак и на предио јужно од Котора, гдје је дошло још и до неуспјелог напада Грбљана (писац каже «Жупљана», не знајући да је то званични италијански назив за Грбаљ) на утврђење Горажде и Тројицу 23. октобра. (Не каже се Горажде већ Горажда, није то место у Босни, ЛМК). Једино се Паштровићи нису одметнули од власти, али је с друге стране Будва готово и сама пала у руке устаника...» Писац износи неуспехе аустријске на Кривошијама и наставља: «Лакше је било са операцијама у Жупи (Грбљу, ЛМК) због погоднијег терена. Од 1. до 7. новембра тај је крај поново покорен али су се устаници повукли у неприступачна брда, а аустријска војска на свом путу палила све куће одреда као одмазду за злостављање својих људи у Кривошијама».

У Бокељском устанку 1869. канда нарочито у Грбљу, узеле су учешћа и жене устаника: дотурале су оружје и муницију, склањале рањенике па и са пушком у руци учествовале у борбама. Највише их је погинуло у јуришу при отимању тврђаве Горажде, више Котора. Укупно је дало девет жена свој живот за слободу током устанка: Гордана Антовић, Ивана Антовић, Маре Зец, Ивана Вукадиновић, Маре Филипа Вукшића, Маре Вука Вукшића, Кате Тујковић, Маре Вујковић и Таде Бојановић.

Све су то Грбљанке, махом из одличних кућа (мени су сва та презимена позната). Да су све погинуле ван сваке је сумње, али ја верујем пре да су убијене при дотурању хране и џебане устаницима, а не у самој борби. Ове су вести више пута објављене у

београдској «Политици», у рубрици «Да ли знате?». Извор им нигде није означен. Сам Гопчевић то са резервом прима. Он пише ([11]): «Као што Бокези тврде, Аустријанци су стрељали многе жене које су ноћу долазиле да сахране мртве». Гопчевић пише «стрељаше» (erschossen), што може бити у току борбе или кад су биле ухваћене. Сам Гопчевић ово саопштава са неком резервом.

II.

В. Кондраћева каже на једном месту ([4], стр. 171), позивајући се на познатог великоцрногорског шовинисту и фалсификатора Јагоша Јовановића ([59], стр. 302) да је «један од Кривошијана — Иво Бајковић — казао да они ни тада нијесу много марили за аустријску власт», па да ће свакако одтада још мање. Ја мислим да Иво Бајковић није Кривошијанин већ Грбљанин. То је позната грбаљска породица.

Изгледа ми да је и Шпиро Гопчевић учинио сличну грешку (мада нисам сигуран; то ће се у Боки моћи да провери, ја не могу у Швајцарској).

Тако Шпиро Гопчевић наводи једну карактеристичну изјаву «старог кривошијског првака» у току саме борбе о њиховој неустрашивости. Гопчевић пише ([11]) да је 25. децембра 1869. стари кнез Кривошија Јово Радановић, од 75 година изјавио отворено «да се он смеје кад покушава да га уплаше са придоласком све новијих трупа. ,Што више трупа пошаљу, тим више ћемо их ми масакрирати». Ово је превод са немачког. Радановић није свакако казао «трупе», нити је он ту реч разумео, још мање масакрирати. Он је јамачно казао што више војске пошаљу, више ћемо их убити. Но то је по смислу исто.

Ја не знам да ли на Кривошијама има Радановића и никад нисам чуо за тог кнеза, док је та кућа у Грбљу јако истакнута, па се и центар Грбља са општином још у моје време звао «Радановића кућа». Али то није била кнежевска већ поповска кућа (опет главарска).

Није ипак важно ни за Бајковића ни за Радановића да ли су Грбљани или Кривошијани. Они су били Бокељи, учесници Устанка од 1869. и оно што им се ставља у уста, веома вероватно

се збило. Тешко се то може измислити. После сам читао и имена породица кривошијских, нарочито оних које су учествовале у Устанку. Њих је навео унук једног од вођа Кривошијског устанка. Лазар Радојчић дао је, баш у књизи описа тога Устанка и податке «о поријеклу и досељењу кривошијских породица» ([14], стр. 48 ид.). Ту се нигде не спомиње породица Радановића ни као споредна а камоли главна. Пропуст би био неразумљив ако се ради о једној кнежевској кући. Ни породица Бајковића се не спомиње.

С друге стране налазим код неколико писаца име неког Панчића (само породично, не и крсно име) који треба да буде један од главних вођа Грбљана.

Тако пише Гопчевић ([11], стр. 98): «Богати сељак Панчић из Грбља преузе са још 12 угледних мештана главну команду». (Мени је то име Панчић у Грбљу непознато, а требало би да буде познато ако се ради о једном, што би данас рекли, кулаку! Но можда је породица изумрла).

Ови ставови из приказа Устанка из заједничког пера Француза Фрилеја и Србина Влаховића ([121], стр. 461) канда се односи на исту личност:

«Још од самог почетка знало се да устаници располажу изванредним својствима. Њихов вођа Панчић, био је богат земљорадник из Грбља, прави тип јунака, висок и наочит, црне косе, блиставих очију. Са осталих дванаест Срба Далматинаца, паметних и школованих, он је руководио целим покретом, коме се придружило скоро 1.800 људи, наоружаних по угледу на Црногорце, са два пиштоља, једним јатаганом и једном дугом пушком о рамену. Њихова одећа потсећала је скоро потпуно на црногорску, по обичају проткана златним и сребрним везом».

III.

Хапшење и вешање није се, такође, ограничило само на крајеве где се борбе воде. Тако су на Шурању код Котора обешена три рођака Чучковића из Рисна: Мато, Митар и Крсто, а пред Будвом Јово Берета ([143], стр. 76).

Чешки публициста наводи детаље вешања ова три рођака које само рђаво транскрибира (у Луцковић место Чучковић). Сви

су се несебично храбро држали. Не можемо овде све пренети, већ само за последњег Мата. Тамо стоји ([86], стр. 27): «Најстарији осуђеник примивши благослов од свећеника окрете се народу, у три пута гласно заиште од народа опроштај, почне пјевати погребну пјесму, и замоли да му покажу погубљене другове његове. Кад се попео на даску, моћним гласом повиче спрам гора: Слава Народу!»

Писац, Чех, католик, није могао да зна које су то «погребне песме» али је за мене несумњиво да је то само возглас «Свјати Боже, свјати крјепки, свјати бесмертни, помилуј нас». То је једино што обичан свет и зна од опела. Кад неко у мом крају запрети другоме смрћу, обично му каже: «Немој да ти запјевају: Свјати Боже».

И Шпиро Гопчевић пише да је при вешању «најстарији Ришњанин певао мртвачку песму (Totenlied) и да је умро са узвиком ,Слава народу'» ([1], стр. 107).

Мртвачка песма може да буде или «Свјати Боже» или «Вјечнаја памјат». Ова друга у ствари није песма већ узвик околних. Сам себи не може неко рећи да му је вечна успомена (мада наши прости људи нису свесни значења ових речи). У Боки, где народ највише говори метафорички, каже се за некога ко треба да умре: «Запјеваће му Свјати Боже», али се каже такође да ће му узвикнути «Вјечнаја памјат». Но то ипак није појање, тако да би пре стојало да се он са том изреком опростио, а не да је певао.

Али је интересантна једна аналогија: Као што од три обешена учесника у Сарајевском атентату, један од њих, босански сељак Керовић, узима из недара свећу и пали је врх своје главе пре вешања, тако и бокељски Србин Чучковић пева себи пред смрт погребну песму. Смрт за њих није страшна, али је ужасно не испунити обавезе смртника пред Богом.

Та браћа Чучковићи, родољуби и јунаци, осуђени су правилно: они нису хтели примити у своју кућу одбегле војнике аустријске са Кривошија, већ су на њих из куће пуцали. Свака би их држава осудила на смрт. Али је њихово држање доказ да су се и остали Бокељи борили кад им се дала прилика, борили са пушком у руци.

XIV. БИЛАНС УСТАНКА У БОКИ, СПЕЦИЈАЛНО У КРИВОШИЈАМА

14) Покушај смирења и мир на Кнежлазу

I.

Аустрија није могла борбом да натера Кривошије и Бокеље на примање њених захтева. То је сваким даљим даном борбе било све очигледније. Није преостајало ништа друго него да се покуша мир чувајући образ. То двоје је било тешко помирити, и напослетку изгледа да је оно друго морало да се жртвује. Бар у суштини иако можда не у форми. Пустимо опет да о томе говоре други, који су са ситуацијом били боље упознати и којима се пристрасност не може пребацити.

Чешки политичар који је из највеће близине пратио покрете и о томе написао ваљда најбољи досад приказ, каже на страни 48 књижице под [86]: «Још од почетка устанка когод није имао предрасуда, био је увјерен да је договарање први корак за умирење Боке Которске, и сваки је жалио што не бише послушани поуздани људи који су, упознати са стањем ствари, одмах у почетку савјетовали умјереност.

Видећи влада нечувани отпор устанички и увјеривши се да ће војевање стати још неизмјерних жртава у новцу и крви, па да опет неће остати ништа друго него помирење на лијепо, заповједи ђенералу Ауерспергу да почне споразумјевање, ријечју да гледа да удеси све тако, како при томе не би постарадала част и достојанство владино». (Писац говори о неуспелим преговорима у Грбљу, Мајинама, Поборима и Брајићима).

«Исто је тако незнатан успјех имало уговарање Ауерспергово с Кривошијама. Он им понуди да пошаљу шест заступника који ће са његових 12 официра уговарати помирење, а ови му одговоре да они хоће да уговарају само на гори Гребену, и то с некојима од надвојводина рода, на које они оружја своја дизали нијесу, а да никако неће неским друго, јер остали ћесарски људи који су их толико пута варали не могу имати повјерења њихова. . .»

«Са Кривошијама уговарали су у име Ауерспергово потпуковник Вуковић и Марко Ћеловић на Дољанима, гдје су их узеле устаничке страже и одвеле главном вођу Јову Радановићу. Радановић, старац од 75 година, али још у снази, кад прими оба посланика, опали из пушке, те се са свију страна слегне до 800 устаника. Вођ им каже да 30 остане код њега. За тијем изнесу посланицима вина, меса и хљеба, те се почне уговарање.

Радановић каже да устаници никада неће положити оружја. ,Знамо — дода он — да су у Котору намјештене гвоздене куле и да је дошла нова војска, али коликогод више војске дође, више ћемо је потући. Што ја марим нашто ће изаћи: ја сам једном ногом у гробу, али ми је жао мојих синова и другара да несрећни остану'. Напослетку поручи Радановић Ауерспергу да остаје при погодбама које су још изнајприје устаници били поставили».

То пише чешки писац предкрај своје расправе. Њега допуњује Стојан Новаковић овако: «По познијим гласовима ми ћемо овде унеколико допунити чешког писца. Заузимањем Ђорђа Војновића буде одређен за помирника Гаврило Родић. Договор о коме приповједасмо спремао је њему пут, и био је 3. јануара о.г. (Књига Стојана Новаковића је изашла 1870, ЛМК). Осам дана потом био је свечан састанак међу Родићем и Кривошијама, којом приликом су се помирили. Родић је исказао опроштај владин, и јавио им како ће се пописати и од стране владе намирити сва штета која је начињена нојевањем. На томе се ствар свршила».

Сад ћу навести како то претставља Дубровчанин, иначе српски писац, Људевит Вуличевић. На страни 110 поменуте књиге ([140]) он пише:

«30. децембра стигоше у Котор барон Родић и (барон) Флук са лађом Хофер; у њиховом друштву је био политички капетан (нови окружни начелник, ЛМК) Рендић. 3. јануара Родић, његов повереник Ђурковић, капетан Темел и Шендер, заједно са Флуком, одоше заједно на Кривошије да одрже састанак са устаницима. Родић одма прими на знање извештаје о штетама које је рат нанео том народу да би их обештетио. 12. јануара се Кривошије покорише (а пет дана пред тим Брајићи сами по себи повратише топове узете са фора Стањевић за време рата). 14. јануара Родић је опозвао забрану да се може држати и носити оружје; истог дана престаде опсадно стање. Са миром у Кнежла-

зу престаде свака ствар и Бокељи изиђоше из рата победоносни».

II.

Пре него пређемо на даље писце и описивање даљих догађаја, навешћемо неколико српских управо бокељско-српских писаца, из самог инсурекционог подручја или његове најпосредније близине. Прво унука једног од главних вођа устанка кнеза Милана Радојичића.

Кад су видели да не могу силом сломити отпор Бокеља, аустријске власти су слали к њима депутате да их склоне на мир. Тако пише *Лазар Радојичић* ([14], стр. 39): «По жељи аустријске владе, будвански градоначелник и посланик у Бечком парламенту Стјепан Љубиша са још три начелника дође на Мајине, да преговара са грбаљским усташама да положе оружје, али га ови непријатељски дочекају — и он видећи да би га усташе могле задржати као таоца — за времена измакне у тврђаву Горажду». (Свакако Л. Радојичић погрешно означава да је Љубиша ту преговарао само са Грбљанима; свакако је и у првом реду преговарао са Мајинама, Поборима и Брајићима, тим пре што је у њиховој средини вршио преговоре и што су та насеља спадала у будванску општину. Али Радојичић није знао топографију те Јужне Боке ни они од којих је то преузео). Затим стоји код Радојчића, објављено раније код више Бокеља, али ми имамо при руци књигу Радојичића ([14], стр. 39): «У исто вријеме и далматински посланик (то значи посланик на Далматинском земаљском сабору, ЛМК) Ђорђе Војиновић, са пуковником Бизаром, дође у Рисан да преговара са усташама из Кривошија и понуди им да пошљу шест заступника који ће преговарати са 12 официра (аустријских, ЛМК) ради утаначења мира, али Кривошијани да претходно положе оружје...» После тога Ауерсперг повери Петру Ћеловићу из Рисна да преговара са Кривошијанима. Ћеловић изађе на Кривошије ,али га усташе рђаво приме и одбију да шњиме икако преговарају, тражећи да им дође изасланик са царским писмом...»

Кад су смењени и команданти војни и старешине Боке и кад дође Србин Гаврило Родић «први прелиминарни преговори из-

међу изсланика владиних и усташа вођени су 3. јануара 1870. . .» Усташе формулисали услове: «Да Кривошијани и остали Бокељи не служе у аустријској војсци; 2) да им Аустрија погореле куће сазида; 3) да слободно носе оружје; 4) да им се загарантује потпуна амнестија. Од ових услова нијесу хтјели ни за длаку да попусте».

Родић је тражио инструкције из Беча, добио их и отишао лично са више официра у саме Доње Кривошије да капитулира пред устаницима: «Ту свечано у име аустријске владе прими и потписа услове мира које су предложили Кривошијани» ([14], стр. 40).

Сад ћемо изнети обавештења игумна *Дионисија Миковића* из манастира Бање код самог Рисна, у чијој се општини Кривошије налазе ([143], стр. 77 ид.). Та чињеница, а и извор одакле подаци потичу, дају нарочиту веродостојност овим извештајима, чији аутор није био баш увек поуздан информатор.

Јер ови подаци су узети из аутобиографије поморског капетана Марка В. Ђурковића, који се налазио у Родићевој пратњи. Према томе су подаци аутентични, приказани од учесника састанка и бележени можда одма после састанка. Не знам да ли је ова аутобиографија капетана Ђурковића у целини објављена, али сумњам у то. Да су ови подаци узети из ње, констатује судија Ђуро Суботић у поменутој расправи ([125]). Игуман Дионисије је то хтео калуђерски да сакрије, али је тиме, разуме се, довео био у питање аутентичност извештаја. Јер се свак могао питати: Ако он није био на састанку са Родићем, како је знао да је вођен такав разговор? Овако је ствар разјашњена и за горњи говор пружена максимална гаранција.

Сад ћемо дословно цитирати игумна Дионисија, не могући увек утврдити које су речи његове а које капетана Ђурковића. Код Дионисија стоји:

«Тамнице се почеше празнити и Родић се састаде с усташким главарима на Кнежлазу у Доњим Кривошијама. У пратњи му је био Лесо Папреница, рисански градоначелник, капетан Марко Ђурковић и неколико угледнијех Ришњана.

Родићев громогласни глас је срдито одјекнуо:

‚А ђе сте ви одметници и хајдуци, који запуцасте и на цара свога?'

А Милан Радојичић, усташки војвода из Горњих Кривошија, још је срдитије Родићу одговорио:

,Ми нијесмо одметници, него браниоци своје светиње: својих ваздашњих права и слободе коју смо од ђедова наслиједили. А да смо хајдуци, ми не би били овђе на свом огњишту, него би у гори били. Ми смо Цару вјерни и о својој смо му торби и пушци бранили и одбранили од Турака ову границу; и ми не пуцамо на њега, него на тебе и на твоје друге ћесаровиће, који Цара лажете и хоћете да наша вјечна слободна права под ноге ставите'.

Родић блажије: ,Немој тако, Милане! Ми Цара не лажемо, него га вјерно служимо. Цар наш милостиви опрашта вам за ову проливену крв, само му дајте момке у домобранску службу, а он ће вама дати владичанство и владику и свако могуће добро. Знајте да сам и ја, као и ви, Србин православне вјере, и да би био мио и драг мојим родитељима као и вама ваши синови, па су ме дали на службу Цару. . па ме ево, хвала Богу, и здрава, и срећна, и часна, и није ми никакво зло. Послушајте ме и задовољите нашем добром Цару а за ваше свако добро. Тако ви Бог помогао'.

Милан му је одговорио: ,Гаврило Родићу! Што велиш да си Србин наше вјере, то смо чули прије него смо се овдје састали, и да си здраво. . . А што су те родитељи дали у милитар, то су они морали, као и сви други што су пошли да Цара траже и да га моле да им за насеље да кућу и башту, а ми нијесмо Цара тражили него он нас, па му нас дадоше цареви и краљеви на миру у Бечу, и нашијема старијема би тада обећано да нећемо давати данка ни солдата, као што их од нас нико није никад ни имао, па ни ви сада. За данак скидате и вериге с огњишта, и вјенчани прстен с рука нашијех жена, а сада хоћете и солдате, како би ми старци, на овој турској граници, морали остати и без ранитеља и без бранитеља. Еј, вала, по ту цијену нећемо ни владичанства ни владике, па ни да ни патријархију обећате. Но поздрави Цара као господара и реци му да смо му вјерни и да жалимо што се пролијева крв наша и овијех његовијех јуначкијех солдата; али ко је томе крив, душа му патила. И кажи Цару да га ми молимо да се смилује и да у наша ваздашња права не дира, иначе ћемо сви погинути па неће ни имати кога од нашеваца у солдате тражити'.

Усташка окупљена, одаље стојећа, војска громогласно повика: ,Тако је, а живио цар Франц Јосиф I!'.

Други Родићев састанак са усташама слиједио је 1. јануара (јамачно по старом календару, а по новом би било 13. јануара, ЛМК) 1870. године, на истом мјесту.

Родић им је донио глас: да им се (наравно за тада) неће ни солдати, те је тога дана, под једним церовим дрвом, закључен мир».

Аустро-немачки писац српског, бокељског, порекла *Шпиридон Гопчевић*, писао је такође о овоме. Он је изос. казао ([11]) да су Стјепан Митров Љубиша и конте Ђорђе Војновић (први из Будве, други из Херцегновог, оба првака бокељска) «узалуд покушавали да посредују код инсургената. Брискни поступак власти, бесциљна окрутност трупа, погубљење и кривих и некривих, кињење становништва, све је то ове (инсургенте) озлоједило. . .»

Гопчевић пише да је ђенерал Родић позвао старешине Кривошија на дан 3. јануара 1870. у Кнежлазу на преговоре и да је 11. јануара са њима закључио познати мир.

Мало даље пише Гопчевић ([11]): «Родић је увидео да би Аустрија само уз најстрашније жртве могла да принуди Бокеље на уступке ако ови не би то добровољно учинили. Он уступи чим му је постало извесно да су Кривошијани решени на крајњи отпор».

И дописник новосадске «Заставе» пише «са босанске границе скоро непосредно после закључења Мира» ([136], стр. 248): «Да се умири Бока, требало је да добри Србин капетан поморски Марко Ђурковић поврати се у своје отечество Боку, и њему се има заслуга приписати. . . Завршујући овај мој допис, чујем да су се Бокези изјавили да ће се опрети грађењу тврдиња и путова».

Изнећемо овде и неколико мишљења о тим догађајима савремених или сасвим скорашњих Срба из Приморја, до чијих дела смо дошли

Др Лујо Бакотић, некадашњи посланик Србије и Југославије код Ватикана, католик, родом из Шибеника, писао је у књизи «Срба у Далмацији» ([156], стр. 54):

«Године 1869. планула је побуна народа у Кривошијама у Боки Которској, пошто народ није хтео да служи у аустријској војсци. Није хтео да служи зато што Бокељи нису у војсци служили ни под Млетачком Републиком ни под француском вла-

дом, па су сматрали то неслужење у војсци као једно стечено право, које су они сад и оружјем бранили. Шака људи држала је у шаху целу Аустрију, која је била немоћна да их војском савлада. Када то није могла, бечка влада збаци с положаја намесника Вагнера и наименује намесником генерала Родића, коме је пошло за руком ... да умири побуњенике и да с њима склопи формалан мир, тзв. Кнезлачки мир. Предајући оружје и потписујући акт тога мира, поглавица побуњеника Самарџић је том приликом рекао да он жели Аустрији све оно што Аустрија жели Боки».

Препозит которске бискупије дум Анте Милошевић писао је ([149], стр. 24): «Бокељски устанак присилио је далматинског намјесника генерала Вагнера да положи част, а мјесто њега именован је за намјесника Гавро Родић, Личанин, наше горе лист...»

III.

Сад још неки страни текстови. Многи страни писци су о томе писали на свим европским језицима, па су се такве публикације протезале све до првог светског рата, када су догађаји у Српству бацили били привремено у засенак кривошијске подвиге.

Ми немамо овде још много података, нити бисмо их могли све објавити. Но неке ћемо ипак споменути.

У првом реду једну немачку књигу издату 1876. а посвећену «Јужнословенском питању у Аустрији» ([178]). Те године је изашла по други пут, што значи да је прво издање временски било далеко ближе Кривошијском устанку. Та књига несумњиво претставља официјезно гледиште бечких владајућих кругова. У њој се Кривошије грдно нападају, називају разбојницима и главосечама итд. Аутор је означен само иницијалима.

На страни 61 и даље говори о Кривошијском устанку, наглашујући да регрутовање није био изговор за устанак, него стварни повод. Узима у одбрану тадашњег гувернера Далмације генерала Вагнера, који је наследио Србина генерала Лазара Мамулу. Вагнер је ипак жртвован ради неуспеха са устаницима, и преговоре је водио нови, тек тада именовани гувернер, барон Родић, опет Србин православне вере као Мамула. Беч је сматрао да ће он повољније услове добити од устаника.

Родић је закључио мир, а онда је и он од германских кругова жестоко нападнут. Цитирана књижица узима га у одбрану. Ево шта тамо дословце стоји:

«Овај Кнежлазки пакт сматра се *погрешно* као дело садашњег гувернера барона Родића. Родић је добио најмеродавнију заповест да васпостави мир по сваку цену, јер се он (тј. мир) није могао силом да наметне. Свакако да тај мир инволвира један војнички преступ и један војнички злочин, али Родић не сноси ни најмање кривице за њега».

Може ли бити јаснијег доказа о тоталној капитулацији аустријске војске? Изречно се каже да се устаници нису могли победити. Кривицу ће да траже у неком аустријском команданту, али победу нису могли да очекују. Није Кнежлазки мир био компромис, како га хоће да претставе нека лица, већ несумњива српска победа. Горњи став то најречитије доказује.

Узимајући и даље у одбрану генерала Родића, писац каже: «Родић је, нема сумње, на свом месту. Као Мамула, грчке вере, он је прирастао за срце Бокељима и заливљанима».

И аустријски ђенералштабни капетан Хуго фон Чешка је више деценија после завршетка Устанка писао (према аутентичним изворима) ([132]) ово о преговорима за мир: «. . .Што се тиче служења у домобранству они су тражили да им се призна: да домобранство неће нигде ван округа Котор да се употреби, да се обавезницима дозволи, чим се извежбају, да могу да се настане и у иностранству, и да се при униформи домобранаца узме у обзир народна ношња.

Даље су тражили безусловну амнестију и накнаду за сву штету на имовини њиховој извршену приликом операција. . .»

Писац даље каже да је генерал Ауерсберг обећао царску амнестију, и то после полагања оружја, док о другим условима није хтео ни да чује.

Говорећи о крају борбених операција, аустријски кап. Чешка ([132]) каже: «Стварно је успело било ппуковнику Шенфелду да устанике Браиће и Маине склони на безусловну капитулацију: али Кривошије и Побори стављаху такве услове који су према мишљењу генерала грофа Ауерсберга изгледали неприхватљиви».

Раније смо навели (одељак XII, 5) како је пређашњи аустријски а после немачки виши официр Рудолф Кизлинг описао по-

вод за Кривошијски устанак ([151]). У истој монографији и каснијем некрологу генералу Гаври Родићу он пише:

«Тад се прешло на оружану интервенцију против њих, али та *војна акција је сасвим пропала са знатним губицима у борби трупа ненаучених на бој у ванредно тешком кршном* (карсном) *земљишту*.

Сад, децембра 1869, фелдмаршаллојтнант Родић је био именован привременим командантом Далмације, да би, он у пределу њему сасвим познатом, васпоставио ред. Али он није донео исукани мач већ маслинову гранчицу. После веома дугог преговарања са врло узбуђеним и многоречивим Кривошијама, успело му је (?!) напослетку средином јануара 1870. да склони устанике на символично полагање оружја у малом брдском селу Кнежлазу, северно од Котора, при чему им је он загарантовао да обавеза домобранства за неко време неће бити уведена у Боки и у Кривошијама. После тога су устаници смели да понова узму оружје.

Разлог овој *попустљивости која се једва може разумети* био је Родићево схватање да лаконоги устаници, којима је у свако доба било могуће да побегну у Црну Гору или Херцеговину, не могу да буду лако савладани, нарочито сад у зимско доба; онда је боље неко време не инсистирати на асентирању (рекрутовању)...»

«...Тада су били у Бечу радосни кад су видели да се на стално немирном југу понова васпоставио ред. Зато је фелдмаршаллајтнант Родић, заслужан за успоставу мира у Боки, 22. августа 1870. наименован намесником Далмације, командантом 18 дивизије трупа и војним заповедником Задра».

Немачки историчар Оскар Јегер у приказу опште историје XIX века, изашлом 1888, осврнуо се на оба бокешка одн. кривошијска устанка. Ту он каже ([150]):

«Октобра 1869., док су поједини земаљски сабори решавали важно питање о изборној реформи, доживело је царство тешко понижење (eine schwere Demütigung) устанком неколико дистриката у Далмацији, где нису хтели да се покоре новом одбрандбеном закону. Година се завршила а устанак још није био сузбивен, иако је било 30.000 војника ангажовано против њега. Генерал Родић пронађе напослетку средство да доскочи брђанима — устаницима. Новцем и лепим речима успело је било склонити их

да шљегну са својих брда и да положе оружје ,које су смели понова да узму чим су чули укор (die Strafrede)».

15) Таксирање Кнежлазког мира (Морални биланс)

Мир на Кнежлазу је произвео сензацију у целом свету. Тако се нешто не дешава ни у хиљаду година једанпут: да једна империја, једна царевина, капитулира пред шаком инсургената. И та сензација је забележена на више места: и од домаћих и од страних писаца, и непосредно иза догађаја и после мањег или већег размака времена. Јер тај догађај није било лако избрисати из историје Аустро-Угарске. Ми ћемо цитирати неке од респективних писаца, да читаоци стекну непосредни утисак те сензације и Бокељи обнове у намети своју славу.

I.

Описујући оба Кривошијска устанка немачки публициста обележен иницијалима *Ј. Г. А.* у чувеном немачком часопису за Иностранство ([79]) говори да 1869. године «изби онај познати устанак у окружју Котор, који је завршен са миром у Кнежлазу оминозне успомене». И писац завршава са пуно бола говорећи о «злогласном Миру на Кнежлазу 15. јануара 1870», кад су аустријске трупе, опседнуте на једном месту, «нашле крај својим патњама».

У претходној тачки смо навели шта о прелиминарима пише 20 година доцније немачки историк *Оскар Јегер*, а онда као фацит тих преговора и претходних борба пише дословно ([150]): «Закон о домобранству није био спроведен у овом делу Далмације (Котору) и према томе су бунтовници спроводили своју вољу (ihren Willen durchgesetzt). *Овај догађај, неважан сам по себи, беше тежак морални пораз»* (за владу која није успела да задовољи народности). «То је сасвим непосредно дотакло цело питање система владавине који се мора даље одржавати».

Мало пре смо такође навели (у претходној тачки) држање ђенерала Родића при преговорима, како га је приказао његов биограф Рудолф Кислинг. Он каже да је Родић имао у виду само привремено ослобођење Бокеља од службе у ландверу. Том при-

ликом даје и он карактеристику Кнежлашког мира и каже дословно ово ([151]):

«Бокељи и Кривошијани су пак уговор, писмено састављен, тако тумачили да они уопште никад не могу да се позивају на редовну војну обавезу. Ово различито тумачење ,*Кнежлашког мира', који је показао срамну неспособност једне велике силе да присили шачицу устаника да поштују закон*, морало је после да покаже накнадне последице, и то чак и за самог Родића».

Немачки писац Артур Ахлајтнер је писао мало пред први светски рат о стању код нас, па се доста опширно осврнуо и на Кирвошијски устанак. Ми смо то пренели у 11 отсеку овог капитела, који завршава ([144]): «Напослетку ми обавестимо Беч, и Аустрија обустави то клање, које је већ досада стојало један пун пук војске и неколико милиона форината. *Победа оста код Кривошијана, неукроћених, којима се призна ослобођење од војне обавезе ван своје територије и смањење дажбина»*.

Капетан Чешка, не жалећи да падне љага на аустријско оружје, каже ([132], стр. 33): «Важни политички обзири су учинили да се устанак приведе крају иако није било постигнуто његово апсолутно савлађивање, и то крају неочекиваном, који није могао да задовољи наш војнички понос».

Признати аустријски историограф и један од највећих патриота Аустрије почетком овог века, који је тврдио да он има само једну народност: аустријску, Тодор фон Сосноски, писао је 1912. године у великој књизи посвећеној историји аустријске политике новог доба ([157]) ово:

«Прва војна акција нове државне творевине (писац мисли на дуалистичку Аустро-Угарску, саздану 1867, ЛМК), експедиција у устаничке Кривошије, није била нимало погодна да подигне понова пали углед Царства и његове армије (писац мисли на поразе у години 1866 према Немачкој и Италији), *јер је она* (та експедиција) *завршила са срамним фијаском, и она може да се сматра као једна од најсрамнијих кампања која су икад ц. кр трупе извршиле»*.

То страховито признање чини писац на страни 14 прве књиге. На страни 25 истиче подизање престижа Аустрије на Берлинском конгресу, и каже да то није био мали успех с обзиром да је Монархија била «1866. смртно погођена, *а 1869, код Кривошијског устанка, показала тако бедну војничку немоћ. . .»*

Писац је иначе велики непријатељ Срба, али можда није ни знао да су Кривошијани Срби.

У немачко-аустријској Војној енциклопедији, у тому посвећеном историји ратова, налази се опис борба на Кривошијама, дат од аустријског ђенералштаба. На крају тога приказа ([147]) стоји и ово: «Средином децембра 1869. би именован за команданта у Задру фелдмаршаллајтнант барон Родић. Овај се такође (као и Ауерсперг, ЛМК) постави у везу са побуњеницима *и испуни њихове захтеве: безусловна амнестија, дозвола да носе оружје, накнада штете за спаљене домове, и купљење ландвера под условима постављеним пре устанка. Јануара 1870. беше устанак завршен»*.

Најкомпетентнија немачка полузванична и историјска публикација признаје да је устаницима признато све што су тражили, да је аустро-угарска војска формално капитулирала пред њима.

Нису ни Бокељи ни остали Срби ту победу надували; њу признају чак и уџбеници из Ратне историје, и то уџбеници издати од непријатеља, од побеђене Монархије. Зато није никакав шовинизам ову победу истицати и наглашавати.

Интересантно је овде навести и једног великохрватског писца, др Пилара, који је 1917. године издао једну антисрпску књигу преведену на хрватски за време «НДХ» ([139]). Нико није тако жестоко заступао хрватске интересе као овај Србомрзац и ни на кога се они рађе не позивају. Са сувише обазриво-сти, и померајући у незнању датуме за годину унапред, он је казао на страни 256 хрвтског превода: «У листопаду 1868. букне устанак у Кривошијама, који се сврши у сиечњу 1869. за Аустрију *не баш часним миром у Кнежлацу»*.

Кад су у Бечу Кнежлашки мир почели да претстављају као неку тобоже победу Аустрије, тамо је у самом Парламенту владала велика неверица, како пише Дабиновић ([62], стр. 85), додајући: «Из Далмације су почела долазити писма која су приказала ствари друкчије, а земаљски Народни Лист је отворено тврдио да је у Кнежлазу склопљен формалан мировни уговор између устаника и аустријске владе, као да су биле у питању двије посве самосталне државе, а не с једне стране претставници државне власти и с друге стране припадници те исте државе».

Своју расправу закључује бокељски католик Дабиновић ([62], стр. 128) овим речима: «Овако како је устанак испао, он је нас-

лов (титулус, ЛМК) на признање будућих покољења. Бока Которска је 1869. извршила своју задаћу да се залаже за опћу ствар и да научи друге како треба да се вјерује у будућност и добру звијезду свога народа».

II.

Руска приказатељка Кривошијског устанка у едицијама њихове Академије наука В. Кондраћева пише ([4], стр. 172): «Услови тога мира, који су означили пуну и безусловну капитулацију аустријске власти пред устаницима нису могли, то је само по себи разумљиво, да се објаве целом свету... Устанак у Боки Которској 1869. је нанео велики губитак престижу Аустрије. Слабост Монархије је постала очевидна свакоме. Царска војска није могла изаћи на крај са прегрштем устаника. Аустријска влада је задобила огромни морални ударац...»

На страни 1 7 своје студије ([4]) износи Кондраћева како су, после бегства Аустријанаца са Кривошија «Бокези и Црногорци сами били зачуђени слабошћу коју је показала аустријска војска на горама».

Страна 170: «Не обзирући се на срамну пропаст својих војних акција у Боки Которској, аустријска влада је настојала оставити утисак да све иде сасвим како треба. Требало је, па стајало то што стајало, учинити крај у Европи вестима о пуној неспособности аустријске владавине».

Руска историчарка В. Н. Кондраћева овако описује стање и духовно устројство аустро-угарске војске после пораза на основу руских архива ([4], стр. 169): «Аустријска армија је била потпуно (совершенно) деморализована. Војска је духом пала. Официри су јављали да војници болују од ‚кривошијске страве' (‚страхом Кривошии', ‚Morlacken-fieber). Официри аустријских пукова су молили да их преместе у друге пукове (заменить полки). Један пук је био отправљен у Трст». То Кондраћева преноси из руских архива својим речима, да онда један став директно цитира из Архива 1869/70.: «Сад је већ горња (узвишена) страна северне половине Боке потпуно остављена на расположење Кривошијана и... војска која је учествовала у експедицији није, сасвим поуздано, у стању да више дејствује, како из разлога сас-

вим знатних губитака, тако и као последица деморализације». Затим списатељка опет својим речима продужује: «Ауерсперг је јавио да не може бити даље борбе са устаницима, јер годишње доба није погодно за вршење војних дејствија. У Бечу је било званично објашњено да ће од 20. новембра нападни покрети у Боки (офензивни, наступаћељни) бити обустављени».

«У Европи је трећи пораз аустријске армије у Боки Которској произвео велики утисак (впечатљеније). Говорили су о слабости аустријске империје».

(Да би превод изгледао што вернији, ми задржавамо приличан број русизама које су иначе Србима познати, а неке речи понављамо у оригиналу — поред српског превода — што молимо читаоце да схвате и — опросте!)

III.

Велики хрватски научник Владимир Дворниковић пише ([27], стр. 710): «И на ћесара смеле су да пођу те храбре чобанске државе (мисли на кнежине бокељске, ЛМК): Кривошије дижу устанке 1869. и 1882 године, да би одбраниле аутономију и своја ,изузетна права' — у Аустријској царевини. Шака људи држала је месецима у шаху аустријску империју, која није могла ни оружаном силом да их савлада, већ је морала с њима да склопи и формални мир (Кнежлачки мир)», пише Лујо Бакотић ([187]).

Људевит Вуличевић је писао пет-шест година иза устанка ([140], стр. 112): «Са Кнежлачким миром све престаде, и Бокељи изађоше из ове борбе као победници». Мало затим пише Вуличевић (ибидем): «Са Кнежлашким миром, са свечаностима у славу Родића у Дубровнику, заврши трагична драма устанка у Боки Которској».

Гроф Лујо Војновић је писао за време првог светског рата на француском ([137], стр. 168): «У брдима кривошијским (између Рисна и Грахова) аустријске трупе, послате да умире устанак, биле су бијене (тучене) више пута».

Србин бокељског порекла Шпиридон Гопчевић, који је рођен у Трсту а живео увек изван Боке и писао скоро искључиво немачки, у својој врло опширној расправи «Аустрија и Бока» изашлој после II устанка у званичном немачком органу војске, по-

сле детаљног описа Кривошијског устанка и Кнежлаца ([1]) приказује стање овако: «Тиме је побуна била завршена. Бокези нису стварно своја права сасвим утврдили, али су ипак постигли оно што су тражили пре боја. Аустрија је могла да лако уштеди тај срам, да је одма у почетку била увиђавнија. Попуштати је у извесним приликама не само часније већ и практичније него упорни пркос. Нажалост су морали бедни, невини војници да трпе због лудости владе».

Познати српски књижевник из Далмације Симо Матавуљ који се тада кад је ово писао налазио у Боки, добивши од Матице Српске из Новог Сада позив да напише популарну књигу о Боки, он се том позиву одазвао и у књизи издатој 1893. дотакао се успут и Бокељског устанка који описујемо ([188]). Ту пише: «Одонда (од присаједињења Аустрији) Бока је поступно и трајпо сиромашила и исељавала се. Али је главни ударац злог удеса задеси године 1869, кад ћесарска влада стаде тражити да Бока даје војску, иако јој 1815. писмено беше обречено да ће од тога бити проста. Бокељи се оружјем опру против те тражбе и задивише свет својим јунаштвом. Рат се заврши Кнежлачким миром, на коме се Бокељима потврдише старе повластице... и реч им се одржа до нове згоде, до године 1881».

Коста Војновић (отац контова Луја и Ива) писао је вођи далматинских Хрвата Миховилу Павлиновићу 20. јануара 1870. да се «једино иницијативи (царевој) има захвалити помирење бокељско на овај начин, који је, чини се, једини у повијести Аустрије и које друге државе». Он је тиме хтео јамачно рећи да таквог преседана нема ни у историји Аустрије ни у историји ма које друге државе, да је случај јединствен ([189]).

IV.

То је тај чувен Кнежлашки мир, једна од најсјајнијих тачака српске историје. Одјек му је био и међу осталим Србима и у целој Европи сувише бучан. О томе у засебном одељку.

То је прва победа Срба над Аустријом уопште; тек скоро пола века потом следоваће друге. То је био и први удар уједињеној, дуалистичкој Аустро-Угарској, и последњи удар овој некад моћ-

ној држави све до првог светског рата, кад су јој опет Срби задали смртни ударац, кад су рат изазвали и победом закључили.

Пораз Аустрије у Боки био је по својим димензијама мали, по значају и престижу неизмеран, за Аустро-Угарску неповољан, за Србе поносан. Све се Српство било усколебало и сматрало исход свог устанка као предзнак коначног ослобођења и као свој општи успех. Победа је примљена као опште српска и идентификована са највећим и најзначајнијим победама српске историје.

Кнежлаз је био постао појам у Српству, као после Цер, Колубара, Кајмакчалан итд. Он се спомињао у политичким трактатима, у парламентарним и другим свечаним беседама, у литератури итд. Млади бокељски Србин Урош Тројановић, који је због песме «Бокешка ноћ» био ухапшен и осуђен, па после и умро због патњи у затвору, исте године, 1903, спевао је био песму «Рат за српски језик и правопис», посвећену Бранку Радичевићу, и штампао у истом дубровачком часопису «Срђ» 1. августа 1903. Ту он теснички дочарава победу и моћ српског језика. Четири му стиха гласе (скоро при крају песме):

Одјекују моћне гусле као поклик од бораца;
Српски језик триумф слави од Дунава до Кнезлаца.
К'о гром грме снажно гусле, српске виле кроз њих зборе,
Српски језик јездом језди од Балкана па на море.

До 1870. нико у Српству није знао за Кнежлаз, није то нико ни у Боки знао. Нити је то град, нити село, нити неко насеље, нити река или каква планина. То је безначајан локалитет у Кривошијама, у пустари, која има један храст под којим је склопљен мир. Аустријски виши официри на челу са намесником Далмације генералом Родићем морали су се попети на Кривошије да ту под ведрим небом де факто приме све услове побуњеника. Кнежлаз мора да уђе у све српске историје и енциклопедије. Он је понос Кривошија, понос Бокеља, понос свих Срба.

V.

Сад по један податак из француских ,италијанских и руских извора. Први је нешто ранији од претходног, а налази се у мо-

нументалном Компендију Географије чувеног француског географа Реклија (књига под [176], том III, стр. 248). Тамо стоји:

«Године 1869. побунише се кривошијски брђани против владе, и захваљујући неосвојивим утврђењима којим их је снабдела природа они поразише све одреде који су били послани против њих. У само једном окршају, у Маинама, биле су две чете регуларне армије потпуно уништене а да Кривошијани нису изгубили ниједног човека. На крају, Аустрија не нађе друго сретство да васпостави свој ауторитет него да призна брђанима све оно што су тражили од ње: место пореза само обичан поданички данак и ослобођење од војне службе».

Годину-две иза тога писао је италијански писац Модрић на италијанском језику, у књизи посвећеној Далмацији ([177]) ово о Боки:

«Снажни, срчани, неустрашиви, Бокељи приморци уживају светски глас ваљаних морнара, а горштаци заузимају одлично место у ратним подвизима... И дан-дањи наћи ћете у међународној пловидби леп број поморских капетана Бокеља. На гласу су ради неустрашивости, хладнокрвности и хитрине. А да горштаци нису још изгубили свој ратнички дух, показао нам је пре десет година Кривошијски устанак. Пола хиљаде Кривошија имали су смелости да се подигну против једне моћне империје...»

Руска историчарка В. Н. Кондраћева је у ту скоро изашлом опширном приказу Бокељских устанака 1869. у едицијама Совјетске академије наука ([4]), писала према дипломатским актима тадашње Русије испочетка ово својим речима: «Из Беча је стигла строга наредба — окончати устанак љубазним средствима. Команда аустријске војске понова је чинила покушаје да поведе преговоре са устаницима, али безуспешно»., да настави доцније: «Инсургентима предлажу да се предају, али место тога не могу им обећати ништа сигурно, а они међутим себе сматрају победиоцима и ништа на њих не утичу претње или пуста обећања...» Вест потиче од руског посланика у Цариграду.

VI.

Тек на крају ћемо изнети како те догађаје приказује ђенерал Г. Родић, јер смо накнадно дознали за његов Дневник. Он је био

саучесник у акту примирја одн. «умирења», био је изасланик Владе односно Цара.

Према Родићевом Дневнику Хауптман пише ([190], стр. 78): «Упркос слабих изгледа, Родић је одлучио састати се с устаничким главарима у Кнежлазу 3. јануара. Његов став према захтевима устаника почетком јануара могао би се означити као начелно позитиван. Услов да задрже оружје и да буду поштеђени од домобранског закона у начелу се поклапао с Родићевим властитим увјерењем, стеченим од раније и изнесеним у Бечу. Осим тога, и од бококоторских делегација из општина које су остале лојалне властима био је замољен да народу остави оружје као знак личног достојанства. Сметња у конкретном случају била је у томе да се покорење није могло извршити без полагања оружја — јер иначе не би било покорење... Зато је Родић морао инсистирати на што изразитијој симболици покорења, како би она засјенила капитулацију државне власти...»

Родић је у телеграмима Бечу преклињао да се усвоје ставови устаника, који су се символично «покорили». «Кад је то 7. јануара примио, приступио је припремању акта покорења, који је онда проведен опет у Кнежлазу 11. јануара. Родић је овај догађај овако описао у Дневнику ([190], стр. 81): «На Гребено дочекао ме поручник Вучковић. Ми јашемо напријед. Постепено се Кривошијани скупљају на узвисици Кнежлаз. Стигао сам; они се поређали амфитеатрално у полукругу, главари стоје на цести, приступам и позивам остале да се приближе.

Стари Милан Радојичић стоји предамном, подсјећам га на наш последњи састанак. Наступа пауза, он се не припрема да говори. Најзад извлачи спис, ћирилицом писан, који даје другом Кривошијанину, Самарџићу, да га прочита...» Сад Родић тражи поново формално символично потчињење и признање њихове кривице. Они су положили оружје «уз видљиве знаке дубоког бола». Сад пише Родић: «Након тога проглашујем цареву амнестију и непосредно потом позивам их у име исте цареве милости да опет узму оружје за самоодбрану».

Родић је одржао тада говор који почиње речима: «Ево ме данас уочи Светога Василија Великаго, сунце нам сјаји и навјешћује велику милост... Примите опет из превелике милости цар-

ске пушке да их као и досад јуначки употребљавате против непријатеља ваших кућишта и цјелокупног царства на границама Боке Которске, из које вас нико изводити неће. . .» Тражио је да ускликом захвале цару: «На то бескрајни Живио, и трократнем салве, и за мене живио. . .»

«Наредних дана наставља се на исти начин пацификација осталих делова побуњеног подручја и становништва. Капетан Темел био је послат 14. јануара од Родића у Црну Гору да захвали кнезу за лојални став, преговара о укидању црногорског кордуна, затим о накнади трошкова Црној Гори за издржавање кордуна и избјеглица, те да покуша наговорити тамо склоњене устанике и њихове породице на повратак. Дан касније вратио се оданде са око сто лица из Маина, Побора, Браића и Грбља, који се из Црне Горе враћаху под вођством својих попова и у Котору Родићу покорише. Два дана доцније покорише се код Будве Побори, под вођством главара Ђура Зеца. 18. јануара аустријски агент из Требиња Вук Врчевић најављује да ће под вођством Димитрија Самарџића вратити оне кривошијске породице које су избегле у Херцеговину, а 22. јануара долази последњи део Побора из Црне Горе».

Према Хауптману, Родић сад јавља у Беч да је «пацификација» у читавом округу завршена и он «у свој иначе немачки вођени дневник уписује ћирилицом под 18. јануара 1870: «Свјатоје Богојављење, Хвала Богу да је тим даном мир у Боки Которској сачинио и са милости Божјом и његовог величанства, као што желим, препород постјашнега реда у будуште појавио. Нико сретним него ја — па ни сами неспретнаци, који са овим добрим и красним народом посиедено окружије у несрећу завили, веће радости не осјећају».

У расправи Хаупмана је овај пасус пренет у старо-српској ћирилици којом је свакако и Родић писао са неким малим очигледним грешкама. Можда оне потичу од преписивача, а можда и од слагача. Но веома је интересантно да је то Родић српски написао. И као раније «уочи Василија Великог» (Нове Године), сада приписује крај непријатељства светом Богојављењу. Хоће у томе да види символику. А тај празник је био и његов колико и Кривошијана. (У прошлом веку је Богојављење било 18, у овом 19. јануара).

16. Жртве и штете од устанка. (Физички и материјални биланс)

Бокешки устанак је обављен на малој територији, са релативно малим снагама, па поред све жестине и непоштедности у борби, жртве нису биле велике. Губици људства код Аустријанаца били су несравњиво већи него код устаника, али ни они нису били енормни. Материјалне штете су биле за оно јадно сиромашно становништво велике; према данашњим димензијама модерних ратова никакве. Разуме се да су домаћи хтели да их прикажу што вишима. Ми ћемо навести опет друге писце који наводе и људске и материјалне жртве, а такође и друге, посредне последице Мира на Кнежлазу, док ћемо политичке консеквенце донети у следећем отсеку овог одељка.

I.

Прво о физичким жртвама са обе стране, мада су подаци из разних извора и неједнако поуздани. Неки износе понова укупне бројеве комбатената, неки говоре глобално о губицима, други у разломцима итд.

Говорећи о фациту борбе и о аустријским жртвама, Шпиро Гопчевић пише ([11], стр. 139): «Од 22 хиљаде војника беху још само десет хиљада способни за борбу, и од њих су две трећине биле деморализоване. У таквим околностима није Аустрија могла ни да помишља на продужење операција: она поче да преговара».

Француски писац *Пјер Марж* описујући наше западне крајеве писао је 40 година после Устанка ([99], стр. 187): «Инсурекција Боке Которске 1869. обележила је крвљу једну страну аустријске историје. Пре овог датума, Бокељи су били ослобођени од редовне војне службе... Аустрија се до тада била задовољила да им наметне сасвим платонску потчињеност, само држављанство, до кога они нису много држали. 1869. је она хтела да одједанпут (брискман: неприправно, неочекивано) незграпно наметне обавезну војну службу. Резултат је био непосредан: ови сирови горштаци одбише просто и јасно, они хоће да се боре за себе, али не за царевину, чија судбина их се мало тиче. И они су се

борили за себе, али против Аустрије; за само један дан устанак обухвати целу Боку.

Аустрија је морала да *ангажује 30.000 људи, од којих је половина пала од куршума планинских чета*, да би сузбила страхотан устанак, који, упркос употребе толиких снага, потраја више од шест месеца».

Навели смо већ у 5. отсеку овог мериторног дела књиге накнадну дискусију у аустро-угарским делегацијама (то је било једино заједничко претставништво оба дела Монархије) где је, после цареве престоне беседе пала из клуба немачких либерала ова примедба ([62], стр. 86): «Кад 26 хиљада војника није у стању да надвлада две хиљаде устаника, онда то не значи недовољна спрема, већ то значи неспособност».

Овде се не говори о губицима, али капитулација 26 хиљада испред две хиљаде претставља њихове осетне губитке. Не би се предавали да нису имали губитке које нису могли лако да надокнаде.

Аустријски официјезни историчар и један од највећих патриота Аустрије Теодор фон Сосноски писао је 50 година после устанка ([82]) говорећи о губицима: «Мртвих је било 12 официра и 72 војника, изгубљених 1+48, рањених 14+224. Изгубљени морају без изузетка у овом случају да се уброје у погинуле, чији број се пење на 13 официра и 120 војника». Целокупну војну снагу Монархије ангажовану у борби писац наводи са 374 официра и 13.120 војника.

Цитирали смо већ да је француски публициста Шарл Иријатр писао ([64]): «У целој борби Кривошијани изгубише само 11 људи и нису имали више од 73 рањеника, док у самом једном окршају код Кнежлаза Аустријанци пребројаше 15 убијених официра и међу њима једног мајора».

Какве дезинформације чине данашњи комунисти у Југославији, нарочито Црногорци, који тај Устанак сматрају својим делом (или чијим било само не српским), нека послужи овај «податак» у једном мајском броју «Политике» од ове, јубиларне, године. Ту пише познати црногорски шовиниста Милан Вукелић ([192]): «Рачуна се да је Аустрија против устаника послала преко 25.000 људи, од чега је погинуло или рањено преко 10.000».

Одакле је он црпео ове податке не може да се докучи. Он, као привилегисани комунистички писац, пише шта хоће: Куку оном ко му не вјерова!

II.

Многи писци, и домаћи и страни (више домаћи него страни), износе податке и о штети коју је аустријска војска учинила на бојишту. Ми то нисмо преносили. Јер пре свега, то није битно за наша излагања. Затим, такве штете су неминовне и нема бојишта на свету где се не појављује. Оне су изазване отпором Бокеља и преувеличане. Оне нису онако велике како се приказују, јер Аустријанци нису ишли за тим да праве штете, већ су ове последица војних акција. Напослетку, у данашње доба говорити о томе, просто је смешно. Кад су Хрвати у последњем рату учинили милион пута више штете над српском имовином чак сасвим неизазвани, и једино у интенцији вршења штете и ништења свега што је српско, више за један дан, више у једном селу него тада Аустрија за цело време операција. Ипак ћемо изнети неке податке у вези са оштетом коју је Аустрија примила на себе и исплатила. И то не да се види домашај штете, већ да се увиди пуна капитулација Аустрије која плаћа «ратну оштету».

Француски писац Фрилеј и српски Влаховић писали су ([131], стр. 461): «Устаници, чије су се породице налазиле у збегу у Црној Гори, склонили су на сигурно место све оно што је претстављало извесну вредност».

У «Списима» Стјепана М. Љубише које је издао његов син после очеве смрти (али недовршене) стоји ([146], предговор) који по свему потиче од самога Стјепана М. Љубише, да је, углавном по његовом настојању (он је био посланик Боке у Бечком парламенту «Бечка царска влада одобрила после 1869. следеће накнаде за почињене штете од стране њене војске: 1) 97.000 форинти за изгорјеле куће; 2) 30.000 форинти на поправку похараних цркава и манастира; 3) 500.000 форинти за нове путеве у Кривошијама, Грбљу и Паштровићима; 4) Сто хиљада стара жита «на издржавање усташких породица од 1. јануара до смега мјесеца јуна 1870». Још је дао цар «из приватне благајне» 50.000 форинти

«припомоћи оним усташама којима је кућа изгорјела за вријеме побуне».

Не само што су се именэзне суме за оно време, већ само обавезивање на исплату ових сума личи заиста до крајности на репарације које плаћа поражена страна победничкој у рату.

Накнада за почињене штете није плаћена према обећању. Хауптман пише према Родићевом Дневнику ([186], стр. 86): «Родић је добио од тражених 200 хиљада форинти као први оброк 50 хиљада». Тражио је више: «Влада је, напротив, стала на становиште да су устаници сами скривили све недаће, па зато није потребно још их потпомагати. . .» Једва је после пристала да дода 30 хиљада форинти «што је Родићу било, и те како, премало». Онда цар лично «додаје Родићу из своје приватне благајне 80 хиљада форинти за отклањање штете у устаничком подручју и за накнаду трошкова Црној Гори».

Говори се да је сваки устаник добио из државне касе аустријске по 30 фијорина (форинти), опет вероватно као неку накнаду за изгубљено време рада на пољу. О томе пише Шпиро Гопчевић ([11]): «Да ли је заиста сваки устаник добио 30 форинта, како се тврди, то није сигурно мада је вероватно». Да је Гопчевић у то веровао нема никакве сумње. Он би то радо прикрио, јер се давање тога новца могло тумачити и као нека накнада за подвргавање власти, као неко мито или томе слично.

Поводом тих вести Ахлајтнер каже: «У актима се налази једно писмо упућено министру од Родића у коме се сасвим истинито званично констатује да за поткупљивање и томе слично није употребљен ни један форинт» ([144], стр. 203). То је једна јединствена потврда: није било поткупљивања нити су Срби бокељски ишта за паре радили.

III.

Аустрија је несумњиво после неуспелог Устанка од 1869. почела да поклања већу пажњу Боки и да Бокеље задовољава на овај или онај начин, да се не би више бунили и да би се што чвршће привезали уз Аустрију. Градила је путеве, школе, унапређивала бродарство (колико то било могуће), дала православ-

нима посебну епархију итсл. И ту ћемо цитирати шта други о томе пишу.

У званичној едицији аустријског Ратног архива у којој се описује Други кривошијски устанак говори се и о аустријској политици после I устанка. Тамо стоји ([61], стр. 13): «После године 1869. земаљска влада је поклонила стањима у Боки Которској повишену пажњу; нарочито је деловала у подизању школске наставе, тако да су у свакој општини, чак и у најзабаченијим брдским селима, сазидане школске зграде и постављени добри учитељи народних (основних) школа. Упоредо с тим беше непопустљива брига земаљске (државне) власти да укроти пркосан дух народа, да појача осећај заједнице ка укупном царству, да пробуди осећај за уређене односе, као и да произведе поштовање закона».

Архимандрит Нићифор Дучић пише ([109], стр. 157): «Године 1848. и 1849. покуша Аустрија да узме у Боци рекруте и да јој натури намет, за који она не зна, и да је централише с уништењем аутономије и њезинијех традиција.

Но Бокијељи, који живе својијем народнијем животом, чувајући као светињу своју аутономију, обичаје и традиције, поред тога охрабрени од владике Петра II, устану на оружје за одбрану свега тога. Видјевши Аустрија њихов сложан отпор, тргне се од тога корака, обећавши Бокијељима да ће остати све као што је било.

Најпослије године 1869, у јесен, Аустро-Угарска покуша да уништи бокијељску аутономију, а храбри Бокијељи, навластито Кривошијани, устану на оружје ... и сјајно одбране своја права, прославивши опет у свијету своје српско јунаштво. Резултат је тога устанка, између осталога, и тај што су Бокијељи добили засебну јепархију коју су одавно жуђели имати. . .»

17) Политичке реперкусије исхода устанка у Далмацији

Бокељи су несумњиво у престижу знатно добили исходом Устанка можда поштогод и материјално. Политички су то искористили Хрвати Далмације. И ту ћемо се позвати на друге писце, да што више субјективнога одбацимо од себе.

Један аустријски полузванични писац (официјез) под псеудонимом «Омега» издао је 1910. једну брошуру «Коме припада Далмација» ([152]). Том приликом се само дотакао и Бокељског устанка овим речима (стр. 50): «Устанак у Кривошијама и Кнежлашки мир (Freidenschluss von Knezlac) утицали су знатно на аустријско држање у погледу Далмације». Што се тиме хтело рећи, не могу да знам поуздано. Можда промена политике у тој «круновини», можда јогунасто одрицање инкорпорације Хрватској итд. Овде је једно важно утврдити: Буна Бокеља и Мир на Кнежлазу су мењали правац аустријске политике.

Католички препозит Котора, родом из Доброте, дум Анте Милошевић је писао ([149], стр. 24): «Кривошијски устанак (1869) због закона од 5. децембра 1868. о војној дужности, допринио је да је у Далмацији настао преокрет у корист Народне странке». Бока је спадала под «Далмацију» и исход Бокељског устанка дао је повода влади у Бечу да ревидира свој однос и своју политику према народу у овој «круновини». Устанак је био после Нагодбе и поделе Ћесаровине на два дела. Аустријска влада је имала власт над Далмацијом, али не над Хрватском и Славонијом (док је Босна била још чврсто турска). Ту, у Далмацији, наметала се ревизија дотадашњег држања и промена дотадашње политике. То је испало на корист далматинских католика, који су тек тада постали Хрвати.

Беч је постао био према Србима неповерљив и лозинка је гласила: Отсад помагати Хрвате пртоив Срба. Аустрија је то морала чинити тим пре што је већ била бацила око на Босну и Херцеговину;а њеним претензијама у овом правцу и њеном престижу уопште није ништа могло тако шкодити као пораз у Боки. Ако га, бар за неко време, није могла војнички да парира, покушала је да га политички неутрализира. У првом реду повлашћивањем Хрвата на штету Срба. Ево шта о томе говори Србин католик Марко Цар, секретар Земаљског одбора (аутономне екзекутиве) у Задру ([182], стр. 17):

«Кад је послије Првог бокељског устанка (1869) дошла у Далмацији на власт тзв. «Народна странка» (то је била хрватска странка која је одменила на власти дотадашње аутономисте италијанофиле, ЛМК), она убрзо скрену са старог, начелног пута, и удари новим клерикално-владиновачким правцем, камо ју је нарочито гуркао признати првак и вођа њен, поп Миховил Пав-

линовић. Аустрији, која — потиснута из Немачке и Италије — бјеше истом окренула очи Балкану, требао је згодан савезник и она га нађе у католичким вођама народнога покрета у Хрватској и Далмацији. Кратковиди политичари с ову и с ону страну Велебита налетише на Бечки љепак. Они повјероваше обећањима њемачког Дранга, као да ће им оно тобоже из гроба подићи Звонимирово краљевство, које је имало обухватити не само ужу Хрватску са Славонијом и Сремом, него и Далмацију с Дубровником, Боку Которску с Босном и Херцеговином. Нестрпљивим родољубима бијаше јасно као два и два четири, да Аустро-Угарска монархија, из својих рођених интереса, мора да створи ту Велику Хрватску, па стога и сами пригрлише мисао како у првом реду треба сузбијати српске националне тежње, ваља сломити српску снагу и доказати да Срба нема нигдје, најмање у истом запосједнутој Босни и Херцеговини. И тада се сва та уортачена сила обрете против српског живља...» «Противници стадоше биједити далматинске Србе као непоуздане државлане, који тобоже теже преко граница Монархије. Згодну прилику за то умотрише ти честити људи у противности коју неке опћине у Боки Которској у тај мах показаше увођењу тзв. домобранства... Ослањајући се на стародревне повластице, нека Кривошијска села бијаху потражила да се Бока опрости од давања својих момака у војску; али извјесне хрватске новине прихватише ту згоду да Србе далматинске опишу најцрњим бојама, те да на њих изазову сву строгост државне власти... За несрећу, кривошијски брђани почеше у томе да се оружаном руком противе новачењу за домобранство. Ово Павлиновићеви људи употребише као аргуменат против српске лојалности, и денунцијама тада не би краја...» (стр. 44/45).

Нашао сам после и директне ставове неумрлог Саве Бјелановића по овој ствари, и то у једној за наша посматрања уопште ванредној расправи у којој полемише са тадашњим вођом далматинских новопечених Хрвата, некада пријатељем Срба, дон Михом Павлиновићем ([142]).

На страни 28 пише Бјелановић: «Српска Бока пролила је године 1869. крв на успјех народне странке, која је овај догађај знала окренути на подизање свога значаја у земљи; ове године је опет лудо крв пролила и опет на корист исте странке, само једном битном разликом, што су исти људи своју корист тражили,

али на други начин: опадањем свију Срба без разлике и устројством правог прогонства против Срба».

Страна 57: «,Народни лист' донио је једном уводни чланак и казао *да наше тежње иду изван државнијех граница.* (Курзив је Бјелановићев). Досљедан овом програму, стао је у најнемилијем нашем положају, кад је на југу букнула буна, стао сипати денунцијације: Срби су бунтовници, Срби спремају устанак у Босни, омладина српска подигла устанак у Боки и Херцеговини...»

Страна 129: «Баш је Љубиша, ком Павлиновић ни у гробу мира не да, подигао његову странку на власт. Буна у Боки године 1869. дала је згодно оружје вјештом и одлучном Љубиши да догађај припише опћем незадовољству народном и по томе да попуштање народној странци стави као увјет помирења Боке. Десет точака Љубишине тужбе против министарства скрхало је врат тадашњој бечкој влади и подигло значај народној странци. Бока и Љубишина вјештина доведоше у Далмацију намјесника Родића... Родић је сву своју неограничену власт употребио у корист Павлиновићеве странке, овој странци дозволио да аутомаше са земљом сравни, које је он уосталом отворено мрзио».

XV. ОДЈЕЦИ БОКЕЉСКЕ БУНЕ И КНЕЖЛАШКОГ МИРА

18) Уопште

То је било пре сто година, кад не само није било радија и телевизије, већ ни телефона и телеграфа, чак ни масовних новина, већ мањих које су биле принуђене да примају само лансиране вести и то фризиране и после много чекања. О неким кореспондентима у данашњем смислу речи није могло бити ни речи.

Па ипак се тај догађај није могао да сакрије, мада није приказиван у потпуности. Светско јавно мишљење допрло је до њега, страна дипломатска и конзуларна претставништва (која су такође била далеко од Боке) налазила су канале да дођу до што поузданијих вести. И одјек у целом тадашњем свету (а то значи практично Европи) био је веома снажан. Обадвоје је учинило

велику импресију: и пораз Ауство-Угарске и победа шачице Срба. За Аустрију то је био четврти пораз за 20 година: 1848, 1859, 1866. Али су тада њу тукле империје и организоване државе, сад шачица својих инсургената.

Затим, тек је две године постојала «Двојна монархија», Аустро-Угарска, створена «нагодбом» из 1867. Сматрало се, и тако је пропагирано, као да је држава тад јача, а њени први кораци показали су се веома несигурни. Тада је уопште Европа била мирна. То је био период између ратова од 1866. и 1871, где се нико није усуђивао да поремети мир. И у српском народу било је мирно. После Граховске битке, и Црна Гора и Турска имале су потребу за миром. У Херцеговини покрет Луке Вукаловића био је већ учмао. Историју Српског народа и историју Европе сачињавали су тада само Бокељи и, нарочито, Кривошије. Они су били упућени само на себе, и тада су својим примером потврдили истинитост старе латинске изреке: Fortis quia solus, што значи: Јак је, јер је сам (јер се не узда и не ослања на никога сем себе). Није онда чудо да је Устанак у Боки праћен од целе европске штампе као највећа сензација, нарочито кад је његов успех над тако моћном империјом био видљив, а да су Срби у свим крајевима где живе најживље саосећали са својом приморском браћом и од тог устанка очекивали «извиискру» слободе

Све ово повећава славу устанка приморских Срба: он није извршен у неком за њих повољном времену нити у једној међународно погодној консталацији. Једном речју, бокељски Срби нису ни на шта рачунали кад су се прихватили оружја; они су отишли у борбу без рачуна и без изгледа на успех. Ухватили су се у коштац са колосом, јер је национална част то захтевала.

Сам которски бискуп Павао Буторац, рођен у Боки из личке породице, спомиње у расправи о приликама у Боки 1848. и накнадне кривошијске устанке и, као што смо већ цитирали, скоро кука да су они *«аустријској царевини пољуљали углед у широком свијету»*. «У широку свијету» свакако значи у иностранству, на дуго и широко ([70], стр. 131).

Руска историчарка Кондраћева саопштава на основу података у руским архивима ([4], стр. 168): «Аустријска влада се све више озбиљно узнемиравала да Бокељски устанак не покаже немоћ Аустријске империје а пре свега у војсци и да не пређе на друге словенске области потчињене Аустирји. Код аустријске владе

је било доста разлога за такво беспокојство. У Војног Граници (хрватској) заталасало се. Граничари су били готови на устанак ако не добију уступке. Хрвати (грађански тј. провинцијални Хрвати) изјавили су да је Которски устанак код њих ‚силно одјекнуо', тим пре што они до тада нису подозревали да је против Аустријанаца могуће дићи се на оружје». «У Северној Далмацији, око Книна и Сиња, такође је било немирно и, како се чује, и тамо је отпослата аустријска војска». (То је такође на основу руских архива.) «Срби Војводине, Чеси који живе под угњетавањем Аустријске монархије са највећим су одушевљењем пратили ток догађаја у Боки Которској. Они су били одушевљени успесима устаника».

Страна 173 ([4]): «На основу искуства из Устанка 1869. словенско становништво Аустријске монархије је увидело да може дићи оружје против аустријске тираније, која је своју слабост и неодрживост показала у току Которског устанка. Устанак је пробудио национално-ослободилачки покрет у целој Далмацији, оно је ојачало стремљења ка ослобођењу и испод турског ига у Босни и Херцеговини».

У приказу првог издања исте ове књиге, професор Влајко Влаховић је писао ([7]): «Кривошијски устанак из 1869. године, назван још и Бокељски устанак... спада у најсмелији српски устанак који је икад против непријатеља и завојевача подигнут. У њему се осмелила једна шака горштака — непомогнута ниодкуда и без наде на ма какву подршку са стране или проширење устанка — и дигла против једне велике империје. И не само то: него су устаници малобројни и слабо наоружани, успели да туку баснословно далеко надмоћнију и боље опремљену аустријску војску, те натерали Аустрију да усвоји устаничке захтеве, односно да поштује обавезе, које је дала кад је 1814. анектирала Боку Которску. Победу устаника, првенствено Кривошија, писац с правом назива ‚једном од најлепших страница српске историје'».

19) Одјек код Срба

Код Срба, свих и свуда како рече Вук, одјек резултата Устанка у Боки био је громовит. Он није ни издалека још довољно објављен, и само брижљиво претраживање тадашњих публикаци-

ја (новина, часописа, политичке литературе) могло би да да̂ потпуну слику тога свеопштег одушевљења. Овде ће бити фрагменти, знатно већи него у првом издању, но ипак фрагменти.

I.

Прво ћемо као илустрацију реакције на српској страни, навести извештај послат «на Богојављење са босанске границе» новосадској «Застави», која га је објавила у броју од 30. јануара 1870. Извештај је, дакле, послат баш истог дана после закључења мира, и пошто је послат са «босанске границе» и донекле има у виду *Босну,* он је прештампан у збирци Капиџића ([136], стр. 248). Из њега ће се углавним линијама видети расположење и наде Босанаца изазване овим устанком. У допису стоји:

«Док ово моје писмо примите, чућете да је ствар бокешка сасвим свршена, и све онако као што су Бокези желели. Родић послат у Боку да сврши какомудраго; ратовање, особито у ово зимско доба, показало се за немогућно, и решено је не чекати премалећа за ватру угушити.

Аустријанци, откако владају у Далмацији, има шесдесет и више година, и они нити су знали, нити хтјели упознати се с оним поштеним и до удивљења јуначким народом. Требовао је овај случај да се Бокези својим господарима дају познати, и шта су кадри урадити када се спрам њих дође на мање уговору, када се спрам њих гази вјера задата. Требало је дакле од стране бечке владе не чекати премалећа, и учинити одма крај ратовању, да се од великог зла и срамоте за своје оружје не учини нешто веће...»

II.

Много више него у Босни и суседној Херцеговини одјекнуо је исход Бокељског устанка у најудаљенијем српском крају, у *Војводини,* али крају који је још увек бринуо највећу бригу за целокупно Српство, а имао и најраспрострањенију штампу. Затим, тамо је била мацарска државна половина која свакако није ни смела ни хтела да дезавуише другу половину Монархије, али је слобода штампе у њој, кад се тицало критике уже Аустрије,

била већа. То су искористили вођи Срба, који су ипак били подвргнути истрази и процесима, да дају израза своме националном одушевљењу.

Напред је наведено како се о устаницима у Боки изјашњавао лично *Светозар Милетић,* вођа тамошњих Срба, који је сам писао чланке о њима у «Застави»

Нажалост, сем тога извода из књиге Капицића ([136]) ја немам остале списе Милетићеве о Устанку, али се може претпоставити како су били оштри и папрени, кад се зна да је 18. марта 1870. Светозар Милетић осуђен на годину дана затвора и 500 форинти новчане казне због алузија чињених у чланцима о бокељском устанку. Он је ту казну издржао (доцније је још неколико пута био суђен, али први пут због Боке).

Видели смо како је реагирао Светозар Милетић, а после ћемо видети какве су све романтично-символичне гесте извели војвођански Срби, поводом овог устанка и његовог неочекиваног и неслућеног исхода. Сад изјаве још једног политичара и српског првака у Војводини.

Наследник Милетићев у вођству Срба Војводине Михаило Полит-Десанчић је такође дао маха свом огромном одушевљењу за Кривошијски устанак у чланку «Бока» који је изашао у бр. 35 новосадског листа «Народ». Тај је лист уређивао и издавао др Јован Суботић, као паралелан и суплементаран «Застави»; он је излазио у дане кад није излазила «Застава». (Подаци узети из Енциклопедије СХС под именима Полит и Суботић).

У чланку «Бока», како извештава Лујо Бакотић ([156], стр. 55), Полит позива Војвођане да дају прилоге «за бокешке устанике који се враћају на своје пустолине». Тај чланак се завршава речима: «Те прилоге нека не сматрају браћа у Боки као какав дар, него *као нашу захвалност за оно што Српству образ осветлаше, што показаше свету: да Србин живи и да је јунак».*

То је једино што сам из овог чланка унео у прво издање своје књиге ([1], стр. 41), јер више нисам знао. После сам упозорен да је Новосађанин, али професор на Филозофском факултету у Задру Коста Милутиновић дао један опширнији извод 1959. поводом 40-годишњице Устанка, па сам и ту извршио ексцерпат и пренео следеће ([157]).

Један од вођа војвођанских Срба, др Михаило Полит-Десанчић, писао је у свом листу «Народ» број 35 за 1870: «Бечки рајхс-

рат, немачки доктори мишљаху да са Бокељима као са гомилом ‚барбара' имају посла, па да у име ‚културе и цивилизације' имају право узаптити крв варварску у интересу и у корист Немачке Аустрије, те хтедоше увести тзв. ‚одбранбени закон' у Боки... И крв би проливена, али се одбранбени закон не могаше увести... Изпрва бунтовници, ребели и велеиздајници — за које губилишта беху припремљена — *постаду Бокељи уговарајућа странка са Аустријом — готово уникум у међународном праву.* Но, шта је побудило Аустрију као велесилу европску да са ребелима, сопственим поданицима, као ратујућом странком уговара? Није ли она могла бокешки устанак угушити? Јунаштво бокешко беше дивно, величанствено. Али Аустрија, по новом Одбрандбеном закону, може да стави на ноге неки милион војника, па би, напослетку, пре или после, Бокељи изнемогли, а Аустрија победила. Али, *иза Бокеља стојаше Црна Гора, иза Црне Горе стајаше сав српски народ у Аустрији и Турској...»*

Онда нисам имао мира док не пронађем оригиналан напис Полита-Десанчића, што ми је најзад успело из његових целокупних списа ([6]). Ја сам такође извршио екцерпт, који се у појединим ставовима подудара са оба прећашња па ћу га у целини изнети (не цео чланак, већ сав мој извод), да се види како поједини писци налазе различите ставове за своју аргументацију, а да се такође види како професор Милутиновић не сме да преноси у комунистичкој Југославији ставове којима се обележава српски карактер Устанка и српске репутације. Мој извод гласи:

У Суботићевом «Народу» број 35/1870. изашао је од Полита чланак под насловом «Бока» у коме изос. стоји ([6]): «Бокешки устанак беше јарка светлост у дубокој тмини што тада покриваше српски хоризонт... Бечки рајхсрат, немачки доктори мишљаху да са Бокељима као са гомилом ‚барбара' имају посла, па да у име ‚културе и цивилизације' имају право узаптити крв варварску' у интересу и у корист немачке Аустрије, те хтедоше увести тзв. ‚обранбени закон' и у Боки. Али српски Бокељ метну руку на јатаган, па рече: Од моје сам крви ја господар; ко хоће моју крв да има, ваља прво да је пролије. И крв би проливена, али се обрандбени закон не могаше увести. Српски соколови, та шака Бокеља, потресоше велику Аустрију, одбише грдну војску аустријску, те напослетку они диктираше мир Кнезлачки. Изпрва бунтовници, ребели и велеиздајници — за које

губилишта беху припремљена — постаду Бокељи уговарајућа странка са Аустирјом — готово уникум у међународном праву...

Но бокешки устанак није сасвим без цели. *Он је и пробудио из дремежа Српство, а нашим противницима улио је решпекта...* (Подвлачења Политова, ЛМК).

Бокељи се враћају на њихове пустолине, на њихова пуста гаришта... Прилози се браћу у Боки свуда купе и ово што је накупљено треба да је тек почетак оном што ваља да се накупи. Те прилоге нека не сматрају браћа у Боки као какав дар, већ као нашу захвалност за оно што Српству образ осветлаше, што показаше свету да Србин живи и да је јунак...»

Због овог чланка је Полит-Десанчић оптужен и по тадашњим законима стављен под поротни суд (у Аустрији и у Угарској је за највећи део штампарских кривица био надлежан поротни суд од 12 чланова, и за осуду су морали гласати две .трећине) Полит би ослобођен са 9 гласова (против 3). Кад је пресуда пала, Полит није веровао и тражио је да се вердикт понови.

У поменутој књизи се налази и његова одбрана пред Поротним судом у Пешти, из које ћемо пренети само овај став: «Да, господо поротници, ако нама Србима није слободно ни у том правцу наше симпатије за племениту браћу изразити, што је у свакој цивилизованој земљи слободно, то онда, господо, можете постићи напослетку да ми Срби такове чланке више не пишемо, али оно осећање које такове чланке диктира, то не можете угушити».

На Србе Војводине је изгледа учинила највећи утисак борба и погибија грбаљских жена које су учествовале у јуришу при заузећу утврђења Горажде. О овој борби и погибији бокељских жена-бораца писале су, поред других, «Млада Србадија» и Милетићева «Застава», која је овако оценила пожртвовање и херојизам ових жена: «...А она жена која уме уз војна свога умрети, зар та неће умрети и живети уз њега када се од нашега народа буде потребовало само живот, а не смрт?»

III.

Из Србије и Црне Горе ја имам веома мало података о реакцији на успех Кривошијског устанка. За Црну Гору је то логич-

но: она није смела да да̑ сувише маха своме одушевљењу, јер је била обећала неутралан став, а поред тога штампа у њој је била сасвим ретка и слаба. У народу, нарочито племенима граничним са Кривошијама (Грахово, Бањани, Никшићи) одушевљење је било огромно, као да су они сами те победе извојевали.

Ми располажемо са свега две вести, и то првом из херцеговачког извора, објављеном у Новом Саду ([136]):

У броју «Заставе» од 4. октобра 1870. има допис из Херцеговине од 20. септембра. У њему је саопштен један говор црногорског сердара попа Пера Мартиновића код манастира Косијерево и Добрићево. Сердар је заиста одржао један веома патротски говор, у коме изос. стоји: «Зато устајте, Срби, борите се за слободу; сад имамо маха, зато не оклијевајмо већ устанимо сви листом на Османлију, и небојте се њега; у њега ћемо наћи заире доста као што наша браћа Бокези нађоше у Вагнера и Маџара. А колико је нама сад љепша прилика и лакше него њима лане. . .»

Војвода Пеко Павловић је писао једном од «руководилаца» устанка, како каже руска историчарка Кондраћева, Стевану Поробићу 8. марта 1870. да су Бокези «показали својом храброшћу пример херојске борбе и одбране својих права против неправде и тираније», цитирајући великоцрногорског шовена Јагоша Јовановића ([4], стр. 305).

За одјек у Србији имамо само један пример, мада би се претражујући часописе тога доба (новине су нажалост изгореле са Народном библиотеком) нашло јамачно још више података. Јер је чак и онај податак који ће се саопштити од недавна био познат. Реч је о једном састанку у Јагодини, где је Ђура Јакшић, који је тада у Србији живео, апелирао на присутне да пруже помоћ Бокељима. То је било 17. априла 1870. (на Цвети). Тада је у Јагодинској читаоници, у месту где је Ђура живео, одржана Беседа «у корист витешких Бокеља», на којој су присуствовали не само Јагодинци, већ и многи гости из Ћуприје и Параћина, а «нарочито су претставници власти били сви». Ту је прочитана Ђурина песма «Стража», посвећена овим устаницима, а такође и једна лепа Ђурина беседа. О овоме саопштава Емило Цветић у једној својој књизи о Јагодини ([183]). Беседа није нигде била објављена из династичких разлога, јер је Ђура много хвалио у њој Карађорђа, док је песма «Стража» први пут објављена у часопису «Млада Србадија» за 1871.

Али у оставштини Ђуриног синовца, и исто тако еминентног српског песника, Милете Јакшића, која је допала Матици Српској у Новом Саду, пронађена је ова Ђурина беседа и објављена први пут маја 1959. ([184]). У њој се Ђура залаже за материјалну помоћ пострадалим бокељским Србима и на крају каже:

«Кад су Крићани пострадали, сви Цинцари у Србији повикаше: У помоћ Крићанима! Приложите на јунаке, на Грке, на нове Шпартанце, Леониде! итд., и ми давасмо и последњу пару, и — просто нека им је! Да Бог да̂ да се ослободили и они и наша браћа која под туђим јармом цвиле!

Али, ево, драга браћо суграђани, и наша браћа Бокељи страдаше од насиља аустријскога: поља су им погажена, виногради потрвени, маслинке искршене, мужеви заробљени, браћа и храбри момци повешани...

Јесте, браћо, ви се данас братски одазвасте, а тиме показујете саучешће у њиховој несрећи... и хвала вам! Живели!... и да Бог да̂ да вашом мушком слогом и помоћу васцело српско племе ослободимо!»

Овим речима је завршена Ђурина беседа у корист «витешких Бокеља». Успех је, изгледа, био велик: сваки је Србин тада знао за Боку и Кривошије, осећао их својим најближим, и у њиховом подвигу је назирао наду на ослобођење целокупног Српства!

20) Одјеци код осталих Јужних Словена

Устанак у Боки и његов резултат није, несумњиво, остао незапажен ни код осталих јужнословенских народа. Али ми немамо, изузев Далмације, никаквих конкретних примера да то илуструјемо. Ко то детаљно буде проучавао, мораће да претражи хрватску штампу тога времена (мање словеначку).

Општих тврђења има и у нама блиској штампи, али она не убеђују сасвим. Тако је которски каноник и парох на Прчању дон Нико Луковић писао 1951. ([43], стр. 97): «Кривошијски устанци против моћне Хабсбуршке империје својевремено су се препричавали у свим политичким круговима Европе, пронијели су име Кривошија широм свијета, а међу Јужним Словенима изазвали одушевљење и поткријешили вјеру у ослобођење».

Савремени немачки политички историчар фон Рајсвиц, који је тридесетих година овог века савесно претражио сва акта пруске дипломације која су се односила на Србију од године 1866. до 1871. ([154]) изнео је и неке податке о првом Бокешком устанку. Тамо стоји на страни 172-176: «У аустријској Далмацији, у Боки Которској, избија 1869, услед неспретности управе, крвави устанак, а у јужно-словенским пределима Мађарске постепено провинцијализирање Војне Крајине ствара све ново и ново незадовољство...

У много јачој мери него постепено провинцијализирање Војне Границе узбуђује Бокешки устанак од септембра 1869. до јануара 1870. духове свих Јужних Словена.

Око пола хиљаде наоружане дружине побеђује Аустрију! Ти брдски чобани јужне Далмације не дозвољавају да се ландверски («домобрански») закон прошири на њихове жупе, јер то противуречи старим повластицама. Читаву ескадру флоте мобилише (Аустрија), 18 батаљона војске се одашиље на поприште, у Цариграду се, после два месеца пуна губитака закључује са Портом конвенција ,за заједничко иступање' против устаника, један за другим фелдмаршаллајтнант (дивизијски ђенерал) принуђени су да дају оставке, један напад за другим бива пуна четири месеца крваво осујећен и — напослетку устаници побеђују — и тзв. Кнежлачки мир завршава спектакл са статус квоом: Неће се у Боки извршивати домобрански закон.

Овде се српска дружина бори за своја права, ту не граничи са центром пожара парализована Србија Намесништва, већ Црна Гора, Херцеговина и Босна, ту се не асимилира мирно и отегљиво, него се ту оштро пуца и — побеђује!»

«Иако се ја не усуђујем, због недостатка позитивних критерија, да оценим многострани страх локалних власти, не може се спорити да је речена обустава оружја, чија вест се ширењем све више повећава спомињући енормне губитке аустријских трупа, пружила њима (турским властима) најпогоднију иако не баш најсумњивију подлогу. Исто се тако не може спорити да, уколико би Босна и Херцеговина продужиле да буду сасвим мирне, православно становништво нарочито Херцеговине већ своје досадашње скоро индиферентно држање мења у такво у коме се очитује несумњива симпатија и жеље за коначан пун успех устаницима Боке, њиховим истоверницима».

Према извештају руског посланика у Цариграду ([4], стр. 165): «Локалне новине у Далмацији су уверавале да је устанак у Боки само почетак ,општег устанка Словена'».

21) Одјеци код суседних Турака

Упоредо са одушевљењем код босанско-херцеговачке раје, специјално српске, расло је беспокојство код владајућих Турака, о чему има такође више података.

Пошто је већ раније била испаљена «Невесињска пушка» и Херцеговци били у сталном немиру или лажном, латентном миру, то су се турски команданти јако уплашили и онерасположили успехом Бокеља. Тако према руским архивима саопштава В. Кондраћева ([4], стр. 173): Командант турске војске у Херцеговини Ахмет паша казао је руском конзулу Иларионову да «. . .иако је устанак у Боки Которској, како изгледа умирен, ипак се све овдашње турске власти силно боје да се не би поновио идуће јесени и распростро по Херцеговини». Податак је из године 1870, јамачно са почетка. Писац додаје: «Босанци и Херцеговци поробљени од Турака били су ободрени устанком у Боки Которској, они би са више поуздања повели борбу против турских завојевача».

Кондраћева пише даље ([4], стр. 167): «Турска влада је била узнемирена срамним поразима аустријске војске, која се борила у Боки Которској против једне прегршти побуњеника. Она се бојала да устанак не добије озбиљан одјек у словенским крајевима подложним Порти. Турска влада је добро знала да, без обзира на изглед мирно стање у Босни и Херцеговини, сва саосећања и симпатије Јужних Словена су на страни шачице јунака Боке. . » (Сад списатељка, све на основу архивских података, бележи мере осигурања границе од стране турских власти, ибидем).

Имамо о томе података и у извештајима дописника новосадске «Заставе», кога смо и мало пре цитирали кад је писао о одјеку Устанка и његовог краја код Срба ([136]). У допису од 25. јануара из Босне под Козаром стоји изос: «Од како се Бока узрујала, од онда је почело и међу Турцима врити; а, ево сад Бока мирна, а Турци канда све више зуче».

У раније цитираном извештају кореспондента новосадске «Заставе» донесеном на Богојављење 1870. ([136], стр. 84) говори се о одјеку исхода Бокељског устанка код Срба. Даље дописник каже да су се «Турци били страшно уплашили устанка бокешког. . .»

У поверљивом извештају италијанског конзула из Сарајева своме министру од 14. јануара 1870. саопштен је разговор конзулов са др Јосифом Кечетом, лекаром сарајевским и драгоманом Вилајета сарајевског «који се тек вратио из которског Херцегновог, где је провео последње месеце године по наредби босанског валије у проматрању бокељских устаника» ([155]).

Он ми рече да су аустријске трупе, он је био очевидац последњег повлачења, биле тучене од бокељских устаника на неисказан начин, чему је криво феноменално слабо искуство војсковођа, против којих је он сам чуо говорити аустријске официре у Котору. . .»

У извештају од 5. фебруара 1870. пише италијански конзул изос.: «Умирење Боке Которске изгледа да се овде просуђује, не знам с каквим правом, пре као капитулација Аустрије него као потчињавање устаника . . .» ([155]).

У Сарајеву пронађени извештаји италијанских конзула допиру само до почетка 1870, тако да сарже више непосредне утиске на основу вести допрлих у Сарајево него накнадна размишљања о домашају устаничке победе. Но ипак има у њима веома интересантних запажања ([155]).

У извештају од 21. октобра 1869. (извештаји су поређани хронолошки, тако да није потребно цитирати стране дела) извештава конзул из Сарајева да су у Херцеговини предузете разне мере сигурности због устанка у Боки Которској. Између осталога треба спречити формирање чета «међу православним хришћанима» који би хтели да «потекну у помоћ њиховим истоверним људима у Боки, чије је становништво за три четвртине православно . . .»

У извештајима од 6. и 13. новембра конзул и даље говори што је дознао о устанку у Боки и о турском страху да се он не прошири. Сматра да су турске предохране на свом месту, јер ако се «покрети у Которском пределу» смире, «имаће одјека не само у суседним словенским областима, већ и у аустријској Хрватској која граничи са Босном на северо-западу».

Толико се пажње поклањало овим устанцима у свим суседним земљама!

Најинтересантнији је извештај од 8. децембра 1869, чије ћемо делове текстуелно пренети, тј. превести на српски ([155]).

«Обустава борбе у Боки Которској, на коју се недавно решила аустријска влада, много је узнемирила овдашње локалне власти... јер јавно мишљење а нарочито оно код сопствених словенских поданика види у бокељском устанку престиж победоносног отпора трупама једног снажног царства и претерану подобност за будући жилави отпор. Оно што може да наиђе у логичном следству догађаја у менталитету њиховог словенског становништва суседном попришту устанка не дозвољава им (турским властима, ЛМК) да остану мирне и скоро предвиђају штетне последице за себе у будућности...» (Због тога су, каже, оправдане турске мере обезбеђивања).

Швајцарац ,лекар и драгоман турских власти, у последње време у Босни, др Јосиф Кечет, оставио је у својим «историјским успоменама» нешто мало података и о Кривошијскм устанку. Он је писао ([8], стр. 37), говорећи о босанском валији тога времена Сефет паши (валија од 1869-1871) и ово: «У исто доба довео је и покушај асентирања (рекрутације, ЛМК) у јужним деловима Далмације до тешких и крвавих ратова. У јесен 1869. дознасмо ми из новина, а такође из извештаја нашег генералног конзула Першића у Дубровнику, да се у Боки Которској све више шири јак покрет против укључења Бокеља у ландвер. Овај је отпор убрзо узео претећи карактер и, кад су се приближиле трупе за одржање реда, успламта отворен отпор. Пошто се револт све више концентрисао у брдима Кривошија, и кад је прва експедиција, која је под вођством бригадира Јовановића била кренула да снабде утврђење Драгаљ, била одбачена, *добио је Сафет паша наређење од везира да се одмах упути у Требиње и предузме строге мере за осигурање наше границе».*

Њега је, др Качета, паша послао као посматрача у Суторину, на самој граници Боке. Кад је генерал Родић постављен за намесника Далмације, у чему је «јавно мишљење видело пуну пацификациу Боке», посла га валија босански, Сафет паша, у Котор да поздрави намесника. Он пише даље: «Ја се упутих у Котор. Расположење је ту било опште потиштености. Војска није била задовољна са током операција против инсургената. Като-

личка странка у Боки је страховала да ће именовање Родића, који припада источно-првослвној цркви, произвести промену политике на њихову штету. Пријем је био код Родића, који је мало говорио а према свему турском показивао искрену антипатију, хладан. Ја сам био задовољан да што пре напустим Боку» ([8], стр. 45).

И бокељски историк Дабиновић саопштава на основу бечких архива да је «цариградска влада издала наређење да се постави кордон дуж херцеговачке границе», што је и учињено ([62], стр. 122).

22) Одјек у Аустрији

Колико је расположење и полет Срба био већи, утолико је био већи и стид званичне Аустрије, као и несловенских народа Аустро-Угарске (која је свега две године постојала у свом двојном саставу). И о томе је остало трага, и у списима тога доба и у доцнијим (који се на то доба односе). Накупили смо прилично материјала и за осветљење те појаве.

I.

У првом реду ћемо цитирати аустријског политичара и великог патриоту *Тодора фон Сосноског,* који је у својој опширној књизи о Балканској политици Аустро-Угарске од 1866. ([82], стр. 80) посветио један одељак «Устанку Бокеза» и том приликом казао:

«Отегнут развој операција, које, поред неизрецивих тегоба (мука) трупа које су учествовале и разних делимичних успеха, ипак нису углавном довеле ни до неког резултата који би и половично задовољио, почео је био да јавност Монархије узнемирава и нервира... То је вероватно допринело да је и влада пратила догађаје у Јужној Далмацији са све већом зловољом и осећала их је као мучну несрећу (каламитет)...» Због тога је измењен командант, дивизијски генерал фон Вагнер. «Јавности, пак, ова смена је свакако на други начин мотивисана (објашњена)».

Трећи одељак своје студије ([82], I, стр. 86) почиње Сосноски овим ставовима:

«Изостанак видних успеха и објвљивање непријатних догађаја узнемирило је и огорчило све више јавност Монархије и нерасположење против Владе бивало је све јаче уколико је она, неискрено и споро као увек, покушавала да ублажи рђав резултат војних операција, да притаји што је могуће дуже рђаве епизоде не водећи рачуна да ће истина ипак морати да продре.

Пошто се зловоња обелодањивала у дневној штампи и све јасније и све се нестрпљивије захтевало окончање устанка, то је Влади било све непријатније (неугодније), тим пре што је и она сматрала тај ток операција, слабо достојан једне велике силе, као каламитет веома мучан а усто и скуп. Она је зато настојала да то што пре са врата склони... Пошто није успело силом, то ће можда успети добротом, наговарањем, попустљивошћу...»

И писац наводи како је најпре уследило наименовање дивизијског ђенерала Гавре Родића за намесника Далмације. Устаници су говорили, како је писала «Ноје Фраје Пресе» 20. јануара 1870. да неће ниским преговарати него са самим царем! На то је барон Родић морао да покаже царску пуномоћ!

Затим каже фон Сосноски: «11. јнуара 1870. закључен је између Владе (Аустрије) и устаника Кнежлашки уговор, можда најсрамнији да не кажем најсрамотнији који је икад закључила» (свакако та аустријска влада). Немачки: ...der Vertrag von Knezlac... vielleicht der beschämendste, um nicht zu sagen schmählichste, den sie je geschlossen hat.

Даље пише Сосноски: «‚Потчињавање' инсургената није било ништа друго него једна нечасна комедија: њихови старешине присташе, истина, на изјаву да ће се покорити и положити оружје молећи за милост са највећег места. Али су они то учинили јер су знали да им је пуна амнестија сигурна, па чак и дозвола да носе оружје као до тада».

«*Да овакав исход* (крај) *Устанка није био погодан да подигне углед Монархије, то је јасно. Нарочито то не код Бокеза, који су се и поред комедије са покорношћу, сматрали — и то с правом — као победиоци у овом спору,* и у чијим је очима државни ауторитет овим доживео тежак потрес. Не много друкчије морао је да гласи суд иностранства: *какав се решпект могао имати од једне државе која, и поред многобројне и храбре војске, није била у стању да својим законима прибави поштовање и која није била у стању да учини крај устанку шачице ребела...* И

у самој Монархији овај слабо маскиран пораз државног ауторитета морао је да га још јаче потресе. . .»

Писац завршава са болном констатацијом да је «*тако моћно царство као што је Монархија савило једра пред једном шачицом бандита и искупило њихову наклоност с новцем*».

Из целог дела се види стид и срам за претрпљен пораз у Боки 1869/1870. Тим више нас Бокеље то са поносом испуњује!

У једној другој расправи објављеној годину-две раније исти признати аустријски историограф и један од највећих патриота Аустрије почетком овог века, који је тврдио да он има само једну народност: аустријску, Теодор фон Сосноски, писао је 1912. године у великој књизи посвећеној историји аустријске политике новог доба ([159]) ово:

«Прва војна акција нове државне творевине (писац мисли на дуалистичку Аустро-Угарску, саздану 1867, ЛМК), експедиција у устаничке Кривошије, није била ни мало погодна да подигне понова пали углед Царства и његове армије (писац мисли на поразе у години 1866. према Немачкој и Италији), *јер је она* (та експедиција) *завршила са срамним фијаском, и може да се сматра као једна од најсрамнијих кампања које су икад ц. кр. трупе извршиле*».

То страховито признање чини писац на страни 14 прве књиге. На страни 25 истиче подизање престижа Аустрије на Берлинском конгресу, и каже да то није био мали успех с обзиром да је Монархија била «1866. смртно погођена, а *1869, код Кривошијског устнка, показала тако бедну војничку немоћ. . .*»

У наслону на Сосноског писао је о томе и један Швајцарац успут, радећи на истраживању аустријске политике у БиХ. Тим пре га цитирамо што доста опширно преноси и један одјек тада водећег листа Беча и официјеза Балплаца «Нове слободне пресе».

У својој дисертацији о Босни и Херцеговини под Аустро-Угарској, један млади Швајцарац је описивао и претходне догађаје у тим покрајинама и у суседству ([158]). Он износи на страни 9 «чињенице које доказују да је Аустрија изгубила била од поштовања код Срба», између осталога и ово: «Прости брдски народ није мењао своја гледишта тако брзо као што је рађено у Бечу». (Где су час били расположени а час нерасположени према Србима како проистиче из предњих излагања, ЛМК). То му (Бечу)

показа одма Устанак Бокеља у октобру 1869. до јануара 1870. Људи из которског залеђа одбацише аустријски одбрандбени закон. Аустрија посла тамо пола дивизије да успостави вредност закона. Уколико јој је то успело каже «Ноје фраје пресе» овим речима: «Кад устаници нису ни оружје предали, нити ма какав видљиви знак своје потчињености учинили, кад нису ни таоце поставили, нити закон и поредак примили у важности на својој територији; кад они примају себи службенике владе само од милости и кад за све то хоће још да буду обештећени из државних средстава: како се може још имати образа па да се такав акт назива потчињеност или пацифицирање?... Ми у то сумњамо и желимо нашој земљи да буде поштеђена од тако судбоносних последица једне овакве пацификације и да овим расејано семе никад више не ниче» (Сосноски [82], I, стр. 89).

Члан бечког владајућег дома ерцхерцог Албрехт жали се непосредно после Првог кривошијског устанка ([160]) на слабу припрему Аустрије за рат и на страни 36 спомиње изречно «искуство из јесени 1869» као карактеристику «мањкавих приправа» (der mangelhaften Einleitungen). Разуме се да један члан царске куће неће казати да је аустријска војска била потучена јер је непријатељ био бољи, већ што није све било као што ваља удешено. Главно је то да су и њега јако заболеле бокешке ране.

23) Романтичко-символичне реакције на Први бокељски устанак

I.

Ми смо досад навели одјеке и реакције политичке природе, државника и масе. Било је реакција и символичних, изражених у даровима, у стиховима итд. То је било од Срба, али изузетно и од странаца.

Војводина је нарочито била занета устаницима у Боки. То су тамо глорификовали и политичари и литерати; свуда су се чуле најлепше речи усхићења, расположење је било као да се Косово свети. Цео народ је гутао вести о исходу устанка, давао помоћ, храбрио и у говорима и телеграмима устанике, ковао нај-

фантастичније планове за будућност. Прворазредни песници су, попут Пиндара, певали оде победе (епиникија), па се и симболима истицао значај овог устанка и мира наметнутог Ћесаровини (давањем сабље, ковањем «златника» итд.). Редак занос је био овладао Србима Војводине, који су у том истом деценију изгубили своју аутономију.

Светозар Милетић је даровао своју сребром оковану сабљу градоначелнику Новог Сада «заслужном борцу бокешког устанка, младом јунаку Самарџићу, који се јунаштвом и пером одликовао у устанку».

Ту скоро је београдска «Политика» (у броју од 7. јула 1968.) донела у рубрици «Да ли знате» ову вест: «Уједињена омладина српска (1866-1872), чију је стогодишњицу својевремено обележио научни скуп у Новом Саду, живо је пратила и помагала национално-ослободилачке тежње Јужних Словена. У октобру 1869. избио је устанак у Кривошијама и Грбљу а повод су били аустријска регрутација и укидање вековних повластица. Храбри Бокељи су потукли аустријску војску и Беч је био принуђен да са сопственим поданицима склопи мир 11. јануара 1870. у Кнежлазу. Устанички крајеви су били опустошени и попаљени. Да се помогне пострадалим Бокељима почело је прикупљање помоћи у неким нашим крајевима. Тим поводом је Јован Петров Бешлин, родом из Карлова (сада Ново Милошево), у Банату, издао у Бечу ковану споменицу (медаљу) у виду новца са ликом Светозара Милетића (1826-1901), тада општепризнатог вође Срба. Те споменице су називане — златице. Чист приход од продатих златица био је намењен пострадалим Бокељима. Требало је да оне замене и разне дукате страног порекла које су девојке носиле око врата. На једној страни новчића био је лик Светозара Милетића, на другој двоглави црногорски орао или омладински амблем у виду венца на чијим листовима су исписана имена: Србија, Приморје, Хрватска, Славонија, Босна, Херцеговина, Црна Гора, Зета, Стара Србија, Банат, Срем и Бачка. Само у Загребу је за две недеље разграбљено 800 комада златица. Продаване су по Србији, Војводини и осталим крајевима, па су чак биле растуране од стране напредне омладине у Словеначкој, како је недавно утврдио словеначки историчар Крајчович. Милетић је био «из својих демократских принципа противан сваком величању личности» и није одобравао ковање златица са

својим ликом. Поред ових било је и златица са ликом Милоша Обилића, цара Душана, кнеза Лазара, а изгледа и Доситеја и Вука. Аустроугарске власти су у овоме гледале антидржавни поступак и трудиле се да сузбију читаву акцију оптужујући и самог Милетића да ровари против Двојне монархије».

И дуго затим војвођански Срби су хвалили и уносили јуначке подвиге својих приморских сународника. Две године иза Устанка, приликом крштења црногорског престолонаследника Данила на Цетињу, 8. септембра 1871. донели су Бачвани из Србобрана (тада званично назван Сентомаш) два позлаћена револвера да их дарују вођи устанка кнезу Милану Радојичићу. О томе је писао црногорски историк Душан Вуксан 1933 ([161]).

«Сентомашани из Војводине, по својијеј изасланицима, дароваше два позлаћена леворвера. Ови изасланици јуначкога Србобрана, пошто изађоше из двора, пред цијелијем окупљеним народом предадоше старом бокешком јунаку Милану Радојичићу два лијепа леворвера за његово јунаштво у последњем Бокешком устанку 1869. године. Овај лијепи примјер изазвао је велико одушевљење у цијелом народу...»

Потомци кнеза Милана пишу: Лазар Радојичић ([14], стр. 10): «На сјајним корицама леворвера стоји написано: ‚Србобранцу, Србину Бокељу кнезу Милану Радојичићу'». Обрен Радојичић пише мало доцније ([162], стр. 3): «На кундацима истих стоји написано: ‚Србобранцу, Србину, Бокељу кнезу Милану Радојичићу 1871. године'».

II.

Рекосмо да су српски песници у Војводини или из Војводине и песме певали у славу Устанка. За двојицу се то сигурно зна, мада их је можда било више (чак и из осталих крајева Српства).

Поводом Бокељског устанка из 1869. спевао је Лаза Костић једну од својих најлепших песама. Песма носи наслов «Јадрански Прометеј».

Други велики српски песник из Војводине, Ђура Јакшић, такође је написао једну од својих најлепших патриотских песама посвећену овим устаницима. Песма носи наслов «Стража» и први пут је објављена у часопису «Млада Србадија» за 1871.

Песме су јако велике: Лазина износи 151 стих, Ђурина 136 стихова. Ја сам их био уврстио у књигу, али сам после извукао рукопис јер би саме изнеле око 10 страна, а то значи 70 долара. Срећом се оне налазе у свим збиркама изабраних песама ових великих српских поета. Овде ћу изнети само неколико стихова из обе песме да се види начин и стил певања. Једна строфа Лазина гласи:

На хладне груди стене прикован
Прометеј српски пригрливши кам
на распетију мре вековиту.
Какав је грех те вечно с њега мре?
Нек рече Сила, нека каже Власт:
«Какав је грех? — Што хтеде све да сме!
Слободу хтеде, хтеде сунчев жар:
а сву слободу за се треба цар!»
Слободу зар? Зар сунчев хтеде жар?
Да, да! и оног дана Видова
дотаћи се већ хтеде сунца див,
ал' прогута га, сило прека, ти,
аждаха зла у муклој заседи.

Док су из Лазине песме преузети мотиви борбе Кривошијана, из Ђурине ћемо пренети једну од последњих строфа, која обележава пропаст ц. кр. армије. Та строфа гласи:

Силног цара војска бежи;
Ал' је мучан пут спасења,
Преко кама, преко стења,
Слаба нога онуд клеца —
А трупина трула лења
У провале безданице
Глупо тело сахрањује.

То личи на епиникеју Пиндаровог стила, на победни марш, на усклик триумфа. Кривошијски устанак је изазвао код можда два најбоља тадашња српска песника ове експлозије одушевљења и тиме Устанак овековечио у самој српској лепој литератури.

Тврдило се да је Ђура Јакшић своју познату песму «Падајте браћо, плините у крви...» спевао «надахнут Бокељским устанком». То је тврдио на два места 1956. године београдски публициста др Ненад Симић ([164], [165]), и ја сам, са дужном резервом, о-

во гледиште навео у првом издању ове књиге ([1], стр. 41), јер га проверити нисам могао, а игнорисати га још мање. На то је рецезент моје књиге професор Влајко Влаховић ([7]) навео низ доказа да се та песма не односи на Бокељски устанак, већ да је спевана 1862. и да је она «изазвана нападом Омер-паше на Црну Гору и суседна херцеговачка и друга племена». То изгледа вероватније, мада ова тврдња Ненада Симића није измишљена, већ свакако базирана на неким, можда погрешним, изјавама.

Случај је хтео да мало после, баш крајем фебруара 1960 ,читам сабрана дела Симе Матавуља, које је издала београдска «Просвета». У VII књизи, налази се Матавуљев некролог поводом смрти Стевана Сремца. Матавуљ га је мржао као председник Српског књижевног друштва, и отштампао у Летопису Матице српске за 1906. У том Некрологу (поменута књига стр. 387) каже Матавуљ изос.: «Сремац се школовао и развијао кад је продро нови правопис, дат први устав, одржана последња омладинска скупштина, *букнуо Бокељски устанак и надахнуо ону страховиту песму Ђурину «Падајте браћо, плинте у крви»*, кад је Милетићева грмљавина из Новог Сада одјекивала у Београду, кад се створило уверење да је српска војска на висини свога задатка. . .»

То исто што и др Симић, тврди, дакле, и Сима Матавуљ, чија је временска дистанција од тих догађаја била далеко мања и који је 4-5 година после Устанка био професор на Поморској школи у Србини код Херцегновога. Није немогуће да се др Симић повео за Матавуљем.

Још нешто: Та Сабрана Дела Матавуља редиговала су два професора Београдског универзитета из Црне Горе: др Видо Латковић и Ђуза Радовић. Они су дали најдетаљније коментаре и белешке на многе Матавуљеве тврдње: овај пасус су оставили без примедбе. То не значи много, али и то значи нешто.

Ја сам ово саопштио и у емигрантским новинама више као моје оправдање, да нисам на брзу руку прихватио гледиште Ненада Симића ([163]). Сад ипак верујем да се ова Ђурина песма не односи на Кривошијски устанак.

Разумљива је ствар да су о Кривошијском устанку певане и народне песме, чак више њих а не само једна. Две су објавили потомци кнеза Милана Радојичића; једну учитељ Лазар у књизи «Кривошије и Кривошијани» ([14]), у аднотацији на странама

14 и 15. Другу Обрен М. Радојичић у засебној књижици, која, поред кратког preговора, садржи само једну песму под истим насловом као и књига.

На крају књижице Лазара Радојичића налазе се још три песме, као прилог, спеване у осмерцу са римом. Све три величају кнеза Милана Радојичића. Једна је од Мирка Н. Лакићевића, друга и трећа од Стевана З. Обрадовића. Издавач књижице сам на крају каже да те песме «потјечу из главе загораца, просто самоуких људи који пишу онако како дишу, а пјевају како осјећају».

Свакако су и друга лица издала сличне песме, где се велича неко њихов. То је стара болест бокељско-црногорска од које ни писац ове књиге није сасвим излечен.

Ми не можемо преносити те песме, тим пре што уметнички нису на висини. Оне би само поквариле утисак песама Ђуре Јакшића и Лазе Костића. Код ове двојице нема ни помена о истицању неког појединца: њих је занео Устанак као колективна појава једног дела Српства.

III.

И неки странци су литерарно обрадили Кривошијски устанак, који се описује у овој књизи. Он је инспирисао француску књижевницу *Жилијет Адам-Ламбер* (1836-1936) да напише роман «Јунаци белих планина». Колико је мени познато, тај роман није преведен на српски, а стогодишњица Устанка (и сама књижевница је живела равно сто година) могла би дати повод да се тај роман преведе. Нажалост, Бокељи тако имају мало моћи у тој «социјалистичкој републици» у којој се налазе.

ЛИТЕРАТУРА

1) Лазо М. Костић, Кривошиски устанак 1869. године. Приватно издање Милоша Ковача. Хамилтон 1959.

2) Владимир Ћоровић, Кривошиски Устанак. Народна Енциклопедија СХС, суб воце.

3) Милан Прелог, Војновић Ђуро гроф, Народна Енциклопедија СХС, суб воце. (У издању ћирилицом је први том, у издању латиницом последњи том; зато се не означује по томовима и странама).

4) В. Н. Кондратьева, К истории восстания в Боке Которскои 8. 1869. год. — Академия Наук СССР. Ученые Записки Института Славяноведения. Москва 1958.

5) В. Н. Кондратьева, Из истории национально-освободительнои борьбы на Крите. Академия наук СССР. Ученые записки Института Славяноведения. Том XXX. 1966. год.

6) Др Мих. Полит-Десанчић, Све досадање беседе с повесничким цртама из српске политичке борбе од године 1861-1883. У Новом Саду 1883. (Стр. 85 ида.).

7) Влајко Влаховић, Кривошијски устанак. (Приказ књиге под 1). «Искра» од 15. јануара 1960.

8) Josef Koetschet, Aus Bosniens letzter Türkenzeit. Hinterlassene Aufzeichnungen. Veröffentlicht von Georg Grassl. Wien und Leipzig 1905.

9) Med. Dr. Josef Koetschet, Hinterlassene Aufzeichnungen: Osman Pascha, der letzte grosse Vezier Bosniens und seine Nachfolger. Veröffentlichx von Jur. Dr. Georg Grassl. Sarajevo 1909.

10) Pacor von Karstenfels, Betrachtungen über die Resurrection in Dalmatien. Wien 1871.

11)Spiridon Gopčević, Oesterreich und die Bocche di Cattaro. Deutsche Heereszeitung. Organ für Offiziere aller Waffen des deutschen Heeres und Marine. Berlin 11 und 15 Februar und 1 März 1882.

12) Лазо М. Костић, О српском карактеру Боке Которске. Цирих 1961.

13) Zoran Konstantinović, Deutsche Reisebeschreibung über Serbien und Montenegro. München 1960. Südosteuropäische Arbeiten, 56.

14) Лазар Б. Радојичић, народни учитељ, Кривошије и Кривошијани. Њихова буна, борба и рат за ослобођење 1869. год. у борби против аустро-мађарског царства. Никшић 1934.

15) Pavao Butorac, Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića. Split 1927.

16) Стојан Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века. Београд 1912. Издање СКА. Предговор.

17) Stojan Novaković, Les problèmes serbes. A l'occasion du livre Geschichte der Serben von Constantin Jireček. Archiv für slavische Philologie, XXXIII Band, 1923. S. 448 sqq.

18) Јосип Јиречек, Трговачки друмови и рудници Србије и Босне. Превео Ђ. Пејановић, Сарајево 1951.

19) Константин Јиречек, Историја Срба. Превео и допунио Јован Радонић. I-IV књига, Београд 1922-1925.

20) Giuseppe Gelcich, Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro (fino al 1492) Zara. 1880.

21) Јосип Модестин, Котор, Народна енциклопедија СХС, суб воце.

22) Илија Синдик, Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа. САН, Историски институт, књига 1, Београд 1950.

23) Milan v. Šufflay, Städte und Burgen Albaniens, hauptsächlich während des Mittelalters. Denkschriften der kais. Akademie in Wien 1924. S. 61.

24) Теодор Тарановски, Историја српског државног права у Немањићкој држави, I део: Историја државног права, Београд 1931.

25) Dott. Francesco Madirazza, Storia e constituzione dei comuni dalmati. Spalato 1911.

26) Antun S. Dabinović, Kotor u drugom skadarskom ratu (1419-1423). Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti broj 257.

27) Владимир Дворниковић, Карактерологија Југословена, Едиција «Космос», Београд 1939.

28) L'abbé Paul Pisani, La Dalmatie de 1797 á 1815. Paris, 1893.

29) Cyrille, Voyage sentimental dans les pays slaves. Paris 1876.

30) Јован Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века. Посебна издања САН, књ. 155. Београд 1950.

31) Александар Соловјев, Паштровићи, идеална демократија, у којој влада једнакост и братство. «Политика» од 9. септембра 1934.

32) Младен Црногорчевић, Михољски Збор, Београд 1893.

33) Илија Синдик, Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу. Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана. I. САН. Београд 1951.

34) Gr. Čremošnik, Kotorski dukali i druge listine. Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu za 1921 i 1922.

35) П. Д. Шеровић, Суђење по Душановом Законику у XVII вијеку у Перасту... Историјски Записи. Цетиње, свеска 4-6, 1949.

36) Шпиро Кулишић, Етнолошка испитивања у Боки Которској. Споменик САН, Одељење друштвених наука, Нова серија, 5. Београд 1953.

37) Поп Сава Накићеновић, Бока (Антропогеографска студија). Насеља српских земаља, књ. IX. Српска Краљевска академија. У Београду 1913.

38) Александар Соловјев, Студије из историје нашег народног права у XVIII веку. Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, 1947.

39) Хамид Хаџибеговић, Неколико турских докумената о Грбљу из XVII стољећа. Споменик Српске академије наука. CV. Одељење друштвених наука, Нова серија 7. Београд 1956.

40) Вук Стеф. Караџић, Бока Которска, «Ковчежић», I књ. 1849.

41) Pavao Butorac, Boka Kotorska nakon pada Mletačke republike do Bečkog kongresa (1797-1815). Rad jug. akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga 265 (119). U Zagrebu 1938.

42) Ђорђе Стратимировић. Православна црква у Боци Которској. Постанак и судбине њене. Годишњица Николе Чупића, књига XVII, Београд 1897.

43) Нико Луковић, Бока Которска, Народна књига, Цетиње, 1951.

44) Др Александар Соловјев, Књига привилегија Грбаљске жупе (1647-1767) са Душановим закоником. Споменик Српске академије наука, Други разред 68, Београд 1938.

45) Томо К. Поповић, Херцег-Нови. Историјске бељешке. Књ. I. 1382-1797. Херцегнови 1924.

46) Вук Врчевић, Постање и начин суда у општини Рисанској у Боки Которској. У књизи «Разни чланци», Дубровник 1891. Стр. 19 ид.

47) Сретен В. Вукосављевић, Организација динарских племена. САН. Посебна издања. Етнографски институт, књ. 7. Београд 1957.

48) Стјепан Митров Љубиша, Приповјести црногорске и приморске, Српска књижевна задруга, коло XXVII, књ. 177, 1924.

49) R. von H.... g (Pseudonym für Freiherr von Lichtenstein): Reisen durch das österreichische Illyrien, Dalmatien und Albanien im Jahre 1818. I und II Theil), Meossen 1822.

50) Др Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку. Издање САН. Београд 1912.

51) Глигор Станојевић, Грађа за историју Пераста, Споменик Српске академије наука, CV, Одељење друштвених наука, Нова серија 7. Београд 1956.

52) Benemerze della communitá et universitá di Perasto, comprovate dalli sottoscritti publici documenti.

53) M. Bruzem la Martinière, Dictionaire géographique L. VIII.

54) Mauro Orsini, Storia del Regno dei Slavi. Pesaro 1601.

55) Gerhard Gesemann, Heroische Lebensformen zur Literatur und Wesenskunde der Balkanischen Patriarchalität. Berlin 1943.

56) Јов. Н. Томић, Подаци о сукобима и мирењу Бокеља, Црногораца и турских поданика год. 1735-1766. Споменик Српске академије наука, други разред 56. Београд 1931.

57) R. S. Hajduci, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1858, sub voce.

58) В. Ђ. Пивљанин (Николић) Бајо, Народна енциклопедија СХС. Суб номине.

59) Јагош Јовановић, Стварање Црногорске државе и развој црногорске народности. Цетиње 1948. Стр. 302.

60) Максим Злоковић, Један догађај у херцеговачкој луци 17. јула 1787. год. Годишњак Поморског музеја у Котору, II, 1953, стр. 72 исл.

61) Der Aufstand in der Hercegovina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien 1881-1882. Nach authentischen Quellen dargestellt in der Abtheilung für Kriegsgeschichte des k. k. Kriegs-Archivs. Wien 1883.

62) Antun Stj. Dabinović, Pozadina bokeljskog ustanka god. 1869. Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 237. Zagreb 1929, str. 71-128.

63) G. Marcotti, Il Montenegro e le sue donne. Milano 1900.

64) Charles Yriatre, Les Bords de l' Adriatique et le Montenegro. Paris 1878.

65) Drei slavische Volksstämme im österreichischen Albanien. „Globus" für 1869, Jahrg.XVI, S. 223. (Übertragen aus der Wiener Zeitung „Wanderer").

66) J. G. A. Südslavisches Land und Volk. I. Das südlichste Dalmatien. „Das Ausland" für das Jahr 1882.

67) X. Marmier, Lettres sur l'Adriatique et le Monténégro. Tome II. Paris 1853.

68) A. Ubicini, La Bosnie avant et dépuis le Traité de Berlin. Revue de Geographie. Tome XIII, 1883 (suite).

69) Вук Поповић, Которска писма. Приредио Голуб Добрашиновић, Београд, «Нолит» 1964.

70) Pavao Butorac, Boka Kotorska prema narodnom pokretu u revolucionarnoj godini 1848. Rad Jugosolevenske akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga 260. U Zagrebu 1938.

71) Ђорђе Самарџић, свештеник: Заклетва кривошијских усташа. Цртица из Кривошијског устанка. — Споменица манастира Савине, пригодом прославе деветстогодишњице Мале Савинске цркве 1030-1930. Уредио еп. синђел Јеротеј Петковић. Котор 1930.

72) Ђуро Суботић, Бокељски устанци (1869. и 1882). У збирци «Наши градови на мору: Котор и Бока Которска», Прештампано из «Нове Европе», књига XXVII, Загреб 1934.

73) Е. Н. М. (Епископ Никодим Милаш): Списи о историји Православне цркве у Далматинско-историјском владичанству од XV до XIX вијека. Књига I. Задар 1889.

Documenta spectantia historiam orthodoxae dioeceseos Dalmatiae et Istriae a XV usque ad XIX saeculum. Volumen I, Jaderae, 1899.

74) Извештај которског провидура од 28. децембра 1768. о црквама у Боки. Српско далматински Магазин 1868. Кињ. XXVII. Стр. 131 ид.

75) Житије Герасима Зелића. Св. прва, друга и трећа. Српска књижевна задрга, Београд 1897, 1898, 1900.

76) Душан Д. Вуксан, Петар I Петровић-Његош и његово доба. Цетиње 1951. Научно друштво Црне Горе, Историски институт.

77) Douchan Lekich, La politique exterieure de Pierre I Petrovitch, p. 256.

78) Др Јован Вукмановић, Паштровићи, Антропогеографско-етнолошка испитивања. Цетиње 1960.

79) J. G. A. Südslavisches Land und Volk. I. Das südlichste Dalmatien. „Das Ausland" für das Jahr 1882.

80) А. Милошевић, Доброта и њене знаменитости. Књига под 101.

81) Tullius Erber, Zur Geschichte Dalmatiens. . . Die Neuzeit. Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Schrift. XIII Band: Küstenland und Dalmatien. Wien 1892. S. 109.

82) Theodor von Sosnosky, Die Balkanpolitik Oesterreich-Ungarn seit 1866. I Band. Stuttgart 1913. II Band, 1914.
83) Professor dr J. H. Schwicker, Das Gebiet von Cattaro. Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik. Wien-Pest-Leipzig 1882. S. 412 ff.
84) Heinrich Stieglitz, Istrien und Dalmatien. Briefe und Erinnerungen. 1845.
85) A. Steinitzer, Dalmatien. Monographien zur Erdkunde. Band 42. 1930.
86) (Аноним). Устанак у Боки Которскоj 1869. С чешког превео Стоjан Новаковић. У Београду 1870.
87) Ivan Nep. Jemeršić, Narod Hrvatski. 1899.
88) Кривишши, Энциклопедическій Словарь, Том XVI, Санкт Петерсбург 1895.
89) Далмація, Исти Словар, Том X, 46, Г. 1893.
90) Кривошія, Новы Энциклопедическій Словарь, сине ано.
91) Mayers Konversations-Lexicon. IV Auflage, Band X. S. 238.
92) Georg von Alten — Hans von Albert. Handbuch für Heer und Flotte. Enzyklopädie der Kriegswissenschaften und verwandter Gebiete. V Band. Berlin, Leipzig, Wien, Stuttgart, 1913.
93) Петар Д. Шеровић, Три извештаjа генералног провидура Корнера након заузећа Херцегновога године 1687. Годишњак Поморског музеjа у Котору, XIII, 1965, стр. 53.
94) J. A. Cuddon, The Companier Guide to Jugoslavia. Deutsche Uebersetzung: Ein Führer, München 1967. P. 171.
95) Ђуро Гавела, Доситеj Обрадовић. Поводом 150-годишњице смрти. «Политика» од 19. априла 1961.
96) Јован Ердељановић, Етничко сродство Бокеља и Црногораца, Глас Српске краљевске академиjе наука XCVI, Сараjево 1920.
97) Владимир Ћоровић, Хисториjа Босне, I књига, Београд 1940.
98) Ludwig von Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter. Uebersetzt von Franz Eckhart 1914.
99)Pierre Marge, Voyage en Dalmatie, Bosnie-Herzégovine et Montenegro. L'Europe an Automobile. Paris 1912.
100) Прокламациjа се налази у књизи италиjанскоj, коjа садржи наредбе аустриjских власти при окупациjи и првим годинама аустриjске власти. Набављена jе из очеве библиотеке. Књига jе у оригиналним корицама од картона; нема наслов, већ само аустриjски двоглави орао са jедним мотом из Цицеронових «Закона». На рбату стоjи, сасвим избледело, Bocche di Cattaro.
101) Kotor i Boka Kotorska. Kolekcija „Naši gradovi na moru". Preštampano iz „Nove Evrope", knjiga XXVII. Zagreb 1934.
102) Јов. Н. Томић, Митрополит Василиjе Петровић и мисиjа пуковника Пучкова у Црноj Гори 1759. г. Глас Српске краљевске академиjе XCIV, 1914. С. 57.
103) Франо Алфиревић, Котор. Књига под 101, стр. 29.
104) Др Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустриjа (1784-1814). Српска краљевска академиjа. Друштвени и историски списи. Књ. 14. 1914.
105) Глигор Станоjевић, Неколико статистичких података о Боки Которскоj из средине XVIII столећа. Споменик САН, Одељење друштвених наука, нова сериjа 7. Београд 1956, стр. 27 и сл.
106) Јефто М. Миловић, Зборник докумената из историjе Црне Горе, Цетиње 1956.
107) Шематизам Православне епархиjе бококоторске, дубровачке и спичанске за годину 1891...
108) Шематизам Православне епархиjе бококоторске, дубровачке и спичанске за годину 1906.
109) Н(ићифор) Дучић, Бока и Зета, Гласник Српског ученог друштва 42, 1876.
110) Bruno Moravec, Rekrutacija mornara u Boki Kotorskoj 1810. g. Godišnjak Pomorskog muzeja u Beogradu. X. 1962.

111) Е. П. Наумов, Народное восстание г. Которе и Которской области (1380 г.). Збирка: Национально-освободительное движение Южных Славян. Академия наук СССР, Ученые записки Института славяноведания. Том XXX. Москва 1966.

112) Don Mauro Orbini, abbate Melitine, Il regno degli Slavi hoggi corrottamente delti Schiavoni, Historia. In Tesoro MDCI.

113) Илија Синдик, Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу. Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана. I. САН. Београд 1951.

114) Gregor Čremošnik, Kotorski dukali i druge listine. Glasnik Zemaljskog muzeja za BiH, 22-23. G. 1921-1922. Sarajevo 1922.

115) Михаило Ј. Динић, Један прилог за историју Грбља. Прилози («Павла Поповића») за књижевност, језик... XVIII, 1938, стр. 107.

116) Игњатије Злоковић, Бока и Народни препород на Приморју. — Годишњак Поморског музеја у Котору. X. 1962.

117) Marco Ivanovich-Moro, Della Dedizione delle Bocche di Cattaro à S. M. Francesco II e dell' antica origine di detta città. Cattaro 1799.

118) Бошко Стрика, Далматински манастири. Српске задужбине. Загреб 1930.

119) Душан Костић, Успутни записи. Легенда и стварност Превлаке. «Политика» од 2. јуна 1968.

120) Nicola Velimirovitch, Französisch-slavische Kämpfe in der Bocca di Cattaro 1806-1814. Inaugural-Dissertation. Bern 1910.

121) G. von N. . . . r, Wanderungen im europäischen Osten. „Das Ausland" März 1852. – 8. Dalmatien und Montenegro. – 9. Von Cattaro nach Triest.

122) Vaso Bogdanov, Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848-1849. Prilog historiji naše Četrdesetosme. Zagreb 1949.

123) G. Neigebaur, Die Süd-Slaven und ihre Länder in Beziehung auf Geschichte, Cultur und Verfassung. Leipzig 1851.

124) Дон Нико Луковић, Стогодишњица народног устанка у Грбљу. «Историјски записи» за мај-јуни 1948, Цетиње.

125) Ђуро Суботић, Кривошиски устанци (поводом осамдесетогодишњице Првог кривошиског устанка), «Историски записи», Цетиње, св. за јули-септембар 1949.

126) В. М.Г. Медаковић, Христјани на Балканском полуоству и њихова судбина. Београд 1885.

127)Душан Костић, Успутни записи. Подвала кнеза Пиљана. «Политика» од 16. октобра 1968. Стр. 9.

128) Марко Вујачић, Знаменити црногорски и херцеговачки јунаци по историјским подацима, традицији и народној пјесми. Књ. II. Београд 1952.

129) Марко Вујачић, Знаменити црногорски и херцеговачки јунаци. Књ. III. Просвета, Издавачко предузеће Србије, 1953.

130) Андрија Лубурић, Орловићи и њихова улога у Црногорском бадњем вечеру 1710. године. Београд 1934.

131) G. Frilley et Jovan Wlahovitj, Le Monténégro contemporain, Paris 1876.

132) Hugo von Czeschka, Die Aufstände in Süddalmatien in den Jahren 1869/70 und 1881/82. Behelf zum Studium der Kriegsgeschichte zusammendestellt nach authentischen Quellen. Wien 1912.

133) Hermann Wendel, Der Gošpodar, Im Buche: Aus drei Kulturen, Literarische und andere Essays. Berlin 1922.

134) Црна Гора и догађаји у Босни, Херцеговини и Санџаку (1878-1882). Историјска грађа III. «Историјски записи». Књ. IV, св. 4-6. Цетиње 1849

135) За вјечна времена. Из говора дон Ника Луковића приликом освећења цркве св. Саве у Тивту. «Православље» од 7. децембра 1967.

136) Хамдија Капиџић, «Застава» о Босни и Херцеговини. Књ. I, Сарајево 1953. Књ. II, Сарајево 1953.

137) Conte L. de Voinovitch, La Dalmatie, l'Italie et l'unité yougoslave (1797-1917). Genève -Bale-Lyon 1917.
138) Шпиро Милиновић, Поморство Морињa, Костањице, Липаца и Стрпа. Годишњак Поморског музеја у Котору, IX. 1960. Стр. 184.
139) L. von Südland, Južnoslovensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja. Preveo s njemačkog Fedor Pucek. Zagreb 1943. Izdanje Matice Hrvatske. (Original: Die südslawische Frage und der Weltkrieg, Wien 1918).
140) Lodovico Vulicevic, Partiti e lotte di Dalmazia. Trieste 1875.
141) Karl Vrbanić, k.k. Hauptmann i R.: Geschichte der Bocche di Cattaro mit besonderer Berücksichtigung der Insurectionskriege 1869 und 1882. Agram 1887.
142) Сава Бјелановић, уредник «Српског листа»: Дон Михо на бранику. У Задру 1883.
143) Дионисије Миковић, Српско-православно бококоторско владичанство. Дубровник 1908.
144) Arthur Achleitner, Reisen im slavischen Süden (Dalmatien und Montenegro), Berlin 1913.
145) Новак Граховски, Увода, Нови Сад 1892.
146) Стјепана Митрова Љубише Списи. Књ. прва. Св. 1. У Биограду 1888. Издао Митар Ст. Љубиша.
147) Francis Smith – Georg von Alten. Die Kriege von Altertum bis zur Gegenwart. – Handbuch für Heer und Flotte, Sonderband IX, S. 677.
148) Carlo Yriatre, La Dalmazia, Milano 1878.
149) An. Milošević, Boka Kotorska i borbe za ujedinjenje. Knjiga pod 101, s. 24.
150) Oskar Jäger, Geschichte der neusten Zeit. Vom Wiener Kongress bis zur Gegenwart. III Band. Berlin 1888.
151) Rudolf Kiszling: Feldzeugmeister Gabriel Freiherr von Rodich. „Grosse Oesterreicher". Neue österreichische Biographie ab 1815. XI Band. 1957. S. 129 f.
152) „Omega". Wem gehört Dalmatien? Politisch-historische Fragmente. Wien 1910.
153) Johann Albrecht von Reiswitz: Belgrad-Berlin, Berlin-Belgrad 1866-1871. Muenchen und Berlin 1936.
155) П. Митровић и Х. Крешевљаковић, Извештаји Италијанског Конзула у Сарајеву (1863-1870. године). Научно друштво НР Босне и Херцеговине. Грађа књ. V. Одјељење историско-филолошких наука. Књ. 3 (латиницом).
156) Др Лујо Бакотић, Срби у Далмацији од пада Млетачке републике до Уједињења. Едиција: Српски народ у XX веку, књ. 18. Београд 1938.
157) Др Коста Милутиновић, Бокељски устанак и Вагнерова афера. Цетиње 1959. Сепарат из «Историских Записа».
157) Theodor von Sosnosky, Die Politik im Habsburgerreiche. Randglossen zur Zeitgeschichte. Erster Band, Zweite Auflage. Berlin 1912.
158) David Schlaeppi von Lenk, Oesterreich-Ungarn in Bosnien und der Hercegovina von 1878-1914. Dissertation, Bern 1921.
159) Anonymus (Erzherzog Albrecht), Das Jahr 1870 und die Wehrkraft der Monarchie. Wien 1870.
161) Душан Вуксан, Црна Гора и кретање у народу српском за ослобођење и уједињење од Николе I. «Записи». Цетиње, јуни 1933.
162) Обрен М. Радојичић, Кривошијски рат против Аустрије 1869. год. Никшић 1931. Библиотека «Наш живот», књига 27.
163) Л. М. Костић, Поводом песме «Падајте браћо . . .» «Канадски Србобран» од 7. априла 1960.
164) Ненад М. Симић, Једна непозната Јакшићева композиција. Београдски лист «Република» од 19. јуна 1956.
165) Ненад М. Симић, Из наше културне историје. Непозната композиција Ђуре Јакшића. Београдски лист «Политика» од 6. августа 1956.
165) Kurt Hassert, Reise durch Montenegro nebst Bemerkungen über Land und Leute. Wien, Pest, Leipzig 1893.
166) A. Kreute, Reiseskizzen aus Dalmatien und Montenegro. „Das Ausland" 1888. S. 273.

167) L. Passarge, Dalmatien und Montenegro. Reise und Kulturbilder. Leipzig, sine anno.

169) Стево В. Врчевић, Преглед Српског пјевачког друштва «Јединство» од његова постанка до данас, 1839-1889. Загреб 1889.

170) Bertrand Auerbach, Les Races et les Nationalités en Austriche-Hongrie, Paris 1898.

171) Hermann Wendel, Der Marxismus und die Südslawenfrage, im Buche: Aus der Welt der Südslawen. Berlin 1926. S. 184.

172) D. Jo. Krivošijski ustanci, Enciklopedija Jugoslavije, sub voce.

173) Нико С. Мартиновић, Црногорско Приморје у Анексионој кризи. Годишњак Поморског музеја у Котору, IX. 1960. Стр. 211.

174) Саво Ковачевић, Пре 90 година. Херцеговина у крви 1875-1878. «Канадски Србобран» од 28. новембра 1968.

175) Hermann Wendel, Bismarck und Serbien im Jahre 1866. Berlin 1927.

176) Вук витез Врчевић, Разни чланци. У Дубровнику 1891.

176) Nouvelle Geographie universelle, La terre et les hommes par Elisee Reclus. III tome, Paris 1878.

177) Modrich, La Dalmazia, oko 1880.

178) K. v. Th., Oesterreich und südslavische Bewegung. II Auflage 1876.

179) Симо Матавуљ, Некролог Стевану Сремцу. Сабрана дела, VII књига, Београд 1954.

182) Марко Цар, Сава Бјелановић. Један поглед на писца. Мала библиотека Матице Српске у Дубровнику. Дубровник 1911.

183) Е. Ј. Цветић, Споменици Јагодине, II. Ниш 1914. Стр. 25.

184) Живко Марковић, Говор Ђуре Јакшића поводом Бокељског устанка на омладинској беседи у Јагодини 1870. године. Летопис Матице Српске за мај 1959. (књ. 383, св. 5), стр. 464 ид.

185) Пренето из књиге Одабрана дела Лазе Костића I, издање Матице српске и Српске књижевне задруге, Нови Сад и Београд 1962. године. (Српска књижевност у сто књига), страна 106 до 110.

186) Пренето из часописа «Млада Србадија», број 1, година II од 10. фебруара 1871. године, страна 186 до 188.

187) Л. Бакотић, Правне основе бокељских устанака 1869. и 1882. године. Чланак у «Правди».

188) Симо Матавуљ, Бока и Бокељи. Књига за народ Матице Српске. Књ. 38. Нови Сад 1893.

189) Ferdo Šišić, Neke stranice iz novije naše historije (1797-1814). Hrvatsko kolo, knj. IV. 1909.

186) Dr. Fedro Hauptmann, General Rodić i politika austrijske vlade u Krivošijskom ustanku 1869/70. (Iz dnevnika Gabriela Rodića). Godišnjik Društva istoričara Bosne i Hercegovine. Godina XIII, Sarajevo 1962.

191)Саво Ј. Марковић, Кривошијски устанак 1869. године. «Канадски Србобран» од 10. априла 1969.

192) Милан Вукелић, Уз стогодишњицу Кривошијског устанка. Моћна царевина моли за мир хиљаду побуњених горштака. «Политика» од 11. маја 1969.

193) А. Палавршић — Б. Зелић, Коресподенција Миховила Павлиновића. Издање Хисторијског архива Сплит, IV. 902, стр. 132.

САДРЖАЈ